

M Ü N D Ə R İ C A T

MAHİRƏ HÜSEYNOVA
Filologiya elmləri doktoru,
professor

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Dərələyəz mahalının mikrocoğrafi adlarının etimoloji təhlili3

NİZAMİ CƏFƏROV,
akademik

Tarixə şahid İrəvan8

MƏLAHƏT İBRAHİMQIZI,
millət vəkili

Qərbi Azərbaycan mövzusu çağdaş ədəbiyyatımızın prioritet mövzusu olmalıdır11

SƏYYARƏ İBADULLAYEVA,
Biologiya elmləri doktoru, professor
AR ETN Botanika İnstitutu

Qərbi Azərbaycan biomüxtəlifliyi və bitki adı toponimlərinin müqayisəsi13

TƏYYAR SALAMOĞLU
Filologiya elmləri doktoru,
ADPU-nun professoru

Azərbaycan-erməni münasibətləri tarixi roman müstəvisində18

MİRVARİ İSMAYILOVA
Filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU-nun Türkoloji mərkəzi
Türk dilləri şöbəsinin müdiri

Qərbi Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti Azərbaycan xalqının milli identikliyinə təzahürü və tərkib hissəsi kimi26

NAZİR ƏHMƏDLİ,
kimya üzrə fəlsəfə doktoru

Qərbi Azərbaycanın İrəvan qəzası33

AVTANDİL AĞBABA
Filologiya elmləri doktoru,
professor

Sənətkar şəxsiyyətinin kamilliyi45

FƏRİDƏ SƏFİYEVƏ
Professor, İrəvan Şəhər İcmasının sədri

Xatirələrdə, fotolarda yaşayacaq məktəb illəri50

DƏYANƏT MUSAYEV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin dosenti
XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı
soyqırımlar və deportasiya siyasəti52

HƏSƏN BAYRAMOV
Bakı Qızlar Universitetinin "Pedaqogika" kafedrasının müdiri,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Pedagoji və Sosial Elmlər Akademiyasının akademiki
Qərbi Azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-ə deportasiyası humanitar fəlakət kimi56

SEVİL ABBASOĞLU İREVANLI
Azərbaycan Yazarlar Birliyi Üyesi. Araş Gör.
Uluslararası Vizyon Universiteti Kuzey Makedonya Gostivar
Zengezurlu Mehmet Sadıq Aran'ın Finlandiyadakı siyasi fəaliyyəti və
turançılıq ülküsü61

LEYLA CALALOVA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU - Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzinin müdiri
Heydər Əliyevin ailəsi soyqırımı və deportasiya illərində73

FAZİLƏ YƏHYA HÜSEYNLİ,
ADPU-nun baş müəllimi
Məni məndən soruşun (Göyçə mitinqləri)78

ZƏKİYYƏ ƏBİLOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu "Əlyazmaların və əski çap kitablarının tərcüməsi"
Şöbəsinin baş elmi işçisi, fəlsəfə elmləri doktoru
İrəvan Quberniya Ruhani Məclisinin üzvləri82

RÜBABƏ ŞİRİNOVA
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Göyçəli Aşıq İdris86

DİLQƏM ƏHMƏD,
tarixçi
İrəvanda qalan evlər91

MÖHÜBBƏT MƏMMƏDOV,
ADPU - Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzinin
baş mütəxəssisi
Qaradolaq tayfalarının Qərbi Azərbaycan torpaqlarında izləri93

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Dərələyəz mahalının mikrocoğrafi adlarının etimoloji təhlili

MAHIRƏ HÜSEYNOVA
*Filologiya elmləri doktoru,
professor*

Qərbi Azərbaycanın anatomik leksikasında Dərələyəz mahalına məxsus mikrocoğrafi adların da xüsusi yeri vardır və əgər bu bölgənin mikrotoponimlərinin öyrənilməsinə maraq ölkəmiz müstəqillik qazandığı illərdən sonra başlamışdısa mikrotoponimlərin toplanması, araşdırılması, sistemə salınması demək olar ki, unudulmuş, tarixi-etimoloji istiqamətdə tədqiqi açıq vəziyyətdə qalmışdır.

Mikrotoponimik vahidlərin tədqiqinin spesifik cəhəti onunla şərtlənir ki, bu sahə ilə bağlı təkcə linqvistoloqlar deyil, tarixi və coğrafiyaçı alimlər də məşğul olurlar. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, mikrocoğrafi adların araşdırılması ilə peşəkar tədqiqatçılarla bərabər xalqın bütün təbəqələri maraqlanır və öz yaşadıqları kəndlərin, yurduvalarının, el-obalarının ərazisində tarixən mövcud olmuş kiçik məkan, obyekt adlarının

mənşəyi, semantikasını, etimologiyasını ilə bağlı inandırıcı fikirlər, düşündürücü mühakimələr irəli sürə bilirlər. Odur ki, müəyyən bir bölgənin mikrotoponimləri də ayrı-ayrı semantik qruplar üzrə sistemli şəkildə toplanmalı və onlar haqqında elmi dəyəri, əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edən monoqrafik əsərlər yazılmalıdır. Mikrotoponimlərdə yanaşı, kiçik coğrafi məkana məxsus onimlər də xalqımızın tarixi coğrafiyasını, dilini min illərin keşməkeşindən günümüzdə qədər qoruyub saxlayan söz kitabələri kimi olduqca qiymətli dir. Kiçik coğrafi vahidlərin öyrənilməsi hər hansı bir xüsusi adın izahı ilə məhdudlaşmış qalmır. Hər bir onimin alt qatında Azərbaycan xalqının etnogenezi, etnolingvistikası dilimizin tarixi keçmişi yatmaqla onları tarixi-etimoloji istiqamətdə öyrənməkdə global axtarışların nəticəsi kimi xüsusi dəyər kəsb edir. Bu vaxta qədər Azərbaycan ərazisində mövcud olan mikrocoğrafi adlarla bağlı xüsusi tədqiqat işi meydana çıxmamışdır, yəni Azərbaycan türkünə məxsus ayrı-ayrı bölgələrin, rayonların, kəndlərin, şəhərlərin ərazilərində yaranmış kiçik coğrafi adların toplanması, sistemli şəkildə ümumiləşdirilərək elmi əsərlərin ortaya qoyulması unudulmuşdur. Düzdür Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Ağabala, Şorayel, Verdibasar, Göyçə, Zəngibasar, Zəngəzur bölgələrinin makrotoponimləri müxtəlif aspektlərdən öyrənilsə də, bu baxımdan mikrocoğrafi ad-

ların taleyi gətirməmişdir. Vaxtilə filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, görkəmli ictimai-siyasi xadim Həsən Mirzəyev doğulub boya-başa çatdığı Dərələyəz mahalının ərazisində mövcud olmuş kəndlərdən mikrocoğrafi adları keçən əsrin 80-ci ilin ortalarından toplasa da, müəyyən qruplar şəklinə salsa da, minlərlə mikrotoponimin mənşəyi, semantikasi, tarixi-etimoloji təhlili ilə bağlı araşdırma aparmamış və bu zəhmət tələb edən işi özünün qeyd etdiyi kimi, gələcək tədqiqatçıların ixtiyarına buraxmışdır. Hazırda bizim əlimizdə mərhum professorun 2004-cü ildə elm nəşriyyatında çap etdirdiyi "Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı" adlı monoqrafiyası var. Bu irihəcmli və fundamental monoqrafiyada Dərələyəz mahalının kəndlərinin ayrı-ayrılıqda ərazilərində mövcud olmuş tayfa, sülalə, nəsil, məhəllə, qəbirstanlıq, abidə, ziyarətqah, kaha, zağa, yurd, dağ, qaya, dərə, təpə, gədik, yol, bərə, arxac, keçid, aşırım, kövşən, biçənək, əkin, öriş, qoruq, meşə, bulaq, çay, göl adları kimi onomastik vahidlər də öz əksini tapmışdır. 2004-cü ildən keçən zaman kəsiyindən indiyə kimi bu böyük alimin topladığı mikrotoponimlər nə dilçilik, nə tarixi, nə də coğrafi aspektdən yəni, 3 elmin sintezindən keçirilərək tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Biz bu məqaləmizdə yalnız, Dərələyəz mahalının kəndlərinin ərazilərində tarixən mövcud olmuş mikrotoponimlərin mənşəyini, semantikasını, etimologiyasını, qrammatik tərkibini, yayılma areallarını öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Məsələn, Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunda Gobur kəndi ərazisində mikrotoponimlər mövcud olmuşdur ki, onlardan 3-ü Alban Vəngi, Alban kilsəsi, Alban daşları onimləri analitik üsulla yaranmış və ən qədim türk mənşəli Alban tayfasının adını özündə yaşadır.

Alban tayfalarının ad qazanması sivilizasiyalı cəmiyyətin məhsulu olub, e.ə. I əsrdən çox-çox qabaqkı dövrlərdə yaranmışdır. Türkcələrdə və yadelli dillərdə müəyyən fo-

netik dəyişikliyə uğramasına baxmayaraq Alban etnotoponimi mənə və məzmununu dəyişməz şəkildə saxlamışdır ki, bu da alt kateqoriyasına aid olan xüsusi isimlərin əsas xüsusiyyətlərindəndir və bu xüsusiyyətlər daha çox özünü ümumi sözlərin xüsusi adlara transformasiyası prosesində göstərir. Professor N.Hüseynli və tədqiqatçı Y.Məmmədova doğru olaraq yazırlar ki, "Ad kateqoriyasında inikas olunan fikir idrak-kommunikasiya prosesinə dil vahidləri, xüsusi halda sözlər vasitəsilə daxil olur. İnkişaf prosesində ilk dəyişikliyə məruz qalan da məhz sözlər olur. Adın maddi örtüyü dəyişsə də, onun məzmunu və həcmi öz nisbi dayanıqlığını saxlayır. Buna görə də sivilizasiya mühitinin və linqvistik ənənələrin əvəzlənməsi prosesində onların mənşəcə kimə aid olması məsələsi öz həllini tapmış olur. Başqa sözlə, onun sayəsində etnosun sivilizasiyası, dili və etnodünyagörüşü arasında total əlaqə qurulur. Məhz bu totallıq etnosun genetik xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Total məzmunu malik olan adlar etnosun genetik kodudursa, onların maddi örtüyü olan sözlər sosial-psixoloji kodudur.

Tarixi prizmadan yanaşdıqda mənbələr əsasında Alban etnoniminin ilk dəfə Roma ensiklopedisi Plinin, ondan bir qədər sonra II əsrdə məşhur yunan coğrafiyaşünası Qlavdi Ptolomeyin əsərlərində təsadüf edirik, ki, burada həmin etnonim Albana şəklində qeyd edilmiş və onun paytaxtının Qəbələ şəhəri, "Kabalaka" şəklində olduğu göstərilmişdir. Ptolomeyin göstərdiyi Albaniyadakı 29 toponimin demək olar ki, hamısı türk mənşəli adlar idi. Coğrafi prizmadan yanaşdıqda belə məlum olur ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində türkdilli xalqlar yaşayan indiki ərazilərdə Alban komponentli yüzlərlə yer-yurd adları vardır və bu etnonimin yayılma arealları Avropanın da müəyyən ərazilərini əhatə edir. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda Albaniya adlı dövlətin də (V əsr) mövcudluğu hamımıza yaxşı məlumdur.

Diçilik aspektindən yanaşdıqda Alban et-

noniminə xeyli sayda məqalə və əsərlərin həsr edildiyinin şahidi oluruq. Bu əsərlərdə "Çağdaş Alban" tayfa adının "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında b-p qohum samit əvəzlənməsi ilə "Alpan" şəklində işləndiyi və adın "Alp" və "an" komponentlərindən törəndiyi "igid, cəsur, şücaətli xalq" anlamında yozulduğu göstərilmişdir. Bizim nəzərimizcə, bu etimoloji təhlil özünü doğrultmur, düşünürük ki, bu ad mürəkkəb quruluşu malik olub "Al" və "ban" komponentləri əsasında formalaşmış və hər iki leksik vahid qədim və müasir türk dillərində işlənmişdir. Hazırda 25-dən çox qohum türkcələrdə al sözünün 3 omonim şəklində çıxış edir: 1) al-qırmızı; 2) hiyləgərlik; 3) almaq, götürmək. Bu mənaların 2-ci və 3-cüsü etnonim yaradıcılığı üçün xarakterik deyil, 1-ci mənə isə rəng bildirmə anlamında ta qədim dövrlərdən çağdaş zəmanəmizə qədər 9 mənə bildirmişdir: 1) Azərbaycan, Türk, qumuq, noqay, Krım tatarları, bozqırd, uyğur, qaqauz, əski türk, Kaşğarının "Quran"ında "al" sözü qırmızı mənəsində, qədim türkcədə, "açıq qırmızı" mənəsində, türk tatar, noqay, başqırd "narıncı" mənəsində, əski türkcədə, "kürən, sarı qırmızı" mənəsində, Osmanlı türkcəsində, qaqauz dilində "narıncı rəngli ipək parça" mənəsində, Mahmud Kaşğarının "Divanü lügət-it-türk" əsərində işlənmişdir. Göründüyü kimi Alban etnoniminin 1-ci komponentində işlənən "al" sözü xaric türk mənşəlidir. 2-ci komponentdəki "ban" sözünə gəldikdə isə çoxsaylı mənbələr əsasında deyə bilərik ki, bu leksik vahid çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malik olub 9 anlamı özündə ehtiva etdirir. Fonetik baxımdan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində "ban" şəklində işlənən bu söz eyni fonetik tərkibdə türk, qaqauz, krım-tatar, qaraqalpaq, osmanlı, qumuq dillərində də işlənir. "B-p-m-ğ-g" səs əvəzlənmələri ilə digər türk dillərində də çıxış edir. Göstərdiyimiz türkcələrdə "Ban" sözünün əsas mənəsi "çardağ" anlamı bildirməsidir. Bu söz hələ 5000 il bundan əvvəl mövcud olmuş Şumerçədə "böyük", "nə-

həng", "yekə" sinonim mənaları bildirmiş və həmin anlamlar bu gün də əksər türkcələrdə qorunub saxlanmışdır. Beləliklə bizim nəzərimizcə Alban etnotoponimini mənəsi "qırmızı kirəmitli daamlarda yaşayan xalq" anlamında etimoloji təhlil daha məntiqli səslənir. Albanların Azərbaycan ərazisində türk mənşəli əsas yerli sakin kimi yaşamaları barədə tarixşünaslıqda çox geniş və doğru düzgün məlumatlar əks olunduğundan burada əhatəli danışmağı lazım bilmirik.

Dərələyəz mahalının Keşkənd rayonu ərazisində yüzlərlə onomastik vahidlər informatorlardan toplanmışdır ki, onların içərisində sintaktik üsulla tarixən formalaşmış "oğuz üzü kaha" mikroetnotoponimində diqqətli cəlb edir.

Tarixdən məlumdur ki, ən qədim türklər hələ eradan çox-çox əvvəllər qəbilə və tayfa birlikləri şəklində olmuş və onlar 2 qrupa - oğuz və qıpçaq qollarına bölünmüşlər. Əslində oğuz toponimi qədim türk tayfa birliyinin adı ilə bağlı yaranmışdır. "Orxon Yenisey" abidələrində "oğuzbudun" yəni "oğuz xalqı" söz birləşməsi şəklində adı çəkilən bu tayfanın XI əsrdə M.Kaşğarının qeydinə görə 22 və XIII əsrdə Rəşidəddinin yazdığına görə isə 24 boyu olduğu oğuzxan nəslinin törəmələri kimi göstərilir.

IX əsrdə oğuz etnosları "Bozok" və "Uçok" adları ilə 2 böyük qrupa bölünmüşdür. Onların əsas hissələri IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində Sırdəryanın orta və aşağı axarı və Emba ilə Ural çayları arasındakı dəmyə torpaqlarda Şimalda Valqaya, hətta Dona qədər, cənub qərbdə Maqışlağa, qərbdə isə Xəzər dənizinə kimi geniş ərazidə yaşayırdı. Tarixi mənbələrdən belə məlum olur ki, orta əsrlərdə bu ərazilərdə Oğuz dövləti fəaliyyət göstərirdi.

X əsrdə islam dinini qəbul edən oğuzlar şərq dövlətləri arasındakı karvan yolunun üstündə yaşadıklarına görə güclü ticarətlə məşğul olmuş, XI əsrin əvvəllərində bir qisim Səlcuqların başçılığı ilə Xorasandan Cənubi və Şimali Azərbaycana, İraqa, Türkiyəyə,

Suriyaya digər böyük bir qismi isə Aral gölü və Xəzər dənizinin şimalından Şərqi Avropaya köç etmişlər. X əsrin axırlarında bolqarlar, peçenklər, xəzərlərlə qaynayıb-qarısan Oğuz tayfalarının adı ilə bağlı Suriyada türkmənlər yaşayan ərazidə, Türkmənistan-da, Türkiyədə, Şimali Qafqazda, Moldaviyada, Əfqanıstanda xeyli sayda paralel yer-yurd adlarına təsadüf edirik. Oğuzlar ta qədim dövrlərdən heyvandarlıq təsərrüfatı ilə daha çox məşğul olduqlarına görə belə güman etmək olar ki, bu etnonimin mənası "qoyunun və yaxud inəyin ilk ağız südü" deməkdir. Bu qida oğuzların yemək mədəniyyətində olduqca mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Dərələyəz mahalının bütün bölgələrində, o cümlədən indiki Ermənistanın əksər yerlərində oğuz tayfa adı ilə ifadə olunan xeyli sayda mikrotoponimə rast gəlmək olur ki, bunlardan kəmiyyətə 20-dən çoxu Dərələyəz kəndlərinin payına düşür.

Qovuşuq kəndi Dərələyəz mahalının ən qədim kəndlərindən biri kimi çoxlu sayda mikroetnonimik mənzərəni öz ərazisində yaşatmaqda idi və onlardan biri də Oğuz tayfasından çıxmış Xalac boyu idi. Bu boyun adı ilə bağlı kəndin ərazisində "Xalac yurdu" - mürəkkəb struktura malik oronim qeydə alınmışdır. XI əsrin dahi ensiklopedik türk lügətçisi Mahmud Kaşğari də Xalac tayfasının Oğuz tayfalarından törədiyini göstərmişdir. Müasir tədqiqatçılardan Q.Qeybullayev, H.Mirzəyev, R.Eyvazova, T.Hacıyev, N.Məmmədov, K.Vəliyev, B.Budaqov, T.Əhmədov və başqaları Mahmud Kaşğariyə istinad edərək Xalac etnonimini "qalac" şəklində etimolojişdirmişlər. Belə güman etmək olar ki, Qovuşuq kəndinin Soğanlı adlı yaylağında erkən orta əsrlərdə Xalac adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə bu kəndin ara müharibələri nəticəsində məhv edilməsi əhalisinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrə yayılmasının hazırda bu tayfanın adını daşıyan kənd, dağ, dərə, təpə, yurd, qobu adları da sübut edir. Təkcə Azərbaycanda Xalac

adlı yaşayış məntəqəsinin areallarına Salayanda 2, Şərurda 1, Qubadlıda 2, Ucarda 2, Şamaxıda 1, oronomik vahidinin 1ci komponentində rast gəlmək olur. Qədim Türk Oğuz yurdu olan indiki Ermənistan Xalac komponentli mikrotoponimə 10, Türkmənistanın müxtəlif ərazilərində 5, Özbəkistanda 6, Cənubi Azərbaycanda 4, Əfqanıstanın Girişk, Qəndahar, Paktiya, Nəngarhar, Qəzni və Xost əyalətlərində 6-ya qədər cüzi fonetik dəyişikliyə uğramaqla, məna və məzmununda heç bir dəyişiklik baş verməyən toponimlərə müasir mənbələrdə rast gəlirik. Mənbələrdə o da qeyd edilir ki, Rusiyanın Voronej, Volqoqrad və Omsk vilayətlərində də "Qalac", "Kalac" fonetik tərkibində toponimlər mövcuddur.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunun Gomur kəndi ərazisində 7 meşə olmuşdur ki, onlardan biri də "Çul" meşəsi adlanırdı. Bu meşə Yazı yurdunun ətəyində şəfalı bir guşədə yerləşirdi. Gomur kəndi ilə Axta və Kabud yaşayış məntəqələrini bir-birindən ayırırdı. Birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan "Çul meşəsi" etnoniminin birinci tərəfindəki "çul" tayfa adını bildirir. Bu tayfa e.ə II əsrdə hunların təki-bindən çıxaraq dünyanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmişlər. Çul tayfalarının Qafqazda məskunlaşması barədə tarixşünaslıqda xeyli qiymətli məlumatlara təsadüf edirik. Eramızın əvvəllərində Maskot hökmdarlığının Çul, Çola, Çol, Çor, Sul, Surp fonetik variantlarında qeydə alınmış şəhərlərinin adları olmuş və bunların hamısının adının "Çol" etnonimindən törədiyi ehtimal edilir. "Çul" tayfa adının monologiyası ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində V.Buqasyanın, Q.Məşədiyevin, R.Eyvazovun, H.Mirzəyevin, İ.Bayramovun və başqalarının əsərlərində müəyyən araşdırmalara rast gəlsək də bunun məna və mənşəyi ilə bağlı hələ də dəqiq fikirlər ortaya çıxarılmamışdır. Bizim nəzərimizcə yarandığı dövrlərdən Çul tayfaları dağlıq və meşəlik ərazilərdə yaşamağı özlərinə adət etmişlər. Məhz elə buna görə də

"həmin etnonimi" dağlıq ərazidə yaşayan tayfa kimi mənalandırmaq daha məntiqlidir. Çul tayfalarının yayılma arealları da genişdir. Bu adlar təkrarlanan kənd, dərə, təpə, dağ, meşə adlarına Gürcüstanda, Ermənistanda, Rusiyada, Əfqanıstanda, Türkiyədə, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda və Avropanın bəzi bölgələrində rast gəlinir. Azərbaycanın Ağdam rayonunda Çoladağ oronimi, Çullu oykonimi və Cəbrayıl rayonunda Çullu yaşayış məntəqəsinin adı həmin tayfaların Azərbaycanda e.ə II əsrin sonlarında məskunlaşdığını göstərir. Dərələyəzin Yeğeqnadzor (Keşkənd) rayonunun Heşin kəndində ona qədər tayfa, sülalə, nəsil adlarını Həsən Mirzəyev yerli informatorlardan vaxtilə toplamışdır ki, onlardan biri də Qacarlar tayfasının adıdır. Tarixi əsrlərdən məlumdur ki, XIII-XIV əsrlərdə Ön Asiyada Sulduz, Cəlayir və Tanğıd kimi türkmənşəli tayfalar yaşamışdır. Qacarlar XIV əsrin sonlarında Cəlayir tayfasının içindən çıxmış, bir qismi Suriyanın indiki türkmənlər yaşayan bölgələrinə köçmüşlər. Teymur dönəmində, yəni XV əsrin əvvəllərində Qacarların bir hissəsini Cənubi Azərbaycana köçürmüşlər. Cənubi Azərbaycandan bir qism Qacar tayfaları XVII əsrdə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında, Qarabağ və Gəncədə məskunlaşmışlar. Məlumdur ki, XVI əsrdə Qızılbaşlarla Osmanlı türkeri arasında qızğın müharibələr gedirdi və bu dövrdə Qacarlar Qızılbaşlıların tərəfindən döyüşürdülər. Qacarlar sülaləsindən olan Ağa Məhəmməd şah Qacar XVII əsrin sonlarında Şuşaya hücum edərkən Qarabağın müxtəlif yerlərində ordusu ilə birlikdə düşərgələr salmış, dayanmalı olmuş və buna görə də Cəbrayıl rayonunun Əmirvərli kəndi yaxınlığında "Qəfər ojağı", Füzuli rayonunun Qaxlar kəndinin ərazisində Qacar duran yer, Xocavənd rayonunun aşağı hissəsində yerləşən "Qacar təpəsi", Ağdam rayonunda "Qacar dərəsi" və s. oranik vahidlər onun adı ilə bağlı yaranmışdır. Bu bölgələrdəki oronimik göstəricilər şəxs adı ilə ifadə olun-

muşdur. Dərələyəz mahalının Heşin kəndi ərazisindəki "Çul meşəsi" adını etnotoponim kimi səciyyələndirmək daha düzgündür. Həmin kəndin ərazisində "Qəcirlər" tayfasının adı da Qacar sözünün müəyyən qədər fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildir.

Dərələyəz mahalının Əzizbəyov rayonunun Herher kəndində 6 böyük türksoylu tayfa yaşamışdır ki, onlardan biri də birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan "Qazan uşağı" xüsusi adıdır. Bu nəsil Herher kəndində əhalinin ən böyük hissəsini təşkil edirdi. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında Qazan xan antoponimi tez-tez xatırlanır və o eposun baş qəhrəmanlarından biridir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə Qazan tayfalarının Qərbi Azərbaycanda məskunlaşması e.ə. II əsrə aiddir. Eramızın ilk əsrlərində Qazan tayfaları nəinki Cənubi Qafqazın, o cümlədən indiki türkdilli bütün respublikaların ərazilərində yayılmışlar. İndiki Ermənistanda Qazan komponentli 15-ə qədər, Azərbaycanda 20-dən çox, Qafqazda 2-ə qədər, Cənubi Azərbaycanda 5, Ukraynada 3, Rusiyada 4, Başqırdıstanda 3, Tatarıstanda 7, Qərbi Sibirdə 3, Türkiyədə 20-ə qədər etnotoponim bu tayfa adını özündə əks etdirir. Qazan etnik birliyinin adı ən qədim dövrdə "Qas-As" sözlərindən törəmişdir.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının kəndində toplanmış mikroetnonimik materiallar xam vəziyyətdə əlimizin altındadır. Toponimik tədqiqatlarımızın qarşısında duran ən başlıca problemlərdən biri də bu xüsusi adların tarixi etimoloji aspektdə araşdırılmasıdır. Bizim bu qeydlərimiz tədqiqat işinin cüzi bir hissəsidir. Onları leksik-semantik sahələr üzrə qruplaşdırmaqla, çağdaş tələblər səviyyəsində hərtərəfli, fundamental təhlilə cəlb etməklə erməni millətçilərinin uydurma və cəfəngiyat düşüncələrini alt-üst etmiş və bu torpaqların tarixən Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu daha dəqiq şəkildə sübuta yetirmiş olarıq.

Tarixə şahid İrəvan

NİZAMİ CƏFƏROV,
akademik

Hər bir ölkənin paytaxtı onun siyasi, inzibati, mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, xalqın mənəvi qürur mənbəyi, dövlətçilik tarixinin möhtəşəm abidəsidir.

Bütün tarixləri boyu məskən axtaran (və heç bir yerdə qərar tuta bilməyən) ermənilərin ölkəsi olmadığına görə uzun zaman paytaxtları, Mirzə Cəlilin "Usta Zeynal" hekayəsində usta yumorla işarə vurduğu kimi, dövlətçiliyi olmadığına görə padşahları təsəvvürə gəlmir.

Qədim tarixləri, bu tarixlərin başdan-başa əfsanələrə, nağıllara, yalanı ilə doğrusunun ayırd edilməsi mümkün olmayan sinxron məkana çevrilmiş məlumatlarını bir tərəfə qoyub yeni tarixin sənədli-sübutlu informasiyalarını nəzərdən keçirək...

İrəvan (Rəvan) şəhərinin tarixi, əsas etibarilə, 1530-cu illərdə onun Azərbaycan Səfəvilər dövləti tərkibində yaradılan Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi olması ilə başlayır. Və məlumdur ki, İrəvan bəylərbəyliyi Bədir xan Ustaclı, Şahqulu sultan Ustaclı, Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclıdan başlayaraq, demək olar ki, bütün hakimləri Azərbaycan türkləri olmuşlar. Əhalinin ək-

səriyyəti isə, tamamilə təbiidir ki, Azərbaycan türklərindən ibarət idi.

XVI, XVII və XVIII əsrlərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin gedişində vaxtaşırı Osmanlı işğalına məruz qalsa da İrəvan, prinsip etibarilə, həmişə Azərbaycan Səfəvi şəhəri kimi tanınmışdır.

İrəvanın yaxınlığında yerləşən, tədricən bütün ermənilərin dini mərkəzinə çevrilən Eçmiadzin (Üçkilsə) monastırının başçıları - katolikoslarını da müəyyən məsləhətləşmələrlə məhz Çuxursəd bəylərbəyiləri təyin edirdilər ki, bu da monastrın yalnız ruhani mərkəz olması deyil, həm də kifayət qədər böyük təsərrüfat müəssisəsinə çevrilməsi, imkan düşəndə ermənilərin xeyrinə hətta siyasətə də müdaxilə eləməsindən irəli gəlirdi. Nə yerli hakimlərin, nə Səfəvi, nə də Osmanlı hökmdarlarının Üçkilsədə və onun ətrafında məskunlaşmış ermənilərə qarşı heç vaxt ədalətsiz münasibət göstərmədiklərini tarixi mənbələr dönə-dönə təsdiq etsə də, ermənilərin öz hamilərinə xəyanəti, satqınlığı barədə məlumatlara çox tez-tez rast gəlinir.

Çuxursəd bəylərbəyliyi Nadir şahın qətindən sonra xanlıq elan edilir. Və xanlıq taxtında Pir Mahmud xan öyləşir. Xanlığın ərazisi xeyli geniş olub on beş mahala bölünmüşdü: 1) Qırxbulaq, 2) Zəngibasar, 3) Gərnibasar, 4) Vedibasar, 5) Şərrur, 6) Suzan, 7) Dərək, 8) Saatlı, 9) Tala, 10) Seyidli-Axaclı, 11) Sərdarabad, 12) Qərpi, 13) Abran, 14) Dərəçisək və 15) Göyçə.

Bəylərbəyilik dövründə olduğu kimi xanlıq dövründə də ermənilər provakasiyalarından nəinki əl çəkir, hətta mərkəzi hakimiyyətlə əlaqənin zəifləməsindən (Nadir şah-

dan sonra mərkəzdə tez-tez hakimiyyət dəyişmələri baş verirdi) istifadə edib onun (provokasiyaların) miqyasını daha da genişləndirirdilər, daha böyük iddialara düşür, yerli əhalini sıxışdırmaq üçün hər cür tədbirlərə əl atırdılar.

Azərbaycan tarixçiləri Fuad Əliyevlə Urfan Həsənovun mövcud (və kifayət qədər zəngin) mənbələr əsasında yazdıqları "İrəvan xanlığı" kitabında deyilir: "Ermənilərin bu dini mərkəzin (söhbət Eçmiadzin-Üçkil-sədən gedir - N.C.) qol-qanad açmasına, adətən, həmin bölgədə daimi hakim olan azərbaycanlı feodallar şərait yaradırdılar... Eçmiadzin monastr təsərrüfatı inkişaf edərək, XVIII əsrdə bir növ "dövlət daxilində dövlət" çevrilmişdi".

Tədrisən İrəvana da ayaq açan (daha çox tacir, xırda sənətkar, işbaz kimi) ermənilər sarayda müəyyən mövqə tutmağa çalışır, hətta hakimiyyətdə təmsil olunmağa can atır, fürsətdən istifadə edib "xristian qardaşları" - gürcüləri İrəvana "dəvət etmək"dən də çəkinmirdilər. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, bəzən İrəvan xanları hədə yerə qan tökül-məməsi üçün gürcülərin İrəvana yürüşünün qarşısını almaqdan ötrü Üçkil-sə başçılarının vasitəçiliyindən istifadə etməyə məcbur olurdular.

"İrəvan xanlığı" müəllifləri yazır:

"Düşmən qüvvələri İrəvandan uzaqlaşdıqdan sonra xana çatdırıldı ki, II İraklinin qoşunları İrəvana yaxınlaşdıqları zaman şəhərdə olan bir sıra erməni ailələri "xristianların" İrəvanı almalarını arzulamışlar. Bundan xəbər tutan Hüseyn Əli xan həmin ermənilərə divan tutmağı qərara aldı".

Məsələ burasındadır ki, "satqın ermənilər"in cəzalandırılması heç zaman xanlığın təhlükəsizliyini təmin edəcək səviyyəyə qalxmır, Üçkil-sənin - "dövlət daxilində dövlət" in müdaxiləsi ilə yumşaldılır, gələcək daha böyük xəyanətlər üçün münbit (və qarşısı alınmaz) zəmin hazırlayırdı.

Rusların Qafqaza işğalçı yürüşlərinin başladığı XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllə-

rində onların qarşısında dayanan əsas qüvvə Qacarların idarə etdiyi İran (mahdiyyəti etibarilə Azərbaycan) dövləti idi. Və demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazın idarəçiliyi Qacarların əlində cəmlənmişdi. Yerli hakimlər (xanlar, eləcə də Gürcüstan valisi) artıq Şimali Qafqazda möhkəmlənmiş, lakin Mərkəzi Qafqazın (dağlıların) güclü müqavimətilə üzləşmiş ruslara az və ya çox dərəcədə simpatiya göstərəndə Qacarların qəzəbinə tuş gəlir, ciddi cəzalandırılırdılar ki, bunun klassik nümunəsi 1795-ci ildə Tiflisin darmadağın edilməsi idi.

Həmin illərdə əsasən Qafqazın Cənubundakı təhlükəsiz yerlərə səpələnərək ticarətlə məşğul olan (və özlərinə siyasi dayaq axtaran) ermənilər həm yerli hakimiyyətlərlə "diplomatik" münasibətlərini saxlamağa çalışır, həm də real (və kifayət qədər qüdrətli) güc olan Rusiyanın himayəsinə girməyə cəhd edirdilər. Lakin ruslar Cənubi Qafqazda (və ümumiyyətlə heç yerdə) heç bir siyasi-inzibati hakimiyyəti və ya nüfuzu olmayan ermənilərə ilk dövrlərdə yalançı vədlər verməkdən, onların xəfiyyəlik məharətindən faydalanmaqdan o tərəfə keçmək fikrində deyildilər.

1801-ci ildə Gəncəni çətinliklə də olsa zəbt edən gürcü əsilli rus generalı Sisianov 1804-cü ildə İrəvanı tutmaq əmri aldı. Ancaq İrəvan xanı ruslara nəinki tabe olmaq fikrinə düşmədi, hətta onlara, mənbələrin göstərdiyi kimi, çox sərt məktublar yazıb tələb etdi ki, yalnız İrəvan xanlığının yox, ümumiyyətlə İranın sərhədlərini tərk etsinlər. Əsəbləşmiş Sisianov bir sıra döyüşlərdən sonra iyulun əvvəllərində İrəvanı mühasirəyə alsada, payız girənə qədər davam edən həmin mühasirə heç bir nəticə vermədiyindən get-gedə gücdən düşən ruslar geri çəkildilər.

Sisianovun başı Bakıda kəsilib Tehrana - Fətəli şah Qacara göndərildikdən sonra onu əvəz edən İvan Vasilyeviç Qudoviç 1807-ci ildə İrəvan üzərinə yeridi. Və İrəvanın müdafiəçilərinə belə bir iddialı müraciət göndərdi: "O vaxt qoşuna hələ döyüş sənətində

o qədər də təcrübəli olmayan, gənc general-lardan biri Sisianov başçılıq edirdi, indi isə komandanı mən verirəm, güclü rus ordularını otuz ildən çox öz arxasınca aparan "adam"...

Ancaq ruslar İrəvanı işğal edə bilməyib biabırcasına məğlub oldular. Qış düşdükcə güclənən şaxta onların əhədini kəsdi, Qudoviçin bir gözü tamamilə tutuldu. Və düşmən böyük itki verib geri çəkilməli oldu.

Yermolovdan sonra Qafqaza Paskeviç göndərildi. Peterburq onun qarşısına təxirə-salınmaz bir tələb qoymuşdu: İrəvanı tutmaq. İrəvanı ruslar kənardan belə təsvir edirdilər: "Qala quru tərəfdən dərin, su ilə dolu xəndəklə əhatəyə alınmışdı. Divarların arxasından çoxsaylı məscidlərin günbəzləri, minarələri iynə kimi nazik qübbələri görünür".

İrəvana girmək üçün əvvəlcə Sərdarabad qalasını almaq lazım gəlirdi. Qalanın (və şəhərin) müdafiəsinə isə vaxtilə Sisianovu, Qudoviçi geri oturtmuş sərdar Həsən xan başçılıq edirdi.

1827-ci ilin sentyabrında Paskeviçin əmri ilə rus qoşunu İrəvanı artelleriya atəşinə tutdu. Şəhər qəddarcasına darmadağın edilir, evlər, məscidlər uçub əhalinin başına tökülürdü. Ancaq İrəvan düşməyə təslim olmaq istəmirdi. Və nəhayət, Paskeviç sona qədər özmlə müqavimət göstərən şəhəri aldı. Ruslara son gülləni atan Həsən xan tərksilah edildi.

İrəvan alındıqdan sonra elə şəhərin qapıları ağzında işğalçı orduya Paskeviçin əmr-müraciəti oxunmuşdu. Və orda deyilirdi: "...Siz çarın şöhrəti, rus silahının şərəfi üçün çox çalışdınız... Rusiya sizə minnətdar olacaqdır ki, onun böyüklüyünü və möhtəşəmliyini müdafiə etdiniz"...

Mənbələr bir-birinin ardınca məlumat verir ki, Azərbaycan türkləri İrəvanı, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazı təbii bir Vətən təəsübkeşliyi ilə müdafiə edəndə Paskeviçin bütöv bir dəstə erməni casusu vardı ki, ruslara xəbərçilik etməklə məşğul idilər. Gürcülərə gəldikdə isə, onlar "pravoslav qardaşlığı"nı

dəstəvuz edib elə əvvəldən Qafqazın bütün qapılarını Rusiya imperiyasının üzünə açmışdılar. Çünki Qacarlar gah dağılan, gah da müvəqqəti birləşən Gürcüstanı sonacan təsir altında saxlaya bilməmişdilər.

1828-ci ilin fevral ayının 9-dan 10-a keçən gecə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi İrəvan (eləcə də Naxçıvan) xanlığının Rusiyaya keçdiyini təsdiq etdi.

Qafqazın harasında sakitlik oldusa, ermənilər orada (xüsusilə ticarət üçün şərait olan şəhərlərdə) məskunlaşmağa başladılar. Ənənəvi etnik vərdişlər sistemindən və ya arxetipdən gələn bu psixologiya ermənilərin yeni tarixi şəraitdə də Vətən iddialarının məzmununu, hüdudlarını təsdiq etmiş oldu. Çar I Nikolaya erməni irəligələnlərinin təqdim etdikləri Rusiya tərkibində "erməni dövləti" layihələri oyununun axırı onunla nəticələndi ki, çarın 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisini əhatə edən "Erməni vilayəti" yaradıldı. Və həmin vilayəti erməniləşdirmək məqsədilə buraya İrandan qırx min erməni köçürüldü. Lakin "Erməni vilayəti" çox yox, 1850-ci ildə İrəvan quberniyası təşkil edilənə qədər mövcud oldu. İrəvanın (və keçmiş İrəvan xanlığının ərazisinin) zorla erməniləşdirilməsi prosesi, tamamilə təbii olaraq, çox uzun sürdü.

Regional (və beynəlxalq) siyasi maraqlar XX əsrin əvvəllərində ermənilərə mərkəz (paytaxt) olaraq hər hansı başqa bir yeri deyil, məhz İrəvanı seçdi ki, bu, əslində, tarixin ironiyası idi. Necə ola bilər, Azərbaycan türklərinin yaradıb qanları bahasına düşməndən dəfələrlə, tarixin gözləri qarşısında müdafiə etdikləri şəhər onu hər addımda satan bir topluma bağışlansın, həmin toplum isə bu şəhərin sahiblərini öz yurd-yuvasından həyasızcasına didərgin salıb öz yerlərini möhkəmləndirsinlər?.. Odur ki, belə bir sual yalnız onların havadarlarını yox, eyni zamanda özlərini də həmişə narahat etməli olacaqdır ki, İrəvanı öz paytaxtları saymağa ermənilərin mənəvi haqları varmı?..

Qərbi Azərbaycan mövzusu çağdaş ədəbiyyatımızın prioritet mövzusu olmalıdır

MƏLAHƏT İBRAHİMQIZI,
millət vəkili

Bu yaxınlarda tanınmış şairə, publisist, professor Mahirə xanım Nağıqızının keçən il qələmə aldığı və hədsiz dərəcədə dərin mənalı və yaddaşlarda silinməz iz buraxan "Mənim çəkmələrim" hekayəsini oxudum.

Hekayənin mövzusu təkcə Azərbaycan xalqının bir neçə əsrdə başına gəlmiş faciə və məşəqqətləri deyil, həm də bugün bəşəri problem olan, çağdaş dünyanın üz qarası olan, doğma yurd-yuvasından qovulmuş 200 milyondan çox insanın hekayəsidir.

Təbii ki, son iki yüz ildə represiya, qaçqınlıq və köçkünlük, deportasiya yaşamış yüz minlərlə Qərbi Azərbaycanlının hekayəsidir. Bu mənada özündə həm fərdi, həm ümumi ağrını, həm milli, həm də bəşəri faciəni təcəssüm etdirən "Mənim çəkmələrim" hekayəsi qaçqınlıq və köçkünlük həyatının simvolikasıdır.

Əslində professor Mahirə xanım Nağıqızını və onun yaradıcılığını nə qədər yaxından tanısam da, bu əsərdə istedadlı, vətənpərvər, fədakar və cəfakəş publisistin portretini yenidən kəşf etdim. Çox təşəkkür edirəm, Mahirə xanım.

Qələminizə və Qəlbinizə sağlıq.

Hekayənin elə bir cümləsi yoxdur ki, onu oxuyanda göz yaşları tökməyəsiniz. Etiraf etmək istəyirəm ki, mənim üçün Mahirə xanım kimi ustad bir yazarın ürək çırpıntıları ilə yazdığı "Mənim çəkmələrim" əsəri haqqında hansısa söz və ya fikir səsləndirmək çox da asan olmadı. Amma buna baxmayaraq, özümə borc bildim ki, bu ağırlı həyatı yaşamış nəslin nümayəndəsi kimi qısaca da olsa öz səmimi duyğularımı qələmə alım. Əsərdə uşaqlığın məsumluğu ilə vəhşiliyin toqquşduğu məqamlar o qədər canlı, o qədər incə ilmələrlə təsvir olunub ki, oxucu nəinki hadisələri izləyir, həm də onları yaşayır. Bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, bu hekayə təkcə erməni vəhşiliyi və zülmü nəticəsində qovulmuş Qərbi Azərbaycanlının və Qarabağdan olan keçmiş məcburi köçkünün taleyini deyil, dünyanın dörd tərəfində didərgin olan milyonlarla qaçqın insanların ağırlı və acı hekayəsidir.

Mahirə xanımın əsərdə qeyd etdiyi hər bir məqam özündə çox dərin mənadaşıyır. Əsərdəki "çəkmələr" itkin uşaqlığın, kökündən, yurdundan və yuvasından məhrum edilmiş və bir ömürlük qopmanın rəmzidir. Və ya hekayədəki "qrafin" sözü itirilmiş ev, mədəniyyət, miras və münasibətlərin nə qədər dəyərli olduğunu göstərir. Oxucu bu əsəri oxuduqca heç bir cümlənin üzərindən səsiz və göz yaşsız keçə bilmir.

"... Qışqırtı, bağırıtı ətrafı bürümüşdü. Hamı qaçır və artıq demək olar ki, çatdığımız meşədə daldalanacaq axtarırdı."

Ananın səssiz gücü - faciələrə qarşı bir ana qürurunun və məhəbbətinin heykəlidir. Bu hissədəki drammatizm - ananın öz ayaqqabısını çıxarıb uşağa geyindirməsi, hekayənin ana xəttindəki ana-qız bağını, şəfqəti və fədakarlığı daha da dərinləşdirir. Buradakı oxucunu sarsıdan təbiət təsvirləri sükut - faciə fonunda, onun gözündə sanki ikinci bir "personaj" kimi canlanır. Mahirə Nağıqızı tərəfindən qələmə alınmış və həyatda yaşamış bu unikal hekayə sadə bir hekayə deyil.

Bu əsər "Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistandan) erməni vandalları tərəfindən qovulmuş bütün qaçqın qadınların həyat hekayəsidir. Eləcə də, Qərbi Azərbaycan İcmasının Qadınlar Şurasının faciəvi və kollektiv yaddaşının ilk kəlməsidir.

"Mənim çəkmələrim" - şəxsi xatirə deyil, bütöv bir xalqın yaşadığı psixoloji travmanın nəticəsidir. Hekayədə qadın yaddaşı poetik ifadələrlə təsvir edilir. Hesab edirəm ki, bu hekayənin beynəlxalq səviyyədə paylaşılması üçün onun həm emosional gücünü qorumaq, həm də universal mesajını çatdırmaq çox vacib-

dir. Bu mənada Qərbi Azərbaycana sülh yolu ilə, ləyaqətli şəkildə, beynəlxalq hüquqa dayanıq qayıdış gerçəkləşdirsək də və çox yaxın zamanlarda doğma və tarixi torpaqlarımıza qovuşsaq da, hər bir Qərbi Azərbaycanlı özünün və ya ailəsinin qaçqın və məcburi köçkünlük hekayəsini mütləq özü yazmalıdır. Bu hekayələr də nəsil şəcərəsi kimi qorunmalı və gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır. Daha dəqiq ifadə etsək, Qərbi Azərbaycan mövzusu çağdaş ədəbiyyatımızın ən prioritet mövzusu olmalıdır. Bildiyimiz kimi bugün dünyada Qalib Xalq kimi şöhrəti olan Azərbaycan xalqı XX əsrdə rəsmi olaraq üç dəfə qaçqınlıq həyatı yaşamış xalqdır. Bu səbəbdən bu ədalətsizliyin qurbanı olmuş hər kəs bu hekayələri özü yazmalı və bu yazıların meydana gəlməsində sorumluluq daşılmalıdır. Belə hekayələrin və əsərlərin yazılmasında məqsəd bəzilərinin ifadə etdiyi gələcək nəsillərdə nifrət və düşmənçilik hisslərini təbliğ etmək deyil, bir daha təkrarlanmasın deyər, dəfələrlə baş vermiş tarixi hadisələrdən düzgün dərs çıxartmaqdır. Bu əsərlərin hər biri son bir neçə əsrdə bir elin yaşadığı faciələrin, ədalətsizliyin ifadəsi və nəhayət "Bir Elin Manifestosu" dur.

SON: Ernest Heminguey "Qoca və Dəniz" hekayəsinə görə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Hesab edirəm ki, üçüncü minillikdə, elm və texnologiyalar əsrində bəşəriyyət üçün utanc olan və milyonlarla günahsız insanın acı taleyini əks etdirən əsərlər bütün müsabiqələrin qalibi olmalıdır.

Qərbi Azərbaycan biomüxtəlifliyi və bitki adı toponimlərinin müqayisəsi

SƏYYARƏ İBADULLAYEVA,
Biologiya elmləri doktoru, professor
AR ETN Botanika İnstitutu

Qərbi Azərbaycan biomüxtəlifliyi zəngin və özünəməxsusdur o, ərazinin coğrafi cəhətdən əlverişli mövqeyinin nəticəsi olan bitki icmaları müxtəlifliyi ilə seçilir. Bölgədə 3800 növ bitki vardır ki, bunun 90% Azərbaycanın digər ərazilərində, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Qazax-Tovuz inzibati rayonlarında yayılır.

Qərbi Azərbaycan florasının yaranması tarixinə nəzər yetirdikdə müəyyən olunur ki, Naxçıvanın florasının yaranma tarixi ilə çox yaxındır. İlk Təbaşir dövrünün ortalarında indiki Qafqaz silsiləsinin yerində hər tərəfdən dənizlə əhatə olunmuş böyük bir ada əmələ gəlmişdir. İlk vaxtlar bu ada bir o qədər də böyük olmamışdır. Hətta bəzi dövrlərdə, dəniz suları ilə örtülmüşdür. Zaman keçdikcə indiki Qafqaz silsiləsinin qərb yarısında yerləşən ada Qafqaz ərazisi kimi uzun müddət öz mövcudluğunu saxlaya bilmişdir. Cənubdan bu torpaqları bütün müasir Cənubi Qafqaz ərazisini tutan dəniz suları yuyurdu, lakin müasir Cənubi Qafqazın ən cənub hissəsində və indiki Kiçik Asiyada o dövrdə artıq çox da böyük olmayan dağlıq adalar (müasir Anadolu yaylası) mövcud idi.

Üst devon dövrü də daxil olmaqla ərazidə baş verən geoloji proseslər nəticəsində bir çox qalxmalar və enmələr baş vermiş, ərazi Sarmat dövründə dəfələrlə suyun altında qalmışdır. Uzun geoloji dövr ərzində

baş verən reqressiya və transqressiya nəticəsində yaranan körfəzlər sonradan çayların şirin suları ilə əvəz olunmuşdur. Ərazidə flora və fauna bu şəraitə uyğunlaşmaqla hər zaman dəniz və körfəzlərin sahilində və ondan daha yüksəkdə formalaşmışdır ki, bu da bugünkü endemik və relik bitkilərin əsasən yüksək və orta dağlıqda müşahidə olunmasına sübutdur.

Müxtəlif şəkildə əraziyə miqrasiya etmiş bitki növləri burada məskunlaşmış, dəfələrlə müxtəlif səbəblər üzündən məhv olmağa məruz qalsa da, Sarmat dövrünün sonunda formalaşa bilmişdir. Bütün bu geoloji proseslər ilkin bitki örtüyünün həmin dövrdə indiki yüksəklikləri əhatə edən dənizlərin sahillərində mövcud olduğunu sübut edir. Sonra dənizlər çəkildikcə bitki növləri də onun ardınca aşağıya doğru yayılmışdır [Lesquereux, 1874, 1878, 1883].

Üst Təbaşir dövrü üçün Qafqazda bitki qalıqlarının etibarlı izləri aşkar edilmişdir. Bu qalıqlar Dərələyəz silsiləsində yerləşən Havuş kəndinin (Naxçıvan MR) yaxınlığında tapılmışdır. Bu bölgədə Üst Təbaşir qalıqlarının tapılması onu göstərir ki, Üst Təbaşirdə indiki Cənubi Qafqazda davamlı su

likdə ətraflı təhlili mezofilli Avrasiya florasının budaqlarını Çin-Himalay (cənub budağı) və Çin-Yapon (şimal şöbəsi) xoriasındakı əsas müasir qorunma mərkəzləri ilə izləməyə imkan verir. Onlar ərazimizə əks istiqamətdən daxil olublar: müvafiq olaraq cənub-şərq və şimal. Onların ən yaxın qorunma mərkəzləri Hirkan və Euxine əyalətləridir. Növbəti köç dalğası Orta Asiyanın quraqlıq mərkəzindən, həm də Paleogen dövründən gəldi. Bu floristik kompleks Sirkum-Hirkan quraq yolu boyunca yayılmışdır: Turan səhraları, Şimali Xəzər sahilləri və Yuxarı Miosendə İran, Orta Pliosendə Şərqi Zaqaqaziyaya nüfuz etmişdir.

Qərbi Azərbaycan florası çox müxtəlif və rəngarəngdir, çünki o, bir-neçə geobotaniki əyalətin birləşməsində yerləşir. Yarım-səhra, dağ-çöl, dağ-çəmən və alp bitki örtüyü ərazidə üstünlük təşkil edir. Əsasən otlaqlar dənli-paxlalı bitkilərlə zəngindir, çölləri əsasən çala-çəmənlərdir və yüksək dağlarda subalp-alp çəmənlikləri ilə əvəz olunur. Meşələr ərazinin təxminən 12% -ni tutur və əsasən şimal-şərqdə və cənub-şərqdə yerləşir. Şimal-şərqdə palıd, fıstıq və vələs, bəzi cökə, ağcaqayın və s. üstünlük təşkil etdiyi enliyarpaqlı meşələr geniş yayılmışdır. Orada qovaq və qoz, yabanı meyvə ağacları və kollara (alma, armud, albalı, gavalı, zoğal, itburnu və s.) tez-tez rast gəlinir [İbadullayeva et al., 2021].

Keçmiş İttifaq dövründə ərazidə aparılan botaniki tədqiqatlar zamanı tapılan növlər yalnız erməni adı ilə adlandırılmışdır və bununla da erməni tayfaları guya burada qədimdən yaşamalarını sübut etmək istəmişlər. Məsələn, *Prunus armeniaca*, *Lilium armenum*, *Ribes armenum*, *Hypericum armenum*, *Aethionema armenum*, *Cousinia armena*, *Tragopogon armeniacus*, *Crambe armena*, *Oxytropis armeniaca*, *Althaea armeniaca*, *Leontice armeniaca*, *Pyrus hajastana*, *Sorbus hajastana*, *Rhaponticoides hajastana*, *Onobrychis hajastana*, *Phelipanche hajastanica*, *Cotoneaster armenus* və s. Hətta bitkilərin yerli adlarını da təhrif edərək erməniləşdiriblər.

Bitkilərin istifadəsinə dair məlumatların sistemləşdirilməsində ən böyük çətinliklərdən biri də yerli adın elmdə ümumi qəbul olunmuş adla eyniləşdirilməsidir. Çox güman ki, bunun da səbəbi linqvistik ekspedisiyalar zamanı verilən botaniki adlarla bağlıdır. Nəzərə alınacaq ən önəmli faktor isə hər hansı bir konkret iqtisadi əlamətə görə müxtəlif bitki növlərinə xas olan kollektiv adların milli nomenklaturada mövcudluğudur. Məsələn, erməni etnosunda "pıtrax" adına tikanlı kiçik meyvələri olan, bir insanın paltarına və ya mal-qaraya asanlıqla yapışan bütün bitki növləri aid edilir: Yapşaq - *Lappula* cinsinin nümayəndələri - *L. barbata* (Bieb.) *Guerke*, *L. patula* (Lehm.) *Menyharth*, *L. squarrosa* (Retz.) *Dumort* (*Boraginaceae* *Juss.*), *Gücotu-Agrimonia eupatoria* *L.* (*Rosaceae* *Juss.*), *Torilis arvensis* (*Huds.*) *Link* (*Apiaceae* *Lindl.*) və *Circaea lutetiana* *L.* (*Onagraceae* *Juss.*). Göründüyü kimi bu növlər eyni fəsilədən deyil. Azərbaycan dilində "süpürgə" sözüne uyğun gələn çubuqşəkilli budaqları olan və süpürgə çiçək qrupunda toplanmış quru çiçəkləri olan naz - *Genista dracunculoides* *Spach* (*Fabaceae* *Lindl.*) (şəkil 1.), süpürgəgülü - *Xeranthemum cylindraceum* *Sibth. et Smith* (*Asteraceae* *Dumort*) (Şəkil 2.), eyni zamanda çubuqşəkilli budaqları olan alçaqboylu *Kolvari jasmın* - *Jasminum fruticans* *L.* (*Oleaceae* *Hoffm. et Link*) (baxmayaraq ki, ondan heç vaxt süpürgə hazırlanmamışdır) nəzərdə tutulur. Qərbi Azərbaycanda *Genista dracunculoides* *Spach* (*Fabaceae* *Lindl.*), Kür-Araz ovalığı daxilində *Reseda luteola* *L.* (*Resedaceae* *S.F. Gray*) - Şəkil 3., Böyük Qafqaz botaniki coğrafi rayonlarında *Datisca cannabina* *L.* (*Datisceae* *Lindl.*) - Şəkil 4. "naz" adıyla nəzərdə tutulur. Bu bitkilər ayrı fəsilələrə aid olsa da, xarici görünüşcə uyğun olmasa da, müəyyən texnoloji əlamətlərinə görə (sarı rəng boyası alındığı üçün) oxşardılar və bu səbəbdən eyni adla adlandırılır.

Zəngəzurda Qaratərə və ya Pəncər-*Amaranthus retroflexus* *L.* (*Amaranthaceae*

Juss.), həm də Ağ tərə - *Chenopodium album* L. (*Chenopodiaceae* Vent.) "tərə" adlandırılır. Bunlar ümumi ad altında olan iki ayrı bitkidir hansı ki, eyni məqsədlə yazda

1. *Genista dracunculoides* Spach.
(*Fabaceae* Lindl.)

Şəkil 1. Naz.

Şəkil 3. *Reseda luteola* L.
(*Resedaceae* S.F.Gray)

ispanaq kimi yeməklərdə istifadə olunur.

Bəzən bölgələrdə adların semantik əlaqəsi mübahisəli olaraq qalır. Qərbi Azərbaycanda Topal cinsinin *Festuca ovina* L.

2. *Xeranthemum cylindraceum*
Sibth. et Smith
(*Asteraceae* Dumort)

Şəkil 2. Süpürgəgülü

Şəkil 4. *Datisca cannabina* L.
(*Datisceae* Lindl.)

(Poaceae Barnhart) növünün dağlıq forması və bənövşəyi rəngdə sünbül çiçəkləri olan Qaraqınıq - *Origanum vulgare* L. (Lamiaceae Lindl.) birləşdirilir. Eyni zamanda *Origanum vulgare* növü zoğal - *Cornus australis* C.A.Mey kolunun budaqları ilə birgə yun sapda qara boyanın alınması üçün də istifadə olunur. Azərbaycan elmi adı "Qaraqınıq" olan *Origanum vulgare* L. "qaraot" ona görə adlanır ki qədimdən xalq boyama texnologiyasında tətbiqini tapıb, buna görə də yerli toponimi "qaraot" olan *Festuca ovina* L. növü ilə bir adda birləşib (tərkibindəki antosianın qara rəngə boyanması əlamətinə görə).

Bəzən biz çox incə ayırıcı adlarla da rastlaşırıq. Belə ki, qidaya əlavə edilən nanənin növmüxtəlifliyi dadına görə fərqləndikləri üçün botaniklər onları ümumi bir latın adı altında - *Uzunyarpaq nanə* - *Mentha longifolia* L. birləşdirib. Bunlar xalq arasında isə müxtəlif adla adlandırılır - yarpız və nanə, daqs (ermənicə), eləcə də elmi Azərbaycan adı əvəlik - *Rumex* cinsinin 3 yabanı növü eyni məqsədlə işlədilsə də fərqli yerli adlara sahibdirlər: *Rumex acetosa* L.- tırtınd, *R. crispus* L.- şep, *R. pulcher* L. - əvəlik. Düşünürəm ki, yerli toponimlər üçün nomenklatura hazırlamağın vaxtıdır.

Bəzi hallarda, növün müəyyənləşdirilməsi müəyyən dərəcədə binar (ikili) nomenklatura prinsiplərinə uyğun olaraq ümumi bir adla adlandırılır. Ümumi etnik törcümədə "moruq" və ya "böyürtkən" (rənginə görə fərqlənən) *Rubus* cinsinə aid olan növlərdir. Ümumi adın qarışığında olan sözlər bitki meyvələrinin rənginə görə *Rubus* cinsinin növmüxtəlifliyini əks etdirir: bozumtul böyürtkən - *R. caesius* L., qafqaz moruğu - *R. caucasicus* Focke, qanşirəli böyürtkən - *R. sanguineus* Friv. Lakin erməni etnosu bunların adını dəyişərək hamısını "moş" kimi adlandırmışdır. Göründüyü kimi bu nomenklatura həтта bir bölgə daxilində belə dayanıqsız və qeyri-sabitdir. Həmin "binar tip" üzrə bir sıra növlərin xalq dilində adlandırılması da qəbul olunmuşdur, et-

nik adın müəyyən edilməsində sistematik cəhətdən bir-birinə uzaq olan bitki növləri də bəzən birləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan dilində tikan nə deməkdir - aydıdır. "Böyürtkən" yeni bütün *Rubus* növləri (Rosaceae), "Qaratikan" - *Paliurus spina-christi* (Mill) C.K Schneider (Rhamnaceae), "Sarıtikan" *Centaurea soistitialis* MB (Asteraceae). Hər 3 bitki müxtəlif fəsilələrə aid olsa da əsas "tikən" toponimi ilə adlandırılır. Bundan başqa erməni etnosu bir çox bitkinin Azərbaycan toponimlərini dəyişərək başqa adlarla adlandıırıblar.

Ədəbiyyat:

1. Daniel Scherrer, Christian Körner. Topographically controlled thermal-habitat differentiation buffers alpine plant diversity against climate warming. 2010, <https://doi.org/10.1111/j.1365-2699.2010.02407.x>
2. İbadullayeva S.J. , I.M. Huseynova An overview of the plant diversity of Azerbaijan. Biodiverstiy Conservation and Sustainability in Asia/ Prospects and Challenges in West Asia and Caucasus // Springer, 1(2021), p.431-499
3. Lesquereux L. Contributions to the Fossil Flora of Western Territories. I. The cretaceous Flora. Rep. U. S. Geol. Surv. Territ., vol. VI, 1874; II. The tertiary Flora. Rep. U. S. Geol. Surv. Territ., vol. VII, 1878; III. The cretaceous and Tertiary Floras. Rep. U. S. Geol. Surv. Territ., vol. VIII, 1883.
4. Stefan Dullinger, Andreas Gattringer, Wilfried Thuiller, Karl Hülber. Extinction debt of high-mountain plants under twenty-first-century climate change. 2012, Nature Climate Change 2:619-622, DOI: 10.1038/nclimate1514

Azərbaycan-erməni münasibətləri tarixi roman müstəvisində

TƏYYAR SALAMOĞLU
Filologiya elmləri doktoru,
ADPU-nun professoru

Azərbaycan xalqının son əsrlərdəki yaşam tərzini, adət-ənənələri, milli düşüncəsi, milli varlığın yaşadılması uğrunda mübarizələri, keşməkeşli və faciəli taleyi M.Süleymanlının "Köç" romanında bədii tədqiqatın mərkəzinə çəkilir.

Əsər haqqındakı əksər tədqiqatlarda əsərin simvolik, şərti metaforik təsvir üsulu ilə yazıldığı qəbul edilsə də, romandakı hadisələrin "real tarixi proses" kimi (A.Hüseynov) təhlilinə meyil və ya simvolikliyin ayrı-ayrı təsvir vasitələrində axtarılması istiqaməti aparıcıdır. Tənqid əsərdəki "təsvirlərdə metaforik məğzin barizliyini", "arxa planın, alt layların mövcudluğunu", "konkret tarixi reallığın" "ümumiləşdirmələr və simvolika ilə əvəz olunduğunu" qeyd etsə də, bir sistem halında bu layları, bu "metaforik məğzi", "simvolikanı" açmağa cəhd etmir və bütövlükdə əsərin şərti-simvolik məzmununu açılmamış qalır. A.Hüseynov yazır: "Yazıçı qan davasına, Qarakəllə kökü ilə Qanıq evi arasındakı əsrlər boyu davam edən ədavətə geniş yer ayırır, həmin düşmənçiliyin bir sıra bəlalalarına diqqəti yönəldir" (3,187). Y.Axundov da romanın konfliktinin əsasında duran hadisəni A.Hüseynovla, demək olar ki, eyni mövqedən şərh edir: "Ümumiyyətlə, müəllif

"Köç"də Qarakəllə evi və Qanıq evi adları ilə verilən iki kök, nəsil arasında davam edən daimi qan düşmənçiliyini, ziddiyyəti tarixən xalqımızın inkişafına mane olan, yurdu didib-parçalayan dəhşətli bir hadisə hesab edir" (1, 165).

Bu mülahizələr "Köç"ün süjet xəttinin əsasında duran hadisənin "real plan"da mənalandırılmasından irəli gəlir ki, bununla da razılaşmaq olmur. Romanda geniş planda qan davası problemi qoyulmamışdır. Məsələnin bu şəkildə izahı əslində "Köç"ün sosial məzmununu qat-qat zəiflədir.

Bu doğrudur ki, "Üç yüz ildən çox idi ki, Qarakəllə kökü ilə Qanıq nəsli arasında qan axırdı. Üç yüz il idi ki, iki kök arasında döyüşlər gedirdi" (9,28). Lakin romanda kök və nəsil anlayışları metaforik anlamdadır. Qarakəllə kökü metaforik obrazı Azərbaycan xalqını ifadə edir. Bu kökün taleyi fonunda onun tarix boyu qarşılaşdığı faciələr, müsibətlər ümumiləşdirilmişdir. Ədəbi tənqidin romanda "bir xalqın, bir milli xarakterin inkişaf yolu"nun ümumiləşdirilməsinə aid mülahizələri də dolayısı ilə bu fikri təsdiq edir. Lakin bu məqamda Qarakəllə kökünün təmsil etdiyi xalqın mübarizəsinin hədəfini düzgün müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Romanda Azərbaycan xalqının faciələri tayfa davaları ilə yox, Qanıq nəslinin timsalında yadelli düşmən-lə tarixi düşmənçiliklə şərtlənir. Deməli, Qarakəllə kökü kimi Qanıq nəsli də metaforik obraz kimi qəbul edilməlidir. M.Süleymanlının Qərbi Azərbaycandan olduğunu, ermənilərin xislətinə bütün incəliklərinə qədər bələdliyini nəzərə alsaq, bir müsahibəsində erməni məsələsi ilə bağlı dediklərini də bir araya gətirsək, romanda hadisələrin Qərbi Azərbaycan torpaqlarında cərəyan etdiyinə heç bir şübhə yeri qalmır. M.Süley-

manlı deyirdi: "Mən erməniyə hay yox, erməni dediyim üçün bir müddət dava salanlar arasında böyümüşəm. Bir vaxtlar, yəni mənim məktəbli vaxtlarımda, erməniyə erməni desəydin, doğrudan da əsəbiləşəcəkdin, ən azından: erməni özünsən, deyəcəkdin, mən hayam, bir də mənə erməni demə, hay de! Bütün bunları biz öz gözümüzə görmüşük. Qocalı-cavanlı erməni deyiləndə hamısı əsəbiləşirdi. "Bizə hay dey, bizə hay millətiyik". Amma sonralar elə bir vaxt gəldi ki, elə bil kütləvi olaraq onları başa saldılar. Anlatdılar, anladılar ki, onlara hay yox, erməni olmaq lazımdı... çünki tarixdə hayların mövqeyi yox idi, olsa da çox zəifdi. Beləliklə, "hay" adını hamılıqla həm unudular, həm də unutdurdular. Görün, çox çətin bir məsələni, "hay" məsələsini necə haysız-küysüz həll edə bilərlər. Əslində yaşayışları, həyatları da adlarındakı bu, hay-erməni oyunu kimidi, oyundadırlar həmişə".

Yazıçı sözüünə davam edir: "Bizim kəndlə ermən kəndi arasında Çaxmaq deyilən bir dağ var idi, ətəyilə çay axırdı, Əyriçay. Əslində o dağ, o çay indi də var, ancaq biz yoxuq. Bu çay həm də bu iki kəndin sərhəddi idi. Dağın bir üzündə erməni kəndi Şahnazar, bir üzündə bizim kəndimiz, Cücəkənd. Erməni kəndi, dəqiq bilmirəm, təxminən 18-ci yüzilliyin əvvəllərinə yaxın gəliblər buralara. Kəndin Şahnazar adını da özləri ilə gətiriblər. Söylənənlərə görə Şahnazar elə gələnlərin ağasıymış. Onların düşdüyü yerdə Sarıkilsə adında bir tikili vardı. Çox sonralar alban abidəsi olduğunu öyrənəcəm. Sarıkilsənin yanında yurd salırlar. Belə deyirlər ki, gələnlər ağsaqqallarını bizim ağsaqqalların yanına minnətə göndərirlər ki, izin verin qonşuluğunuzda yurd salmaq, elə də yurd salırlar..." (8).

Belə olanda əsəri şərti olaraq xarakterlər romanı kimi səciyyələndirmək olar. Bu fikir ilk baxışdan xeyli mübahisəli görünür və A.Hüseynovun aşağıdakı fikri ilə paradoksallıq yaradır: "Lakin bununla belə, surətlərin ətraflı şərhinə, ideyanın, mətləbin mərkəzə çəkilməsi, qabarıq canlandırılmış xarakterlərdə inikasına aşkar ehtiyac duyulur. Ümumiləşdirici, cəmləşdirici xarakterin yaradılması, yəqin süjet xəttində də ardıcılıq və bütövlüyü qoruyardı, külli miqdarda epizodik iştirakçılara, dağınıq səhnələrə də lüzum qalmazdı" (3,186). Demək lazımdır ki, Qarakəllə kökü

və Qanıq nəslə məhz belə ümumiləşdirici, lakin metaforik obrazlar kimi düşünülmüşdür. "Külli miqdarda epizodik obrazlar" isə (əgər onları, doğrudan da, külli miqdarda və epizodik adlandırmaq mümkündürsə) bu iki şərti obrazın ayrı-ayrı cizgilərinin, xarakterlərinin səciyyəvi əlamətlərinin ifadəsidir və obrazları tamamlamağa xidmət edir.

A.Hüseynov "Köç"ü "təhkiyə ahənginə və məcazlar sisteminə, hadisələrin inkişaf səciyyəsinə və konfliktin, xarakterlərin şərh üsullarına" görə "müstəqim mənada da nağılvari, dastanvari roman" adlandırmaq mümkün olduğunu yazır. Bu fikir, şübhəiz ki, doğrudur. Lakin "Köç" romanının xalq dastanlarına, xüsusən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına bağlılığının səciyyəsi daha mürəkkəb və çoxşaxəlidir, müxtəlif qatlıdır. Romanda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının mövzu və ideya-məzmun baxımından təsiri aşkar duyulur. Bir çox motivlər romana dastandan gəlir. Konfliktin mahiyyətini təşkil edən Qarakəllə kökü və Qanıq nəslə arasındakı düşmənçilik öz mayasını "Kitabi-Dədə Qorqud"dan alır. Məlumdur ki, dastanda Oğuz tayfaları ilə kafərlər arasındakı düşmənçilik motivi mühüm yer tutur və bu, xüsusən, "Salur Qazanın evi yağmalandıqı boyu bəyan edər" boyunda daha ön plandadır. Dastanda oxuyuruq: "Yeddi bin...din düşməni alaca atlu kafər...Qazan bəgin ordısına gəldi. Altun ban evlərin kafərlər çapdılar, qaza bənzər qız-gəlini çıxırırdılar.. Ağır xəzinəsini, bol axçasını yağmaladılar. Qırq incə belli qız ilə Boyu uzun Burla xatun yesir getdi. Qazan bəgin qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynunda asılı getdi" (4,42-43).

İndi də romandan bir parçaya diqqət yetirək: "Qarakəllələrin heç vaxt eşitmədikləri, görmədikləri bir döyüş başlanmışdı. Elə bir davanı çoxdan gözləyən Qanıq evinin adamları Qarakəllələri güllələrlə qarşıladılar... Azalıb az qaldıqlarından xəbərləri yox idi. Bircə Uğur da qalsaydı, Ardıc da qalsaydı, yenə də vardılar. Arxadan Qarakəllə qızlarının səsi gəldi. Qanıq evindən bir dəstə atlı yenə çıxdı, dörd yandan qızlı-oğlanlı, kişili Qarakəllələri gülləyə basdılar. Qarakəllələrin hamısı qırılmışdı, üç-dördü yaralıydı. Uğrun başına yığıılmışdılar. Uğur can verirdi" (9, 152-153).

"Kitabi-Dədə Qorqud"da təsvir edilən düşmənçiliyin ən azı boyların yaranma tarixi qədər - 1300 ildən çox yaşı var və deməli, bu düşmənçilik tarixi səciyyə daşıyır. Əlbəttə, yazıcının məqsədi tarixi düşmənçiliyin dastandakı təcəssümünü əsərinin predmetinə çevirmək deyil, daha çox bu düşmənçiliyin çox əsrlər keçəndən sonra da, yeni səciyyə və mahiyyət qazanaraq davam etdiyini göstərməkdir. Romanın yazıldığı ildən az bir müddət - 7-8 il keçəndən sonra xalqımızın bu tarixi düşmənçiliyin çox acı nəticələrini daha dəhşətli şəkildə yenidən yaşaması müəllifin üzaqgörənliyi və əsərin müasirliyini şərtləndirən ən vacib cəhətlərdəndir.

Romanda təsvir edilən dövr dastandakından çox-çox sonrakı zamandır. Təsvirlərdən məlum olur ki, müəllif Azərbaycan xalqının son 200 illik bir tarixinin bədii səciyyəsini vermək məqsədini əsas götürmüşdür. Lakin nəzərdə tutulan dövrü baş vermiş tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin xronikal bədii səlnaməsi kimi şərh etmək yox, tarixi dövrün əsas ruhunu şərti-metaforik planda səciyyələndirmək və oxucuda Azərbaycan xalqının son əsrlərdəki yaşam tərzi, adət-ənənələri, milli düşüncəsi, milli varlığın yaşadılması uğrunda mübarizələrini, keşməkeşli və faciəli taleyi haqqında təsəvvür oyatmaqdır. A.Hüseynovla tam razılaşmaq lazım gəlir ki, "yaddaş "Köç" romanının leytmotividir" (3,187) və əsərin müasirliyini, bədii-estetik təsirini şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir. Bu mənada, "Köç"ü tarixi-etnoqrafik roman kimi səciyyələndirmək mümkündür.

Romanın süjet xəttinin əsasına Qarakəllə kökü və Qanıq nəslində 300 ildən artıq davam edən düşmənçilik qoyulsa da, daha çox son iki əsrin hadisələri təsvir obyektini kimi götürülmüşdür.

Romanda üç zaman kəsiyi təsvir edilir. Birincisi, "yüz yaşlı Hürü qarının bildiklərindən, yaddaşından da yaşlı, qədim bir keçmiş"dir. Bu keçmiş haqqında romanda müfəssəl təsvirlər yoxdur və bilavasitə romanın təsvir predmeti kimi götürülməmişdir. Bu dövr haqqında məlumatları biz yaşlı qəhrəmanların xatirələrindən, qonşu tayfanın-Qoşqar evinin ozanlarının dastanlarından və qəbiristanlıqdakı baş daşları üzərindəki yazılardan alır. Qarakəllə kökünün ağsaqqalı dədəbabalarının yaşadığı tarixi torpaqlarda - Yemlikli, Ağlağan, Qaraxaç, Ağçalı, Əyriqar dağlarının

ətəklərinə gəlib çıxanda: "Su axdığı yerdən bir də axar, - dedi. - Biz də axtardıq, axarımızı tapdıq. Yeddinci dədəm bu yerlərin adını çəkmiş. Babam öləndə deyib bizlərdən kimsə gedib o yerlərdə öləcək. Mənəm, ölməyə gəldim, torpaq çəkmiş məni" (9,46). Qarakəllə kökünün öz tarixi torpaqlarına qayıdıb, yenidən oturaq həyata keçməsindən sonrakı hadisələr romanın süjetində əsas yer tutur və təxminən 150 illik bir dövrü əhatə edir. Şərti olaraq ikinci zaman kəsiyi adlandırılacaq bu mərhələnin əvvəlində daha çox feodal təsərrüfat münasibətləri aparıcı idisə, sonuna doğru artıq kapitalist təsərrüfat münasibətləri önə çıxır. Şəhərlərin yaranması və inkişafı, kənd adamının şəhərə ayaq açması, adamların "maşın", "pul", "alver", "bazar" havasına köklənməsi bu zaman kəsiyinin sonunun XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə qədər gəlib çıxdığını göstərir. Obaya "şəhər" havası gətirən nəvə ilə babanın arasındakı dialoq bu zamanın əhatə dairəsi haqqında informasiyaları xeyli dəqiqləşdirir:

"- Oralarda neçənci tarixdi dedin, oğul?! Dedi-lər, min doqquz yüz...cü ildi, baba.

- Min doqquz yüz...cü?

- Hə, baba!

- Düz olmaz, oğul, nədənsə, yanlışdı, bə onnan o yana hanı? Dünyanın yaşı bilinməz. O boyda elə mən yaşamışam" (9,157).

Romanda III zaman kəsiyi "dünyanın dəyişdiyi" vaxta düşür. On beş il "qız adı ilə böyüyən" Qarakəllə kökündə üçüncü Bəkil üzünü nənəsi Hürü qarına tutub deyir: "Deyirlər, bəylik olmayacaq, hamısını sürgün eliyəcəklər" (9,191). Romanın müxtəlif xarakterli obrazlarının dilindən səsələnən "Bunlardı hökumət olmaq istəyən? Hökumət quracaqlar, çarılıq hökumət?" (9,176), "qaçıb sürgündən, qırmızılarına qoşulub" (9,177) kimi fikirlər üçüncü zaman kəsiyinin sovet hökumətinin Azərbaycana gəlişindən sonrakı dövrü əhatə etdiyi haqqında düşüncələrə stimül verir.

Roman üç fəsildən ibarətdir. Birinci və üçüncü fəsillərdə üçüncü zaman kəsiyinə, ikinci fəsildə isə ikinci zaman kəsiyinə aid hadisə və obrazlar təsvir obyektini kimi götürülür. Birinci zaman kəsiyi ilə bağlı fikirlər ikinci fəsildə xatirə və qəbirüstü daşlardan oxunan mətnlər kimi bir növ haşiyələrdə verilir.

Romanda verilən zaman kəsiklərini ayırmaq ona görə zəruridir ki, hadisələrin başvermə zamanını konkretləşdirir, təsvirləri mücərrədlikdən xilas edir. İkinci tərəfdən, əsərin süjet və kompozisiyasına aydınlıq gətirir, hadisələrin və xarakterlərin inkişaf dinamikasını başa düşməyə imkan verir. Zaman kəsiklərinin konkretləşdirilməsi, romanın obrazlar sisteminə də aydınlıq gətirir. Romanda eyni adı daşıyan, lakin müxtəlif zaman kəsiklərində yaşayan və fərqli səciyyələrə malik obrazlar var. Məsələn Hürü qarı, Bəkil, İmir həm ikinci, həm də üçüncü zaman kəsiklərində yaşayan, müxtəlif taleli obrazların adıdır. Buna görə də obrazlara qiymət verərkən müxtəlif zamanlarda yaşayan eyni adlı qəhrəmanları fərqləndirmək lazımdır. Birinci zaman kəsiyindəki Bəkil obrazı ilə üçüncü zaman kəsiyində yaşayan Bəkili xarakter, hadisələrə münasibət, əqidə baxımından ayırmaq lazım gəlir. Roman qəhrəmanları özlərini təqdim edəndə ad qoymadakı bu şərtlilikləri hətta özləri də nəzərə alırlar:

"- Adın nədi? Mənim adım Çiçəkdi.

- Mənim adım Bəkildi. Dördüncü Bəkiləm. Babalarımın adıdı, yeddinci Bəkil çox güclü, çox iri adam olacaq.

- Mən də yeddinci Çiçəyəm, yeddi nənəmin adı Çiçək olub" (9,57).

Ad qoymadakı bu adət adamların öz soykökünə bağlılığını artırır və roman müəllifi bu dialoq vasitəsilə, ümumiyyətlə, Qarakəllə kökündə mənəvi yaddaşın güclülüyünə işarə edir. Bu istiqamətli detallar romanda çoxdur. İkinci tərəfdən, romanda xəsis, lakin çox dəqiq cizgilərlə xarakter səviyyəsinə yüksəldilmiş Bəkil, Beyrək, Qutluq, Oral, Göyüş, Uğur obrazları ilə Çəmən, Sarac obrazları eyni tipli qəhrəmanlar deyil.

Romanda hər bir zaman kəsiyinin öz həqiqətləri vardır.

Qeyd edək ki, ikinci zaman kəsiyindəki hadisələr romanda daha əhatəli yer tutur və əsərin ideya-məzmununun tutumlu ifadəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada Qarakəllə kökünün tarixi təmsalında Azərbaycan xalqının öz ərazilərində çox qədimlərdən məskunlaşdığı, oturaq həyat tərzini keçirdiyi əks olunur, köçərlik Qarakəllə kökünün tarixində keçici və müvəqqəti mərhələ kimi qiymətləndirilir. Romandakı təsvirlərdən Qarakəllə kökünün Əyriqar ətəklərinə yeni-

cə gəldiyi yox, öz tarixi torpaqlarına qayıtdığı aydın olur. Qarakəllə qarıları deyirlər: "Su kimi yerimizdən oynadıq, qayıdaq yerlərimizi tapaq" (9,53).

Qarakəllə kökünün öz tarixi torpaqlarında məskunlaşmaq istəyi kökün ağsaqqalı Dədənin Qoşqar evi adamları ilə dialoqunda bütün aydınlığı ilə üzə çıxır:

"Yer Dədəni çəkirdi. Dədənin torpağa qanı qaynayırdı...

Dədə düşüncədən ayrılıb döndü:

- Buralarda yaşayan olub, izi görünür.

- O görünən dağın dibində saraylar tikilib, indi kalafalıqları qalıb.

- Buralara düşəcəyəm, getməyəcəyəm, bax, uzaqdan-uzağa görünən təpəliyi döyür ürəyim...

- O dediyin təpəliklər Qanıqusağımındı...

- Yox, bizimdi oralar, -dedi. -Babamızdan qalandı. Buraların adını çəkirdi babam. Deyirdi Əyriqardan atlandıq çıxdıq...

- Əyriqar o təpəliklərdəki dağın adıdı.

- Oralar bizimdi. Qanıqusağı bizim yerləri tutub, qırılıb qalmasaq da, orada yaşayacağıq".

Qarakəllə nəslinin məhz öz tarixi torpaqlarına qayıtmasını Qoşqar evi ozanlarının oxuduğu dastanlar, havalar da sübut edir. Qarakəllə kökü öz tarixi torpaqlarına qayıdanda qonşuları Qoşqar ozanlarının oxuduqlarında "yerlərini-yurdlarını atıb məmləkətlər qurmağa, səltənətlər tikməyə gedən Qarakəllə kişilərinin dastanını" eşidirdilər, "At bel", "Qaya baş", "Köç üstü" kimi Qarakəllə havalarını dinləyirdilər: "Qoşqar evinin ozanının dastanları yurddan çıxanların tarixiydi" (9,60).

Deməli, "Köç" romanında "bir qəbilə təmsalında" xalqımızın oxuculara "köçəri kimi təqdim edilməsi", "xalqımızın köçərilikdən oturaqlığa keçməsi" kimi fikirlərin əks olunduğu haqqında romanın ünvanına deyilmiş tənqidi mülahizələr (1,165-173) həqiqətdən uzaqdır.

Romanla bağlı iradlardan biri də tarixilik məsələsi ilə bağlıdır. K.Vəliyev müəllifi "uzaq və yaxın tarixdən, eləcə də mifik zamanlı keçmişdən", "təxmini və təqribi yazmaqda", tarixiliyin "elmi əsasdan məhrum" olmasında günahlandırır (11,169-170).

Y.Axundov da bir sıra tarixi hadisələrin təhriflə verilməsi ilə bağlı iradlar irəli sürür (1,172).

M.Süleymanlı qarşısına xalqın tarixi keçmişinin epik mənzərəsini vermək məqsədini qoymamışdır: Roman başdan-başa rəmzlərdən ibarətdir və bu rəmzlərdə xalqımızın bədxah qonşularımız və "böyük qardaş" titullu rus imperiyası ilə mübarizədə öz tarixi varlığını, torpaqlarını qoruyub saxlamaq əzmi və bunun dəhşətli çətinlikləri ifadə olunmuşdur. Köç köçerilik deyil, köçəri həyat tərzidir deyil. Köç yoldur - bir xalqın öz köçü ilə, milli varlığı, maddi və mənəvi irsi ilə birlikdə keçib getdiyi yoldur: "Yaranışın o başından bu başına axtara-axtara yol gəlirdilər" (9,46). "Bu əsər "Yol" da adlana bilərdi. Çünki bu, bir xalqın doğula-doğula, ölə-ölə təkcə torpaq üstündə deyil, həm də tarix boyu keçdiyi enişli-yoxuşlu, davalı-savalı bir yolun təsviridir" (10). Köç məfhumu xalqımızın keçib getdiyi tarixi yolda qazandığı uğurları, itirdiyi itkiləri, qarşılaşdığı məşəqqətləri ümumiləşdirmək üçün müəllifin uğurlu tapıntısıdır, rəmzi-simvolik ifadədir.

***Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin.***

Köç şərti-metaforik obraz olaraq bu məşhur şeir parçasında ifadə olunmuş ağırların səciyyəsidir.

"Köç"də mifliklik var, irreallik var, əsər başdan-başa şərtilliklərdən ibarətdir. Burada real tarixi hadisənin təsviri yoxdur. "Köç"də irreallikla, miflikliklə, bədii şərtilliklə inikas olunmuş fikir var. "Köç" fikrin romanıdır, yaşam tariximiz haqqında müəllif qənaətlərinin toplusudur. "Köç"də M.Süleymanlı "biz kimik, hardan gəlmişik və hara gedirik?" sualına cavab axtarır. "Köç" müəllifin bizi bizə tanımaq arzusundan yaranmışdır, daha dəqiq desək, milli yaddaşımızı oymaq, unutqanlılığımızın çəkilməz faciələrə səbəb olmasını bizə xatırlatmaq istəyindən meydana çıxmışdır.

"Köç" real planda oxunmur. Romanı real planda oxuyan hətta ən səriştəsiz tədqiqatçı belə burada istənilən qədər "səhv" tapa bilər. Lakin bu, böyük zəhmət bahasına və istedadlı yazıçı qələmi ilə yazılmış əsərə qeyri-elmi münasibət olardı. Nəzərə almaq lazımdır ki, "roman-rəmz" in kompozisiyası "fəal" süjetli romanla müqayisədə mücərrəd xarakter daşıyır və qəhrəmanlar çox zaman simvola çevrilirlər. Romanın bu tipi "saf" epikliyi, hadisələrin obyektiv inkişafını deyil,

fikri-mənəvi meyilləri üstün tutur, hətta bəziləri sonuncunu "romanın ən ciddi vəzifəsi" hesab edirlər" (7,113). Bu da çox mühüm cəhətdir ki, roman - rəmzdən, epik romandakı kimi "saf" epiklik tələbi, misal üçün, "klassik maarifçi realizmi" "tənqidi realizm" hesab etmək və burdan da onu tənqidi realizmin kriteriyası ilə ölçərək "məhdudluqda" və "qeyri-kamillikdə" təqsirləndirmək kimi yanlış müqayisə və qiymət tərzidir" (6,18).

"Köç"ün "fikri-mənəvi meyli" xalqın tarixi taleyindəki faciələrin səbəbləri və səbəbkarları üzərində oxucunu düşündürməklə müəyyən olunur. Qarakəllə kökü ilə Qanıq evi arasındakı düşmənçiliyin Azərbaycan və erməni münasibətlərinin dünəni və bu günü ilə bağlı olmasına dair romanda kifayət qədər işarə-rəmzlər vardır. Konkret faktlara keçməmişdən qabaq onu da qeyd edək ki, ermənilərin Azərbaycandan torpaq iddiaları və tarixi saxtalaşdırması romanın yazıldığı illərdə ədəbiyyatımızda, xüsusən poeziyada, onun B.Vahabzadə, M.Araz, X.R.Ulutürk kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında ən aktual mövzulardan olmuşdur.

Qarakəllə kökü öz tarixi torpaqlarında məskunlaşmaq istəyəndə Qoşqar evinin ağsaqqalları o yerlərin "Qanıq uşağı"nın olduğunu bildirir. Dədə isə qətiyyətlə "oralar bizimdi. Qanıq uşağı bizim yerləri tutub" - deyir. Bu tipli təsvirlərdə konfliktin əks tərəfinin kimliyinə işarə güclüdür. Müəllifin xalqımızın metaforik obrazı olan tayfanı Qarakəllə, əks tərəfi isə Qanıq uşağı adlandırması, onların qəsbkarlıq etməsini göstərməsi bədxah qonşularımızın xarakteri və əməlləri haqqında güclü assosiativlik doğurur. Romanın sonrakı hissələrində bu assosiativlik getdikcə güclənir və Azərbaycanın ikiye parçalanması və Rusiyaya ilhaqından sonra erməni-Azərbaycan qarşıdurmasını bütün cizgiləri ilə görməyə imkan verir.

Qanıq uşağı Qarakəllə kökünün torpaqlarını zəbt edəndən sonra orda məskunlaşmağa qorxurdular. Amma, "payızın ilk ayında Qanıq uşağı gəlib otunu biçib aparırdılar" (9,67).

İki tərəf arasında uzun illər torpaq üstə çekişmələr davam edir, döyüşlər olur, adamlar ölür. Qanıq uşağı namərdlik yolu ilə Qarakəllələrin at ilxısını, qoyun sürüsünü, mal-qarasını sürüb apa-

rırlar, hər iki tərəfdən vaxtaşırı ölənlər olur. Belə günlərin birində Beyrək döyüş, igidlik qanunlarına sığışmayan hərəkətlərinə görə Qanıq uşağının başçılarından biri Qutluğun qulağını kəsir. Buna görə "on beş-iyirmi il keçəndən" sonra da ona "kəsik" deyirlər (Qulağıkəsik Andronik haqqında tarixi gerçəkliyi xatırlayaq).

Müəllifin təsvirlərinin mənası, Qarakəllə torpaqlarına göz dikənlərin, qana yerikləyən Qanıqların kimliyi romanda hadisələr inkişaf etdikcə daha çox aydın olur. Çünki M.Süleymanlı onların kimliyinə işarə edən rəmzləri bir qədər də gücləndirir. Qarakəllə nəslindən Oğuzun oğlu eldən çoxdan çıxıb getmiş Orala olub-keçənlər haqqında məlumat verir və bu məlumatda çox həqiqətlərin açılışı var:

"- Qanıq öyünnən qannısqızmı yenə?

- Qannıyq baba, otuz il idi dinc idik, bu günlərdə yenə üç adamımızı öldürüblər... - Hökumət gəldi bu yannara, buyruq qoydu, indi buyruq altdayıq. Qanıq öyü hökuməti tanıdı, bağır basdı. Hökumət tufəng verdi onnara, yaraqladı, indi gücləniblər" (9,107).

Fikrimizcə, bu parçada ifadə olunmuş əsl mətləbi başa düşmək üçün Qarakəllə kökünü Azərbaycan xalqı, Qanıq evini isə bədxah qonşumuzla əvəz etmək kifayətdir ki, mahiyyət bütünü çıpaqlığı ilə aydın olsun. Bu parçada çar rusiyasının ermənilərə havadarlığı və bu havadarlıq hesabına ermənilərin öz riyakar əməllərini gücləndirmələrinə işarə olunur. Bu isə tarixi gerçəklik faktıdır. Aşağıdakı parça romanın konfliktinin qan davası ilə bağlılığını yox, milli zəmində cərəyan etməsini aydın ifadə edir: "Tufəng çıxandan Qarakəllə evinin qorxusu göz gətirmişdi... Qanıq evinin üstündə hökumətin adı vardı. Bu da tufəng qorxusu kimi bir şey idi, çıxmağa yol, getməyə yer qalmamışdı" (9,108).

M.Süleymanlı romanda Azərbaycan xalqının öz milli varlığını, tarixi torpaqlarını qorumaq üçün əsrlər boyu yadellilərə qarşı mübarizə apardığını, saysız qurbanlar verdiyini, erməni-Azərbaycan qarşıdurmasının bu gün üzde görünən keyfiyyətləri ilə bitmədiyini, onun köklərinin dərinlərə getdiyini əsrlərdən keçib, bugünkü vəziyyətə gəlib çıxdığını göstərir: "İki kök arasında neçə il idi beləcə güllə səsləriylə danışq gedirdi" (9,119).

Qanıq yurdunun get-gedə Qarakəllə torpaqlarına hesabına genişlənməsi, Qarakəllələrə "sığınmış törəmələrin" "artıb çoxalması" haqqındakı təsvirlər, eləcə də "bir parça torpaq tək dörd yandan sıxıla-sıxıla susuz yer kimi çat-çat olub çatdamaqda" olan Qarakəllə yurdunun hökumətin əli ilə yadlara satılması Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqı dövründən başlayaraq, sovet rejimi illəri də daxil olmaqla Azərbaycan xalqının üzləşdiyi ciddi ictimai-siyasi məsələlərlə, eləcə də ən məhsuldar torpaqlarımızın hissə-hissə kəsilib hökumətin əli ilə ermənilərə hədiyyə edilməsi faktları ilə çox güclü assosiativlik doğurur. Romandan aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

"Qanıq evinin elçisi atın üstündə dikəlib:

- Qarakəllə camaatı, - dedi-sizin yeriniz, otlaqlarınız satılıb. Bu gündən sürülərinizi otlaqlara çıxartmayın, hökumət bu yerləri Qurtan ağaya satıb, Lemsə Qurtana...

Kiçik Beyrək qabağa yeridi:

- Qanıq oğlu, niyə sizin yerlər satılmayıb, bizim yerlər satılıb?

- Bu hökumətin işidi, Qarakəllə oğlu, get hökumətnən danış.

- Biz torpağımızı heç kəsə verməyəcəyik" (9,122).

Bu təsvirlər erməni-Azərbaycan münasibətlərinin səciyyəsinə, rus hökumətinin bu münasibətlərdə oynadığı rolu tarixi həqiqətlərə tam uyğun şəkildə canlandırır və bu həqiqətlər haqqındakı elmi araşdırmalarla üst-üstə düşür: "Ermənilər və Azərbaycanlılar arasında ədavət toxumu yeni kapitalizm çağında səpilməyə başladı. Qorkinin sözlərilə söyləsək, bu işin arxasında "hamımızı eyni ölçüdə əzməkdə olan kinli və azgın bir qüvvə, yəni çar hökuməti dayanırdı.

Bu xalqları bir-birinə qarşı qoymaq istəyən imperiya siyasətinin kökü məhz bu çağla bağlıdır. Buna görə də həmin siyasətin iç məramını göstərə bilən tarixi qaynaqlardan birini oxuculara çatdırmaq istəyirəm. Bu, birinci dünya savaşı illərində Rusiyanın ali dövlət idarələri üçün hazırlanmış rəsmi yazılardan biridir. Ancaq qaynağın bütöv mətni və ya surəti əlimizdə olmadığından, erməni tarixçilərindən birinin öz kitabında çap etdiyi parçanı olduğu kimi veririk:

"Zaqafqaziya və Azərbaycan tatarlarını Kiçik Asiya türklərindən ayıran erməni xalqı türk tay-

fasının bədəninə çaxılmış bir pazdır... Biz, bu pazın aradan götürülməsinə və onun yerindən bizə yağ (kimi baxan) bütöv müsəlman toplumunun ortaya çıxmasına yol verə bilmərik... (Dj. Kirakosən. Zapadnaə Armeniə v qodı pervoy mirovoy voynu. Erevan, 1971, s. 411)" (2,186-187).

Məntiqi baxımdan yanaşanda romanın birinci fəslə hadisələrin sona doğru inkişafını əks etdirir və demək lazım gəlir ki, sonluq olduqca mənalıdır. Qarakəllə nəslindən Göyüşlə Qanıq evindən Beybək arasındakı vuruşdan sonra onların hər ikisinin vəsiyyətinə görə arada barışıq olur. Barışıq müəyyən müddət davam edir, lakin Qanıq evindən Saracın Qarakəlləli İmirin qolunu sındırmasından sonra bu düşmənçilik yenidən başlayır. Qanıq evinin adamları düşmənçiliyi sona qədər davam etdirməkdə qərarlıdırlar və Qarakəllə igidlərinin sonuncusu Bəkili və qardaşı İmiri də öldürmək niyyətindədirlər:

"Onların kökü kəsilməli. Yurdda ikisi qalıb, onları da öldürək. Hürü qarınan barışıq" (9,43). Bu, Qanıq evinin timsalında ermənilərin genosid, soyqırım siyasətinin ifadəsidir. Lakin romanda gələcəyə nikbin bir baxış var. Müəllif təsvirlərində Qarakəllə Bəkilin qeyri-adi səsi "göy üzünün gözə görünməz qorxusu" kimi Qanıq evinin canına "titrətmə" salır: "Bəkilin boybuxununun, qollarının, səsinin qorxusu görəcəkləri gün kimi qabaqdaydı. Qanıq evinin qorxuyla dolu gələcəyi kimiydi" (9,43). Romanın məntiqi sonluğunda Qanıq evinin gələcəyinin "qorxu ilə dolu" olduğu göstərilirsə, deməli, M.Süleymanlı Qarakəllə kökünün gələcək uğurlarına, qabiliyyətinə inanır. Romanın müasirliyini və nikbin pafosunu müəyyənləşdirən əsas motivlərdən biri budur.

Şübhəsiz ki, romanın yarandığı illərdə Azərbaycan və erməni münasibətlərini, çar Rusiyasının və onun varisi olan sovet rejiminin "parçala və hökm sür" siyasətini müstəqim təsvir yolu ilə əks etdirmək mümkün deyildi. M.Süleymanlının şərti-simvolik təsvir yolu seçməsinin əsas səbəbi bu idi. Bu halda o, Azərbaycan xalqının tarixi faciələrinin mahiyyətini düzgün göstərə bilmişdi. M.Süleymanlının romanında qoyulmuş bu problem ciddi siyasi mahiyyət daşıyırdı və sovet siyasi rejimi dövründə belə məsələləri roman predmetinə çevirmək çox təhlükəli idi və yazıcının

vətəndaşlıq mövqeyindəki "fədakarlıq"dan (A.Məmmədov) xəbər verirdi.

Romanın süjet xəttində iki qəbilə arasında illər, əsrlər boyu davam edən ənənəvi qan düşmənçiliyinin əsas yer tutmasına dair ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda söylənmiş mülahizələr prinsipial etiraz doğurur. Qarakəllə kökü ilə Qanıq evi arasındakı düşmənçiliyin qan davası ilə bağlı olmadığını sübut edən kifayət qədər dəlillər göstərmişik. Lakin belə bir sual tamamilə məntiqi görünür: Ümumiyyətlə, "Köç"də qan davası problemi qoyulmuşdurmu? Qoyulmuşdur, lakin süjet xəttində əsas yer tutan və konfliktin əsasında duran problem kimi yox. Qarakəllə kökünün timsalında xalqın, millətin keçdiyi tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində insanlar arasında özünü göstərən mənəvi sapıntının, getdikcə artan mənəvi yadlaşmanın mənfi nəticələrindən biri kimi: "O gün Qarakəllə yurdunda ilk Qarakəllə davası başladı. Ağacları sınına qədər birbirinə dəydi. Qan havası Qarakəllə qadınlarına daha tez çatdı, kişilərin arasından keçib soyutdu. Ağca qarı özünü yetirdi:

"- Tanrı gözlərimizi tutar, dərin getmişin uşağı. Yağ gözü var üstümüzdə, üstümüzəmi güldürmək istəyirsiniz?" (9,83).

Əsrlər boyu bu və ya digər münasibətlə, şəxsi, tayfa və ya nəsillər arasında özünü göstərən qan davası bu təsvirlərdə düzgün səciyyələndirilmişdir. Adamların bu davalara münasibəti, onu ortadan qaldırmaq üsulları da maraqlıdır. Qarakəllələrin Qanıq evi ilə döyüşlərində kişilərlə çiyin-çiyinə silah qurşanıb vuruşan qız və gəlinlər qan davasında tərəfləri sakitləşdirir, onları bir-birinin qanını tökməkdən çəkindirir, ağbırəklər "düşməni üstümüzə güldürməməyi" tövsiyə edirlər. Deməli, Qarakəllə nəslinin hər bir nümayəndəsi düşmənin öz aralarında yox, kənarda olduğunu yaxşı bilir.

M.Süleymanlı Qarakəllə yurdunda başlayan "ilk Qarakəllə davası"nın mənəvi-psixoloji əsaslarını açmağa çalışır. Bu cəhət romanda daha çox çəpər və pul metaforik obrazlarına münasibətdə əyaniləşir. Romanda çəpər və pul insanları bir-birindən ayıran, onların şəxsi mənafe düşüncələrinə meydan verən, mənəvi dəyərlərin getdikcə ortadan çıxmasına səbəb olan amillər kimi mənalandırılır. İnsanların şəxsi təsərrüfata meyli var-

dövlət yığmaq həvəsinin getdikcə artması insani münasibətlərin zəifləməsi, milli mənafeyin arxa plana keçirilməsi kimi mənaladır. M.Süleymanlıya görə, bu, çox ciddi sosial və mənafevi-əxlaqi problemdir və belə bir vəziyyətin davam etməsi daha ciddi problemlərin yaranmasına stimül verir: "Qarakəllə kökü beləcə, özlərinin də xəbəri olmadan dəyişməkdəydi... Evlərin, torpaqların dörd yanına çəpərlər çəkilmişdi... Bir göz ki, ancaq qonşusuna baxmağa başlamışdı, uzağı görə bilməyəcəkdi. Əlləri uzanırdı. Qonşu bostanına, qonşu sürüsünə, otuna, ələfinə, yaşayışına uzanırdı... Tamah əldən uzun olmuşdu" (9,99). Romanın başqa bir səhifəsində oxuyuruq: "Kəndin pula təzə-təzə alışan vaxtlarıydı. Kəndin üstünə pulun havası çökmüşdü, gündən-günə, aydan-aya canına hopurdu... Pul yığan, pul artıran get-gedə öz içinə çəkirdi" (9,13). Bunlar bəşəri dərdlər, ağrılar idi. Hürü qarının tanrıya üz tutaraq dedikləri insanlığın, dünyanın taleyi ilə bağlı müəllif narahatlığını əyaniləşdirir: "Ey yeri-göyü yarıdan, günahkar bəndənəm, uluların ulusu, sən böyüksən, yer üzünün suçu böyüyür, keç günahlarımızdan, şeytan şərinnən, əməlinnən qoru bizi" (9,26).

"Köç"də hadisələri inikasda, qiymətləndirmədə mifik ruh, mifik yanaşma romanın poetikasında başqa bir layı təşkil edir. "Miflərdə simvollar hansı modelə (gerçək həyat hadisəsinə, təbiət obyektinə) aiddirsə, özündə onun keyfiyyətlərini daşıyır. Bu keyfiyyətlər çox hallarda dolayı yolla verilir... ən xarakterik cəhət isə varlığın mənşə (genesis) və məzmun (məhiyyət) bağlılığının səbəb-nəticə əlaqəsi ilə yekunlaşmasıdır" (5,10). Romanda da varlığın məhiyyəti və mənşəyi tədqiq edilir. Varlıq haqqında həqiqət səbəb-nəticə əlaqələri üzrə öyrənilir. "Köç"ün müasirliyini təyin edən keyfiyyətlərdən biri də budur. Varlıq bizim indiki mövcudluğumuzdur, indiki ictimai-siyasi, mənafevi-əxlaqi durumumuzdur. Bu durumun kökləri var və bu köklər tariximizin müxtəlif dövrlərində fərqli səviyyələrdədir. Nə qədər ki, köklər öyrənilməyib, ciddi analiz edilməyib, nəticə əldə olunmayacaq. M.Süleymanlının tarixin müxtəlif laylarına müraciətinin səbəbi də budur. Mövcudluğumuzun məhiyyətinin açılması və başa düşülməsi üçün, mövcud nəticənin səbəbini anlamaq üçün mənşəyə qayıtmaq lazımdır. Bu,

məsələlərə mifik yanaşmadır. Mifiklikdə isə "hər bir dünya detalının mənşəyinin verilməsi... vacib şərtidir".

Qoşqar evinin "görücüsü" qarı da mifik obrazdır. Taleyin, qəzavü-qədərin, dünyanın, yaradılışın simvoludur. Yaşının nəhayətsiz çoxluğu da buna işarədir: "Dünyanın özü onun kimi qoca görünmürdü. Dağ da onun kimi qocalmazdı" (9,51). Qarının qoynundan çıxartdığı yazılı dəri tarixin yaddaşdır.

Qoşqar evindən ancaq qarı, Qarakəllə kökündən isə ancaq Dədənin çoxdan ölüb getmiş babası bu yazını oxuya bilirmiş. Dədənin "bizim öyrənməyə vaxtımız olmadı, keçənlər keçdi, ötənlər ötdü" deməsi milli yaddaşsızlığımıza işarədir. Zaman keçdikcə, nəsillər bir-birini əvəz etdikcə, tariximizi "oxumağı" bacarmamağımız milli faciələrimizin kökündə dayanan amil kimi qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Axundov Y. Tarix və roman. Bakı. Yazıçı, 1988.
2. Əliyev S. Buz qırıldı mı? "Azərbaycan" jurnalı, 1989, №1.
3. Hüseynov A. Sənət meyarı. Bakı. Yazıçı, 1986.
4. Kitabı- Dədə Qorqud. Bakı. Yazıçı, 1988.
5. Qafarov R. Mif və nağıl. Bakı. ADPU-nun nəşri, 1999.
6. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980.
7. Qasımov H. Müasir Azərbaycan romanı. Bakı. API-nin nəşri, 1994.
8. "Mən "yazmıram" deyəndə də yazıram"- Mövlud Süleymanlı ilə müsahibə. "Ədəbiyyat qəzeti", 16 may 2025-ci il.
9. Süleymanlı M. Köç. Bakı. Yazıçı, 1984.
10. Vahabzadə B. Köç haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 10 iyul 1981-ci il.
11. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı. Yazıçı, 1984.

Qərbi Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti Azərbaycan xalqının milli identikliyinə təzahürü və tərkib hissəsi kimi

MİRVARİ İSMAYILOVA
Filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU-nun Türkoloji mərkəzi
Türk dilləri şöbəsinin müdiri

XXI əsrin intensiv prosesi olan inteqrasiya qloballaşmanın əsas göstəricisi kimi sürətlə xalqların həyatına, cəmiyyətlərin bütün sahələrinə (iqtisadi, siyasi, mədəni, dil) təsir etməsi ilə şərtlənir. Qloballaşmanın təsiri ilə dünya evinə, ümumbəşəri mədəniyyətə qovuşmaq meylinin güclənməsi mövcud stereotipləri, dilləri, dinləri, mədəniyyətləri, həyata baxışı dəyişdirəcəyi ehtimal edilirdi.

Lakin qloballaşma müxtəlif cəmiyyətlərdə ona qarşı güclü müqavimətlə rastlaşaraq etnopsixoloji oyanışla və müqavimətlə nəticələndi. Bu proses dünya dillərində, mədəniyyətdə, xalqların öz tarixinə qayıdışda daha çox müşahidə olunur. İnsanlar bir toplum olaraq etnos, xalq, dövlət kimi qloballaşan dünyaya can atır, eyni zamanda milli özünüdərk hissi ilə milli kimliyini qorumağa çalışır, ümumbəşəri dəyərlər sırasında milli-mənəvi dəyərləri ilə təmsil olunmaq istəyir. Məhz bu səbəbdən diferensiasiya qloballaşma ilə bağlı inteqrasiyanın ləngiməsinə səbəb olur. Bu mənada diferensiasiya

prosesinin qloballaşan inteqrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi, çox ciddi şəkildə müqavimət göstərməsi qanunauyğundur. Çox qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqının düşüncəsində, həyata baxışında bu prosesin izlənməsi Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, identikliyinə təsdiqlənməsində mühüm amildir. Dünyanın yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan faktoruna marağı neft oyanışı, geosiyasi məkan baxımından olsa da milli, maddi və mənəvi dəyərlərimizin sönməyən cazibəsi, bəşər mədəniyyətinə verdiyimiz töhfələr də insanları həmişə öz sehrində saxlayıb. İçində yaşadığımız, Azərbaycan tarixində bəlkə də ən böyük dönüş mərhələsi olan bu təlatümlü günlər bütün dünyanın diqqətini yenə də Azərbaycan faktoruna yönəltdi. 30 ilə yaxın işğal altında olan dədə-baba torpaqlarımızın mənfur düşməndən təmizlənməsi Azərbaycan xalqının çox böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdur. Lakin azad olunmuş ərazilərimizin azğın düşmən tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılması, milli maddi və mənəvi sərvətlərimizin talanması qarşıda çox böyük işlərin görülməsini göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə böyük quruculuq, bərpa işlərinin aparılması üçün layihələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Burada məhv edilmiş mədəni irsimizin bərpası xüsusi yer tutur. Bir milyondan artıq əhalinin öz özəli torpaqlarından didərgin düşməsi bu bölgənin demografiyasını, etnik mənzərəsini özünə qaytarmaq üçün gərgin iş tələb

edir. Təkrarolunmaz Qarabağ şikəstəsi, atları, xalçaları, müalicəvi dərman bitkiləri, xarıbül-bülü, mətbəxi, qonaqpərvərliyi, vüqarı və əzəməti ilə bizi yenə də sevindərəcək. Oğuz türklərinin dədə-baba yurdu hesab edilən "Qərbi Azərbaycana Qayıdış"ı bu konsepsiyanın ən önəmli mərhələsi hesab oluna bilər. Müasir dövrümüzdə tarixi, ictimai-siyasi baxımdan aktual olan qədim oğuzların vətəni, Azərbaycanın dilbər guşəsi Dərələyəz, Göyçə mahalı, Göyçə gölü öz əzəli sakinlərini gözləyir. Tarixi mənbələrdə, toponimlər birbaşa həmin ərazinin tarixini özündə əks etdirir, həmçinin bu ərazilərin tarixən kimlərə mənsub olduğunu birbaşa sübut edən təkzibedilmə faktlardır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında adları çəkilən Göyçə gölünün yerləşdiyi ərazilərin, adları çəkilən qəhrəmanların adları bu müqəddəs torpaqların oğuz türklərinə aid olduğunu sübut edən danılmaz faktlardır. Eləcə də bir çox mənbələrdən ermənilər tərəfindən işğal olunmuş Dərələyəz mahalının bizim e.ə. çox əvvəllər türk dövləti Albaniyanın tərkibində olduğu göstərilir. Tarixin bütün dövrlərində türk-oğuz yurdu olan bu torpaqlar azərbaycanlıların məskunlaşdıqları ərazi olmuş, məsələn, Dərələyəz mahalı 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. Qədim türk-oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycanda saysız-hesabsız qoç, at heykəlləri, türk Alban tarixi abidələri, kəndlər dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, bütövlükdə ərazilərin azərbaycanlılara mənsub olduğunu unutturmaq üçün erməniləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu təsdiq edən qədim abidələr, tarixi mənbələr çoxdur. Məsələn, tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Dərələyəz ən qədim insan məskənlərindən biridir. Bəzi mənbələrdə Dərələyəzdə V əsrdən yaşayış olduğu qeyd edilir və göstərilir ki, "VII-VIII yüzilliklərdə təqribən 10 min əhalisi olan Moz qəsəbəsi VIII əsrdə dağıdılmışdır" (3, 363-364). Eləcə də İ.Şopenin "İstoriçeskie pamətniki sostoənie armənskoy oblasti v gproxu ee prisoedineniə k Rossiyskoy imperii", Sankt-Peterburq, 1852, Zaven Korkodyanın "Sonuncu yüzillikdə (1831-1931) Sovet Ermənistanının əhalisi" (İrəvan, 1932), "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"

(Bakı,1996), "Erməni sovet ensiklopediyası" I, III c. (1994), "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" (Bakı, 1994) və s. mənbələrdən Dərələyəzlə, onun qədim türk yurdu kimi göstərilməsi faktları mövcuddur. Dərələyəzə aid bəzi toponimlərin: Ardaraz, Qayalı, Axta kimi onomastik vahidlərin etimologiyasını izah edən M.Kaşğari, V.Radlov, L.Budaqov, E.Sevortyan kimi müəlliflərin lüğətlərində, qədim yazılı abidələrdə əks olunmuşdur.

Azərbaycanın, eləcə də Qərbi Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti də Azərbaycan türklərinin məşğuliyyəti, düşüncə tərzini, həyata baxış fəlsəfəsinin, yüksək mədəniyyətinin göstəricisidir və çox qədim köklərə bağlıdır. Azərbaycanlılar onu tarixi nailiyyətləri olan incə zövqün, fəlsəfi düşüncənin, yüksək mədəniyyətin nümunəsi etmiş, onu bir kult səviyyəsinə qaldırmışlar. Mətbəx mədəniyyəti hər bir xalqın milli maddi və mənəvi dəyərləri zəminində təşəkkül tapır. Çünki qida maddi nemət olmaqla yanaşı, xalqın mənsub olduğu ərazi, həyat tərzini, adət-ənənələri, inam və etiqadı, dünyagörüşü ilə tənzimlənir, milli kimliyini müəyyən edir. Azərbaycan milli mətbəxi bolluq, yüksək mədəniyyət, firavanlıq, kübarlığı təcəssüm etdirir. Dadlı, nəfis, çox çeşidli və rəngli qida məhsulları həm də zənginlik rəmzidir. Bu zənginlik Azərbaycanın çox qədim tarixinə söykənir. Göründüyü kimi çox qədim və zəngin Azərbaycan mətbəxi mənsub olduğu xalqın mədəni nailiyyətlərinin tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çataraq bir çox elm sahələrinə aid bilikləri əhatə edir. Bu cəhətdən Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycanın mətbəx mədəniyyətinin elmi cəhətdən öyrənilməsi Azərbaycanşünaslıqda, ümumən dilçilikdə, dialektologiyada, türkologiyada aktual, həllini gözləyən mövzudur və böyük tarixi, elmi linqvistik, ictimai-siyasi, iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan türklərinin həyata baxışının tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti dərin fəlsəfi düşüncələr zəminində ona yüksək estetik münasibətin nəticəsi kimi yaranmışdır. Azərbaycan milli yeməkləri bolluq, yüksək mədəniyyət, zənginlik, firavanlıq, kübarlıq rəmzi kimi çox

çeşidli, dadlı və rənglidir və bu bərdə məlumatlar bir çox qədim və orta əsr mənbələrində əks olunmuşdur. Azərbaycan mentalitetində "qonaqlıq" anlayışı geniş məzmun kəsb edir və qədim köklərə bağlıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" da təsvir olunan Oğuz elinin adətində görə şülən (qurban) zamanı ağca qoyun; toy, qonaqlıq üçün isə atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilirmiş: "Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır". Ağqoyunlu Uzun Həsənin adına yazılmış "Kitabi-Diyarbəkriyyə" adlı tarix kitabında göstərilir ki, Bayındır xanın qışlağı Qarabağ yaylağı, Göyçə dəniz (Göyçə gölü) sahilləri olub. Bayındır xan burada "ban ev" deyilən altın otaq tikdirib (çadır qurdurub), 120 min erkək, 9 min qısır qoyun, 18 min mal kəsdirib, üç böyük gölhovuz düzəltdirib, birini şərbət, birini süd, birini süzmə bal ilə doldurub, böyük bir qurultay, ulu bir yığıncaq çağırıb (3, 441). "Dastani-Əhməd Hərəmi"də rast gəlinən aşağıdakı yemək və içki adları: yəxni (ət qovurması), ərışə (ərışdə), tuturqan (tuturqu), qəlyə, borani (düyü və qatıqlı səbzə), zərdə, pilav, şərbət, abi-əngur, şir (süd), şirin (tatlı), kand (nabat şəkəri), aş, dane (qaynadılmış, qabığı çıxarılmış buğda) və s. süfrə nemətlərinin bir çoxu Qərbi Azərbaycan mətbəxində geniş işlənib.

Xarici səyyahların da bizim yeməklərə, qonaqpərvərliyə verdiyi qiymət həmişə yüksək olmuşdur. Azərbaycan mətbəx fəlsəfəsinin kökündə çox mühüm bir faktor durur. Bu qonaq kultudur. Azərbaycan mətbəx fəlsəfəsinin başlıca amillərindən olan qonaq kultu azərbaycanlıların həyata baxış fəlsəfəsinin əsasını və tərkib hissəsini təşkil edir. Dünya fəlsəfəsinin ilkin başlanğıcı hesab olunan "Avesta"da irəli sürülən təmizlik, düzlük, odsevərlik, dostu sadıqlıq və daha bir çox maddi və mənəvi dəyərlər Azərbaycan türklərinin fəlsəfəsi düşüncələri kimi eyni zamanda mətbəx mədəniyyətimizə güclü təsir edərək onu formalaşdırmışdır. Bu təsir elə güclü olmuşdur ki, min illər keçməsinə baxmayaraq yad təsirlərə müqavimətli olaraq qorunub saxlanılır, nəsillərdən-nəsillərə ötürülür. Bu mənada Azərbaycan mətbəxi öz mühafizəkarlığı ilə seçilir. Əcdadlarımızın mətbəx mədəniyyəti, ənənələri bir kult kimi qorunur. Azərbaycan mətbəxi başqa xalqların mətbəxinə

əsaslı təsir göstərmiş, təkcə fars dilinə 60-a yaxın kulinar termini keçmişdir (9), öz spesifikliyini isə mühafizə etmiş, dili, adət-ənənələri, inamı kimi mətbəxini də qorumağı bacarmış, başqa mədəniyyətləri, mətbəxi isə öz təsiri altına almışdır. Mətbəximizə, məişətimizə keçən az miqdarda yemək növləri isə xalq tərəfindən zövqə uyğun əsaslı şəkildə dəyişdirilmişdir.

Çox qədimdən süni yolla od əldə etməyi öyrənən əcdadlarımız ocaqda çörək və başqa yeməkləri hazırlamağı öyrənərək həyatlarında kardinal dəyişikliklər etmişlər. Çörəyin çox fərqli növləri (yuxa, laylı yuxa, qalın (lavaşın əksi), yayma, səngək (xırda daşların üstündə qırmızı kərpicdən hazırlanan kürədə bişirilir; bozbaş, piti və s. duru, yağlı yeməklər üçün hazırlanır), xörəkli çörəyi, qaymaq çörək, bozdamac çörəkləri, kəpək çörək, fətir, külləmə, közləmə, qalınca, kələfətir (tez-tələsik, acımamış xəmərdən hazırlanan, sacda tezbişən çörək. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində) kömbə, qoz çörəyi, badam çörəyi, xamralı, işdi çörək (Qafan, Dovus şivəsi), mal dili, çaparma, qalac, somu, cad, ajıtma); hazırlanma, bişirilmə texnologiyaları və ocağın təkmilləşməsi ilə yeni ocaq formaları (təndir (yeraltı, yerüstü təndirlər - döymə, dadlı, təndrəsər), kürə, buxarı, külfə, çala, sac (gil, daş, dəmir sacları), manqal) yaranır. Azərbaycanlı təfəkküründə çörək və ocaq müqəddəs hesab olunur. Bura su və duz da daxildir. Dərələyöz mahalında maraqlı bir çörək növü də hazırlanırdı. Xəmirin müxtəlif müalicəvi otlarla, qoz, meyvə quruları ilə yoğrularaq bişirilməsi. Çörək bişirilərkən xəmiri yoğuran şəxs fiziki və mənəvi təmiz olmalıdır. "Halal ocaq", "halal çörək" anlayışı geniş məzmun kəsb edir və azərbaycanlılar ona xüsusi önəm verirlər. Ocaq ərzağın bişirilməsi və ətrafına toplanaraq qızınmaq üçün də istifadə olunurdu. Sonra bu sözün funksiyası ilə bağlı ailənin ətrafına yığışaraq, bir araya gəlmək, həlledici məqamlarda məsləhətləşmək mənası da "ocağa yığışmaq" yaranmışdır. Bu mənada "ocaq" sözü inteqrasiya edərək türk dillərində həm də "nəsil, tayfa" mənasını bildirir.

Azərbaycan dilində yemək adlarının yaranması Azərbaycan mətbəxinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarla

bağlıdır. Yemək adlarının yaranmasına təsir edən amillər müxtəlifdir. Xörək adları hazırlanmış ərazinin adı ilə (Qarabağ basdırması, Bakı paxlavası, Gəncə paxlavası, Quba paxlavası, Şəki paxlavası, Şəki pitisi, Şəki halvəsi, Göyçə xəngəli, Corat qutabı, İrəvan kətəsi, İrəvan xan paxlavası, Eçmiədzin // Üçmüəzzin (yəni, Üç məscid) küftəsi, Naxçıvan çöçəsi, Şamaxı müttəkkəsi və s.); xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunan ərzaqların adı ilə (südlü plov, südlü sıyıq, soğan dolması (Qərbi Azərbaycan), ələyizli aş (şəkməli aş) (Qərbi Azərbaycan), içalat, balqabaq qutabı, səbzə plov, qızıl balıq sırdağı, süyüd plov, qurut kələcisi, qarın qutabı, gicitkən qutabı; xörəyin hazırlanmasında istifadə olunan texnologiyaya görə (çərtmə, basdırma, dondurma, bozartma, qızartma, soyutma, pörtləmə, döymə-döşmə plov, basdırma plov (Ərdəbil), daşma plov); xörəyin hazırlanma formasına görə (yuxa, qalın, lülə kabab, nazik yarpaq xəngəl, dindili küftə, dürmək, parça bozbaş); ocağın növünə görə (təndir kababı, manqal salatı, təndir çörəyi, sac qovurması, sac lavaşı, kürə çörəyi, xörək çörəyi, tava kababı, tas kababı, daş küftəsi, daşarası kabab); xörəyin hazırlanma texnikasına, texniki üsullara görə (dolma, qatlama, doğramac, əzmə); xörəyin dadına, orqanaleptik xassəsinə görə (şirin dolma, turşu qovurma, şirin qovurma, şor qoğal, acılı zəngi çörəyi (zəncəfilli, Qərbi Azərbaycan), acılı ərşətə, acitərəli aş, turşulu plov, turşu kabab və s.) adlanır.

Eləcə də xörəyi hazırlayan şəxsə, peşə-sənətinə və s. görə (çobanbasdırması, çobanaşı, çoban salatı, çoban dürməyi Qərbi Azərbaycanlıların həyat tərzinin identikliyinə, məişətə praktik yanaşmanın göstəricisidir.

Azərbaycan mətbəxində xüsusi yeri olan qida məhsullarına süddən hazırlanmış ərzaqlar da daxildir. Süfrələrin bəzəyi olan pendirin çox müxtəlif adları var: Məsələn, üzlü, üzsüz, qaşar, sərmə, axtarma, ovma, döymə, cılgı, baş, motal və s. Azərbaycan mətbəxinin zəngin və çoxfunksiyalı olduğunu göstərən amillərdən biri də xörəklərin gündəlik, bayram, ziyafət yeməkləri, fəsillərə uyğun mövsümi və müxtəlif mərasimlərə və s. aid olmasıdır.

Məsələn, Azərbaycanda plovun 200-250-dən çox növü var (şah plov, bükmə plov, mey-

və plov, albalı plov, həlim aş (buğda ilə bişirilən plov, Qərbi Azərbaycan), şiləplov, paxla plov, müsənbə plov (Qərbi Azərbaycan) parça döşmə plov, yarma plov, şeşrəngli aş (Şuşa), süyüd plov (Şuşa), irza plov (düyü, kök, noxud, xırda küftələr, qoz, kişmiş, nazik dilim yağda qovrulmuş soğan), çipovu plov (düyü, yağ, soğan, zirinc, süyüd - Qafan, Dovus şivəsi) və s. Onlardan biri də şeşəndaz plovdur. Şeşəndaz plov yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov növüdür (6).

Novruz bayramında bişirilən özəl xörəklər, plovlar, şirniyyatlar çoxdur. Məsələn: Səməni halvəsi, ilaxır çərşənbədə bişirilən daşma plov, pişi (yağda bişirilən yuxa - Əştərək, Hamamlı), qovurğa, İrəvan xan paxlavası, badımcən qapama, qırxbuğumlu çəkmə plov, ələyizli çəkmə plov əmənkömənci dolması, əvəlik dolması kimi yeməklər Qərbi Azərbaycan mətbəxinin identikliyinə göstərici olmaqla bu ərazilərdə yaşayan əhalinin həyat tərzini, iqlim şəraiti ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycan mentalitetində "qonaqlıq" anlayışı geniş məzmun kəsb edir və qədim köklərə bağlıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" da təsvir olunan Oğuz elinin adətində görə şülən (qurban) zamanı ağca qoyun; toy, qonaqlıq üçün isə atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilməmiş: "Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır".

Eləcə də mərasim yeməklərinə (hədik, quymaq, halva, umac halvəsi, tər halva); mövsümi yeməklərə qovut, doğramac, yay dovğası, yaylağa-qışlağa köç edərəkən: ağız suluğu (sərinləşdirici), süd və qatıqdan hazırlanmış körəmöz, qar körəməzi // qarlı körəmöz (qara qoyunun təzə sağılmış südü qarlı qarışdırılır,) ayran və s. daxildir. Qərbi Azərbaycanda Kiçik Çillə və ya Xıdır Nəbi // Xizer Nəbi adlandırılan "Qış bayramı"nda (Novruzdan 6 həftə əvvəl) xəşil, plov bişirilib. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində isə "Xıdır Elləz" adlanan bayramda (qışın tən ortasında keçirilib) qovut hazırlanıb. Anadolu türkləri, Göyçəlilər də bu yeməyə qovut deyirlər. M.Kaşğarlıda bu yemək kagut formasında verilmişdir. Bu sözün kagut/kogut kimi qədim praformaları türk dilləri və dialektlərində özünü qoruyub saxlayır.

Ayran türk xalqlarının mətbəxində geniş istifadə olunur. Bəzi türk dillərində oyan/oren şəklində işlənən sözün digər türk dillərində çanggit, ak, akça, katık, çalkama, çalkamak, gövrtmeç, katık, tutma kimi variantları da var. Qırğız dilində ayran kimi işlənən bu termin, bəzi qırğız dialektlərində çalap, monqollarda "airan" (Radlov ayrana monqolların ayiran dediklərini göstərmişdir), monqol dialektlərində "eerq", tatarlarda "əyrən" formalarında işlənir. Monqolca bu sözün mənası "içki" deməkdir. Qədim türk sözü olan ayranla düyünün qarışığından ayranaşı yemək adı yaranmışdır. Azərbaycan dilinin Qarabağ, Quba dialektlərində ayranaşına (ayran xörəyi) dovğa da deyilir. Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Amasiya şivələrində, eləcə də Lənkəranda da dovğaya ayranaşı deyilir. (15 , 41).

Qərbi Azərbaycanın sərt iqlim şəraiti qış aylarında onun mətbəxində sulu yeməklər xüsusi yer tutur və bir çox yemək adları sulu olmasına görə yaranmışdır: sulu xəngəl, qaşiq xəngəli, əriştə, əvəlikli əriştə və s. Yaxud, ümumiyyətlə, başqa sulu yemək adları (düşbərə, əvəlikli isti (əvəlিক şorbası Qərbi Azərbaycan), qovurmanın suyu (təngov, şorsu, isgənə, cıqata Naxçıvan dialekti), kəlləpaça, gupa, xan atlandı, ət şamısı, qan bozbaşı və s. yemək adları mənşəyinə görə Azərbaycan dilinin leksikasına aiddir və bu yemək adlarının tarixi-etimoloji izahı dialektlər əsasında təsnif olunaraq tədqiq olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 26 aprel 2011-ci ildə AMEA-dakı çıxışında demişdir: "... Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir. Əgər ermənidən soruşsan dolma ermənicə nə deməkdir, onu deyə bilməz. Necə ki, Qarabağ deyəndə onlar üçün bu sadəcə bir sözdür, onu anlamırlar. Çünki bu erməni sözü deyildir. Ona görə də belə hərəkətlər, əlbəttə ki, bizi çox üzür. Biz öz milli, mədəni irsimizi qorumalıyıq". Göründüyü kimi dövlət səviyyəsində görülən hər iş, hər bir addım Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin mədəni irsi kimi qorunmasına və təbliğinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezi-

denti Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması sahəsində xeyli işlər görmüşdür. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycandan YUNESKO-nun qeyri-maddi irsi siyahısına Azərbaycan muğamı, xalça, kələğayı, Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, İçərişəhər abidələri, musiqi alətləri və s. ilə yanaşı, Azərbaycan milli mətbəxindən lavaş, dolma, plov da daxil edilmişdir.

Azərbaycan mətbəxinin, o cümlədən Qərbi Azərbaycanın əvəzolunmaz təamlarından biri də "lavaş"dır. Azərbaycan dialektlərində lavaşa yuxa da deyilir. Dilçilikdə "lavaş" mənşəyinə görə iki hissədən ibarət söz kimi ("lav//lay" qat; "aş" isə türk dillərində qida mənasında) izah edilir. Lavaş həmişə türklərin qida rasionunda xüsusi önəm daşıyıb. Onlar həyat tərzinə, yaşadıkları iqlim şəraitinə uyğun olaraq hərbi yürüşlər, səyahət zamanı, arandan yaylağa köç edərkən çox praktik olan bu çörək növündən istifadə etmişlər. Lavaşın bişirilməsi xüsusi çətinlik törətmir. Onu açıq səma altında, istənilən yerdə bişirmək olur. Bunun üçün türklər daşınması çətinlik törətməyən sacdan istifadə etmişlər. Ən qədim sac nümunəsi e.ə. IV minilliyə (gil sac) aiddir. Dəmir saclar sonrakı dövrə aiddir. Bir dəfəyə bir neçə həftəlik tədarük olunan lavaş öz keyfiyyətini itirmir. Lavaşın üzərinə azca su səpməklə yeməyə hazır vəziyyətə gətirmək olur. Yola çıxarkən pendiri, şoru, qaymağı, yağı lavaşın arasına bükərək atdan enmədən çox rahat yemək olur. Bu yeməyi Azərbaycan, eləcə də başqa türklər dürmək (dürüm) adlandırırlar. Sac üstündə nazik yayılaraq bişirilən lavaş tənirdə bişən lavaşdan daha dadlı, zərif və praktik olur. Qışa azuqə kimi bişirilən lavaş həftələrlə, aylarla öz keyfiyyətini itirmədən yaza çıxana kimi saxlana bilər. Bu daha çox Azərbaycanın sərt təbiətli bölgələrinə, eləcə də Qərbi Azərbaycana aiddir. Qərbi Azərbaycanın bəzi bölgələrində lavaşdan hazırlanan "qurut" adlanan yemək də vardır. Bu gün ermənilər lavaşı öz adlarına çıxmaq üçün hər cür yalan uydururlar. Lakin ermənilər lavaşı nazik yayılaraq sacda bişirmirlər. Məhz bu fakt lavaşın sacda bişirilməsi ənənəsinin identikliyi onun azərbaycanlılara, türklərə aid olduğunu sübut edir. Azərbaycanlılar təbiətlə həmahəng, bir tam kimi yaşamağı

bacarmışlar. Yol üstündə dağlardan yığılan müxtəlif müalicəvi otlardan, pencərdən sac üstə bişirilən kətə - qutab çox ləzzətli və doyumlu olur. Sacdan həm də yemək bişirmək üçün istifadə olunur. Sacın içində hazırlanan yeməklər "saciçi" adlanır. Ən qədim və məşhur saciçi yeməyi sac qovurmasıdır.

Lavaş yalnız azərbaycanlılara deyil, ümumən türklərə məxsus "geniş dialektal areala malik çörək növünün" (4,116) adıdır. Qədim Çağatay dilində "lavaş" sözü bir çox nazik əşyalara və qida məhsullarına da aid edilir. Nazik yayılmış çörək də bura daxildir. Azərbaycanda isə alça, gavalı, zoğal və digər meyvələrdən hazırlanmış turşu, yayılmış şirə qurusuna da lavaş (turşu-lavaş) deyilir. M.Kaşğari lüğətində isə laylanmış, təbəqələnmiş kökə anlamını verir (4, 118).

Azərbaycan mətbəxinə aid yemək və içki adlarının qədim tarixi və etimologiyası var. Ona görə onların hər birinin qədim dövrlərdən bu günə qədər bütün bölgələr üzrə dialekt və şivə variantlarını nəzərə almaqla toplamaq çox vacibdir. Məhz dialekt və şivə variantları bu adların mənşəyini Azərbaycan və ümumtürk kontekstində öyrənməyə imkan verir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən yemək adları (yəxni (qovurma), qara qovurma, şişlik, yoğurt, bazlamac, küməc, ətmək, qımız (at südü, içki) öz tarixi etibarilə çox qədimdir və Qərbi Azərbaycanın bir çox bölgələrində hazırlanmışdır. Lakin bu yeməklər indi əksər türk xalqlarının, eyni zamanda müasir dövrümüzün ümumdünya qida rasionuna inteqrasiya olunaraq dünya xalqlarının mətbəxində geniş istifadə olunur (yoğurd//yoqurt, qolbasar//kolbasa, somu). Yəxni sözü Məğri rayonu şivələrində ("Yəxni bişirəydilər çölçülər bunnan əzələ heyvan dərisində") qovurma, bozartma mənalarında istifadə olunub. E.Əzizov göstərir ki, dialekt leksikasında işlənən yaxniqəş "ət və sair qızartmaq üçün qab" (Zəngibasar), yaxniqəş "boşqab" (Bakı, Quba, Göyçay, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad) sözlərinin əsasında yaxni "qovurma" sözü dayanır (5, 240). Yoğurt sözü yovurt şəkilində Dərbənd, Tabasaran, Təbriz, Qazax, Tovuz, eləcə də Türkiyə (Arpaçay) şivələrində işlənir. Yoğurt sözü həm də yazılı abidələrdə, müasir türk dillərində fəal işlənir. Hətta fars dilinin dialekt-

lərinə (11, 752) də inteqrasiya etmişdir.

Bu adların Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində hazırlanma qaydaları, eləcə də yaxın və uzaq türk dilləri dialekt və şivələrində bu yemək və içki adlarının işlənmə formaları, necə hazırlanması barədə məlumatlar bizə əhəmiyyətli elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının hərtərəfli linqvistik təhlili bir böyük həqiqəti təsdiq edir ki, bütün bu yemək və içki adları Azərbaycanın milli mətbəxinə aid nümunələrdir və Qərbi Azərbaycanlıların mətbəxində geniş istifadə olunmuşdur. Demək olar ki, Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində müəyyən fərqlərlə tələffüz olunaraq işlənir. Bu fərqlilik onların hazırlanmasında, eləcə də buraya daxil olan məhsullarda da özünü göstərir: Ərzuman küftəsi, ballı qayğanaq (Naxçıvan), əppək qatığı, falafel, qurutası kələcisi (qurut kələcisi), ətdaş və s. Yeməklərin bölgələr üzrə fərqli şəkildə hazırlanması süfrələrimizin zənginliyini və maddi nemətlərin bolluğunu göstərir. Kömbə - iri, girdə, qalın, lakin xüsusi üsulla hazırlanan çörək növü kimi göstərilir. Yəni kömbə adi sac çörəyi, təndir çörəyi kimi bişirilsə də, kömbə adi çörək deyil. Buna görə xüsusi ustalıq tələb edən kömbə bişirib satan şəxs kömbəçi adlandırılır. Kömbənin içliyinə görə fərqli növləri və buna müvafiq adları var: ətli kömbə, şirin kömbə, quymaq kömbəsi. Hesab edilir ki, kömbə süfrəyə başqa xörəklərlə verilməz, sərbəst yeyilər, çünki onun özünəməxsus dadı itə bilər. Kömbə çörək adı "könbəcə" formasında Qərb qrupu dialekt və şivələrində (Qazax dialektində və Tovuz kənd şivələrində) "yağda un ilə bulamadan və ya yumurtadan bişirilmiş yemək" növü mənasında Qərbi Azərbaycan bölgəsində işlənmişdir (4, 98). Tarixən bir çox bölgələrimizdə hazırlanan və dilin qədim leksik qatını mühafizə edən dialekt və şivələrdə əks olunması faktı bu yemək və içki adlarının mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti nümunələri kimi Azərbaycan xalqına mənsubluğunu bir daha təsdiq edir. Süddən hazırlanmış qida məhsulu kimi İrəvan şivəsində çortman şəklində tələffüz olunan "qatıq qarışdırılmış şor" yemək adı isə Naxçıvan dialektində

cortdan şəklində işlənir. Cortdanın hazırlanma qaydasını öyrənməklə onun çortman sözünün fərqli fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli, yaxud başqa yemək növü olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Azərbaycan yemək və içki adlarının türk xalqlarının, xüsusilə Türkiyə (daha çox Qars, Anadolu) və başqa türk xalqlarının mətbəxləri ilə qarşılıqlı təhlili Azərbaycanın yemək və içki adlarının məhz ümumtürk mətbəxinin bir hissəsi olduğunu göstərir. Buna görə Azərbaycan yemək və içki adlarını həm də ümumtürk kontekstində araşdırılması, bunun üçün "Qədim türk lüğəti"nə, M.Kaşğarlının "Divanilüğət-it-türk" əsərinə və s. mənbələrə müraciət edərək yemək adlarının etimologiyası haqqında maraqlı faktlar əldə etmək olar. Məsələn, avzuri, arxaikləşmiş çörək növünün adı (4, 55); ağır pendirə bənzər yemək adı (4, 17); aş - hər cür xörək; ziyafət, qonaqlıq, xörək adı kimi (4, 23-24-25). Azərbaycan mətbəx kultu, zəngin və rəngarəng yemək adlarının bir çoxunun Qərbi Azərbaycan mətbəxində əks olunması bizə cəsarətlə belə fikir söyləməyə imkan verir ki, Qərbi Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti çox qədim tarixə malikdir, bu ərəzidə yaşayan oğuz türklərinin milli identikliyi ümumən Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut edir. Bir çox yeməklərin identikliyi isə bu ərəzilərdə yaşayan azərbaycanlıların həyat tərzini, iqlim şəraitini, daha çox mühafizəkarlığı kimi səciyyəvləndirmək olar. Nəhayət, sonda bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Bu məqalədə Qərbi Azərbaycanda hazırlanan yemək adlarının çox az bir hissəsi tədqiqata cəlb edilmişdir və daha geniş tədqiqat aparılması zərurəti var.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər). I c., Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
2. Əlibəyzadə E. "Avesta" Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı, "Yurd" NPB, 2005.
3. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil, 2003.

4. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı, ADPU, 2018.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
6. Əlili E. "Lavaş" sözünün etimologiyası barədə. www.caucasianhistory.info.
7. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.
8. Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrada. Nauka, 1969.
9. Cavad H. Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərənşr, 1993.
10. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, Lider, 2005.
11. Persidsko-russkiy slovarğ. II t. Moskva, Russkiy əzık, 1983.
12. Əmiraslanov T, Əmiraslanova A. Qarabağ mətbəxi. Bakı, Nurlan, 2012.
13. Sula B. Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan. Bakı, Yazıçı, 1989.
14. Cəfərov C. Hamamlı şivəsinə aid lüğət // Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri). Bakı, Orxan, 2016 (124-144).
15. Məmmədova S. Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası. Bakı, Nurlan, 2004.
16. İsmayilova M. Ethno cultural characteristics of the culinary culture of Azerbaijan. Bangladesh The dailu observer. Saturday, 7 March, 2020; Saturday, 29 February, 2020.
17. H.Mirzəyev. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. III cild. Bakı, Elm, 2006.
18. M.Hüseynova. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. Monoqrafiya. Bakı, 2013.
19. H.Mirzəyev. Dərələyəz folkloru. 8-ci cild. Bakı, Elm, 2006.
20. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995.
21. İ.Şopen. İstoriçeskie pamətniki sostənie armənskoy oblasti v gpoxu ee prisəedineniə k Rossiyskoy imperii, Sankt-Peterburq, 1852, s.350.

Qərbi Azərbaycanın İrəvan qəzası

NAZİR ƏHMƏDLİ,
kimya üzrə fəlsəfə doktoru

1. Qəza haqqında ümumi məlumat

İrəvan qəzası İrəvan quberniyasının cənubunda, 39 dərəcə 38 dəqiqə və 40 dərəcə 22 dəqiqə arasında şimal en dairəsi, 62 dərəcə və 62 dərəcə 46 dəqiqə arasındakı şərq uzunluğu arasında yerləşir və şimalda, şimal-şərq və şərqdə Yeni Bəyazid qəzası, cənub-şərq və cənubda Şərur-Dərələyəz qəzası, cənub-qərbdə Qarasu çayı boyunca İran əraziləri, Sürməli və Eçmiadzin qəzaları, şimal-qərbdə Eçmiadzin qəzası ilə həmsərhəd idi. (F.T.Markov. Gkonomieçkiy bitğ qosudarstvennix krestğen Grivanskoqo uezda. Materialı dlə izuçeniə gkonomieçeskoqo bita qosudarstvennix krestğen Zakavkazskoqo kraə. Tiflis, 1886, T.3, Ç.1, str.1.)

Relyefinə görə İrəvan qəzası düzənlik və dağlıq hissədən ibarət idi. Düzənlik ərazi Araz sahili əraziləri əhatə edərək İrəvan şəhərindək uzanırdı. Bu düzənlikdə Avşar və Dəvəli kəndləri arasında yerləşən və zirvəsi dəniz səviyyəsindən 3.076 fut hündür olan Sarıbaba dağı yerləşirdi. Bu dağ 7 verst uzunluğu olan düzənlikdə yeganə dağdır. İrəvan qəzasının bütün səthi Zəngi, Gərnıçay, Vədiçay, Araz çayı və bulaqlardan çəkilmiş çoxlu arxlarla örtülmüşdü. Buradakı yaşıllıqlara qər q olmuş bağı-

bağatlı kəndlərdə çoxlu əhali yaşayırdı. Bu düzənlik Sədərək düzünü, Araz çayı yaxınlığında yerləşən Arazdöyən düzünü, üç tərəfdən Araz və Qarasu çayları ilə əhatə olunmuş Boralan yarımadasını, Vedibasar, Zəngibasar və Gərnıbasar mahallarını əhatə edirdi. (F.T.Markov. Gkonomieçkiy bitğ qosudarstvennix krestğen Grivanskoqo uezda. Materialı dlə izuçeniə gkonomieçeskoqo bita qosudarstvennix krestğen Zakavkazskoqo kraə. Tiflis, 1886, T.3, Ç.1, str.1.)

Dağlıq ərazi topoqrafiyasına görə çox müxtəlif idi. Onun şimal hissəsi isə ərazidəki çoxlu bulaqların mövcudluğuna görə Qırxbulaq mahalı adını almışdı. Meşə örtüyündən məhrum olan Qırxbulaq mahalı getdikcə şimal-şərqə doğru yüksələn dağlıq ərazi idi. Bu ərazilər Qırxbulaq mahalındakı bulaqların suyundan yaranan çayın suyu ilə suvarılırdı. Dağlıq hissənin ortza zolağını isə Gərnı və Vədi çaylarının əmələ gətirdiyi Milli və Cıgın dərələri təşkil edirdi. Milli və Cıgın dərələrinin ərazisi çoxlu dərələr, kiçik vadilər, təpələr, yayda quruyan, yazda qarların əriməsi və güclü yağışların yağması ilə ilə gur çay əmələ gətirən bulaqlardan ibarət idi. Bu dərələr kol meşələri ilə örtülmüşdü. Qəzanın ən hündür yeri olan bu ərazidə Yeni Bəyazid qəzası ilə sərhəd boyunca yerləşən və zirvəsi dəniz səviyyəsindən 11.711 fut hündürlükdə yerləşən Ağdağ, 10.039 fut hündür olan Arxaşan, 8.885 fut hündürlüyü olan Əkicilər və 9.546 fut hündürlüyü olan Tap dağ var idi. (F.T.Markov. Gkonomieçkiy bitğ qosudarstvennix krestğen Grivanskoqo uezda. Materialı dlə izuçeniə gkonomieçeskoqo bita qosudarstvennix krestğen Zakav-

kazskoqo krae. Tiflis, 1886, T.3, Ç.1, str.1.) Dağlıq zonanın cənub zolağı isə Şərur-Dərələyəz qəzasına birləşirdi. Burada Çanaxçay adlanan iki çay da vardı.

İrəvan qəzasının iqlimi də relyefi kimi müxtəlif idi. Düzənlik hissədə isti havalar 8 aydan çox davam edir, yaz fəslindən yaya, yaydan payıza keçid demək olar ki, hiss edilmirdi. Bu cür iqlim orada üzüm, çəltik, pambıq və başqa qiymətli bitkilərin becərilməsinə imkan yaradırdı. Düzənlik yerlərdə qış kifayət qədər soyuq və qarlı idi. Bu soyuğun əsas səbəbi Ağrı və Alagöz dağlarından əsən soyuq küləklər idi. Buradakı dəmyə torpaqlarda da yaxşı taxıl əldə edilirdi. Dağlıq yerlərdə meşə örtüyü və bağlar az olsa da, Kənəkir, Avan və Aşağı Qarabağlar (Çimənkənd) kəndləri bağlı-bağatlı idi.

Milli və Cıgın dərəsinin, eləcə də Qırxbulaq mahalının iqlimi qış vaxtı mülayim idi.

İrəvan qəzasında torpağın münbitliyi yerindən asılı olaraq müxtəlif idi. Zəngibasar və Gərnibasar mahallarının torpaqları kiçik istisnalarla münbit qaratorpaq ərazilər idi, Arazboyu torpaqlarda isə şoran yerlər var idi. Düzənlik yerlərin torpaqları sulu torpaqlar olduğuna görə daha məhsuldar idi. Dağlıq ərazilərin torpaqları az münbit olmaqdan başqa, həmin ərazilərdə quraqlıq keçən illərdə əhali əziyyət çəkirdi.

İrəvan qəzasının düzənlik hissəsi Araz çayı boyunca vadini tutmaqla Şərur-Dərələyəz qəzasının sərhəddində yerləşən Dəhnə, Vəlidağ dağları və Qurd qapısından başlamaqla İrəvan şəhərinə qədər uzanırdı. Qəzanın uzunluğu 70 verst, eni isə 8-13 verst idi. İrəvan qəzasının ərazisi 2.724,30 kvadrat verst və ya 283.780 desyatin idi. (Pamətnə knijka Grivanskry qubernii na 1912 q. Otd. 2, str. 2.)

2. İnzibati-ərazi bölgüsü

Səfəvilər dövründə ölkə inzibati-ərazi baxımından vilayətlərə, vilayətlər isə bəylərbəyliklərə bölünmüşdü. Onlardan biri də Azərbaycan vilayəti idi. Onun tərkibində 4 bəylərbəylik var idi: Azərbaycan və ya Təbriz bəylərbəyliyi, Şirvan bəylərbəyliyi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi və Çuxursəəd (və ya İrəvan) bəylərbəylikləri. (Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, 2006, s.71-72)

Ərazi relyefinə görə dağ silsilələri arasında yerləşən vadi, düzənlik və böyük bir çuxuru xatırladığına görə bəylərbəyi Əmir Səədin adı ilə Çuxur-Səəd adlandırılmışdı (sonralar bu ərazi bədi ədəbiyyatda "İrəvan çuxuru" kimi də işlədilmişdir). Mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi İrəvan bəylərbəyliyi kimi də tanınır və Araz çayının hər iki tərəfindəki əraziləri əhatə edirdi. (Düzgün yazılış forması Osmanlı mənbələrində olduğu kimi "Rəvan"dır. Türk dilinin fonetikasına uyğun olaraq "Rza" sözü İrza, "Ramazan" sözü "İrəməzan" və s. şəklində işlədildiyi kimi "Rəvan" sözü də "İrəvan" şəklini almışdır.) Bəylərbəyliyin tərkibinə Naxçıvan (XVII əsrdən), Maku, Paşak və s. ərazilər də daxil idi. XVI əsrdə Naxçıvan və İrəvan əraziləri ustaclı tayfası, sonralar isə Çuxursəəd bəylərbəyliyi qacar tayfası tərəfindən idarə olunmuşdur. 1390-cı ildən 1828-ci ilə qədər 438 il ərzində bu bölgəni Azərbaycan türkləri idarə etmişdir.

1590-cı il tarixli İstanbul sülhü ilə Osmanlı dövlətinə birləşdirilən (Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.179.) Çuxursəəd bəylərbəyliyində mərkəzləşdirilmiş qaydada vergi toplamaq üçün 1590-cı ildə orada müfəssəl dəftər tərtib etdirmişdir. (Şah I Abbas 1585-ci ildə Osmanlıların işğal etdiyi Çuxur-Səəd bəylərbəyliyini 1604-cü ildə işğaldan azad etmişdir.) Sultanın təsdiqi ilə qüvvəyə minən müfəssəl dəftərdən aydın olur ki, osmanlılar həm bəylərbəylik sistemini ləğv etmiş, həm də inzibati-ərazi vahidinin adını dəyişməklə Çuxursəəd bəylərbəyliyinin yerində İrəvan vilayətini yaratmışdılar. Həm də liva termini ilə yazılan vilayət 27 nahiyədən ibarət idi: İrəvan, Karpi, Gərnə, Vadi, Aralıq, Talin, Ərməvi, Abnik, Abaran, Şərəbxana, Ağcaqala, Naxçıvan, Məvazeyi-xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zebil, Əlincə, Sisyan, Ordubad, Azadçıran, Şorlut və Dərənürgüt nahiyələri. (590-cı il tarixli "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri" (Nəşrə hazırlayanlar H.Qaramanlı və M.A.İslamoğlu). Bakı, 2023, s.57-58.)

Mərkəzi İrəvan şəhəri olan İrəvan nahiyəsi Nuraguğ, Göykünbəd, Arbad(t), Zəngi,

Yen(g)icə, Hacı İlyas, Məzəkəvid, Kəlan, Oxçaberd, Cevriş, Qızılqala, Kənəgir, Şahab, Zak, Zakəvənk, Avan, Ərinc (Arınc), Nürək, Gətürən, Ərzni, Nurnus, Yeğəvart, Kamris, Pərtaq, Aylar (Əylər), Yelqovan, Tacirbəy, Tutul, Zar, Molla Həsən, Güllücə, Qızılviran, Cübbəçəli (Cəbəcəli), Damagirməz, Ərki, Dibəkli, Dəməşq, Kamal Dərviş, Ozanlar, Çakərşin, Bədgüs, Göykilsə, Kankan, Ağviran, Ortaviran, Sınıqxaç, Damcılı, Qaraqala, Ağaçurum, Kavis, Əyrək, Ballica, Ərəmus, Əraxus, Qoçəhməd, Şuşlar, Zaviyə, Şələkgərək, Qaracaviran, Ağazor, Qara Ayvad qışlağı, Ağadost, Donuzyeyən, Göyçəbəyli, Sisingird, Xosalı, Toyanlı, Molla Xızır, Hacı Bayram, Ağcaqala, Veysbəyli, Dəmirçili, Lalabəyli, Qaraqışlaq, Porsuqlu, Viranabdal, Fəradlı, Şeyxzadə, Damcılı, Qaraqoyunlu, Yasavullu, İbrahim Sultan, Əli Bistam, Balıqçı Şahverdi, Muradəli, Muradqışlaq, Törü (?), Üçbulaq, Tərcanlı, Bədrvanis, Qızqalası kəndlərindən ibarət idi. (1590-cı il tarixli "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri" Bakı, 2023, s.57-58).

1604-cü ildə Şah I Abbas digər Səfəvi əraziləri kimi İrəvan vilayətini də osmanlılardan geri aldıqdan sonra orada yenidən bəylərbəylik idarəetməsi bərpa olunmuşdur. 1722-ci ildə Səfəvilərin sonuncu şahı Sultan Hüseyni taxtdan salan əfqan hökmdarı Mir Mahmud bəylərbəylik sistemini qüvvədə saxlamış və ölkənin idarəetməsini əlinə almaq üçün Səfəvi dövlətinin idari, hərbi, dini, siyasi quruluşu, maliyyə sistemini özündə əks etdirən "Təzkirətül-mülük" adında sənəd tərtib etdirmişdi. Bu sənədin 1725-1729-cu illər arasında tərtib edildiyi ehtimal edilir. Həmin sənəddə Çuxursəəd bəylərbəyliyi və ona tabe olan ərazilərdə toplanan vergilər, həmin inzibati ərazi vahidlərinin müharibə vaxtı çıxarmalı olduğu əsgər sayı və ərazilər göstərilmişdir. "Təzkirətül-mülük" görə Çuxursəəd bəylərbəyliyinə ildə 25.910 tükən, 6.326 dinar vergi toplanır və döyüşə 2.860 əsgər göndərilirdi. Bəylərbəyinin özü üçün də 20.539 tükən ayrıca vergi toplanırdı. Bəylərbəyliyə tabe olan Naxçıvan tükənində 3.461 tükən 4.346 dinar vergi toplanır və orduya 799 əsgər verilirdi. Maku nahiyəsin-

də bu rəqəm 580 tükən 2.888 dinar və 150 əsgər, Zar və Zebil nahiyəsində 438 tükən 4.675 dinar və 200 əsgər, Sədərək nahiyəsində 65 tükən 4.358 dinar və 54 əsgər, Bəyazid qalasında 360 tükən 3.487 dinar və 100 əsgər, Şadılı tayfası üçün 20 tükən və 30 əsgər, Dünbülü kürd tayfasında bu rəqəm 10 tükən və 40 əsgər, Maarbud üçün isə 115 tükən 6.572 dinar və 54 əsgər təşkil edirdi. (Təzkirətül-mülük. M.Dəbir Siyaqi. Tehran, 1332, s.75-76).

Səfəvilər dövlətinin cənub vilayətləri və paytaxt İsfahan əfqanlar, sahilyanı əraziləri 1722-ci ildə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildiyi bir vaxtda Osmanlı dövləti də hərəkətə keçib ölkənin şimal ərazilərini və o cümlədən Çuxursəəd bəylərbəyliyi tutdu. Osmanlı hökuməti yenidən bəylərbəylik sistemini ləğv edib bəylərbəyliyin ərazində İrəvan livası adında inzibati-ərazi vahidi yaratdı və 1727-ci ildə orada müfəssəl dəftər tərtib etdirdi. Müfəssəl dəftərə görə İrəvan livası 12 nahiyədən (Qırxbulaq, Karpi, Dərəçiçək, Abaran, Sürməli, İğdır, Aralıq, Sədərək, Maku, Şəhur, Vadi, Gərnə) və Şürəgəl livasından ibarət olduğu halda, icmal dəftərdə Sədərək nahiyəsi və Şürəgəl livası yoxdur, əvəzində Xinzirək, Göyçə, Məzrəə adında üç yeni nahiyə formalaşdırılmış və Naxçıvana aid Dərələyəz nahiyəsi də İrəvan livasına daxil edilmişdi. Beləliklə, icmal dəftərə görə İrəvan livası 15 nahiyədən təşkil olunmuşdu. Müfəssəl dəftərdə 1.004 kənd və 26 məzrəə, icmal dəftərdə isə boş kəndlərlə birlikdə 1.512 kənd və 120 məzrəə qeydə alınmışdır. (1727-ci iltarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri (Transliterasiya, tərcümə, giriş, terminoloji lüğət və göstəricilər t.ü.f.d., dosent F.Hüseynindir). Bakı, 2021, s.6.), (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri ak.Z.Bünyadov və t.e.n.H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 1996).

1735-ci ildə Çuxursəədi osmanlı işğalından azad edən Nadir, şah seçildikdən (1736) sonra osmanlıların tətbiq etdiyi idarəetmə sistemini və inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv edib Azərbaycan vilayətini bərpa etdi və Çuxursəəd bəylərbəyliyi də həmin vilayətin tərkibinə qatdı. (Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı,

2007, s.13). Bu addım, Təbriz bəylərbəyliyi kimi, Şirvan, Qarabağ və Çuxur-Səəd (İrəvan) bəylərbəyliklərinin də tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu təsdiq edir.

1747-ci ildə Nadirin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra hakimiyyət uğrunda gedən uzunmüddətli mübarizənin nəticəsi olaraq Əfşarlar dövləti parçalandı, Azərbaycan vilayətinin ərazisində 20-yə yaxın xanlıq və sultanlıq meydana çıxdı, onlardan biri də Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi yerində yaranan İrəvan xanlığı idi. Çoxdan bəri bu ərazilərə göz dikən təcavüzkar Rusiya imperiyası İrandakı mərkəzdənqayma qüvvələrinin fəaliyyəti nəticəsində zəifləyən Qacarlar dövlətinə qarşı 1804-cü ildə müharibəyə başladı. Gülüstan müqaviləsi (1813) ilə İrəvan və Naxçıvan istisna olmaqla Şimali Azərbaycan xanlıqlarını ilhaq etdi.

İrəvan xanlığının tərkibinə 15 mahal daxil idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vədi-basar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Səədli, Talin, Seyidli-Axsaqlı, Sərdarabad, Karpibasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları. (Şopen İ. İstoriçeskiy pamətnik sostoəniə Armənskoy oblasti v gproxu ee prisooedineniə k Rossiyskoy İmperii. SPb 1852, str.543-600).

1827-ci il oktyabr ayının 1-də İrəvan qalasını tutan işğalçı qoşunların komandanı qraf Paskeviç oktyabrın 6-da burada general Krassovskinin başçılığı ilə Müvəqqəti hökumət yaratdı. Müvəqqəti idarənin mövcudluğu dövründə İrəvan xanlığının inzibati-ərazi quruluşu dəyişdirilmədi. Müvəqqəti hökuməti general Krassovski, onun müavini general Borodin və erməni arxiyepiskopu Nerses idarə edirdilər. Onun mövcud olduğu bir neçə ay ərzində müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən irqi, milli, dini ayrı-seçkilik nəticəsində müsəlman əhalinin Arazın o tayına köçməsi işğalçı qoşunların baş komandanı İ.Paskeviçi ciddi narahat etdi və baş qərargah rəisi Dibiçə göndərdiyi məktubda onları vəzifədən azad etməyi vacib saydı. (RQVIA, F.35, op.5, d.2488 V, 1.64).

1828-ci ilin 10 fevralında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ilhaq edildikdən sonra imperator I

Nikolayın martın 21-də verdiyi fərmanla bu xanlıqlar ləğv edilərək onların yerində mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla Erməni vilayəti (Armənskaə oblastğ) yaradıldı. Keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əyalət statusu ilə Erməni vilayətinin tərkibinə daxil edildi. (PSZRİ, sobr. Vtoroe, T.3, str.2762-273). Erməni vilayəti İnzibati idarə adlanan dövlət qurumu tərəfindən idarə olunurdu.

General-mayor A.Çavçavadze İnzibati idarənin rəisi təyin edildi. İdarəetmə hərbi rəisdən, onun köməkçiləri olan 2 rus zabitindən, məşvərətçi səmə malik 1 Azərbaycan türkdən və 1 ermənidən ibarət idi. Vergilərin yığılması, xəzinə mülklərinin qeydiyyatına alınması üçün xəzinədarlıq və hərbi zabitdən və iki yerli məmurlardan ibarət komissiya da yaradıldı. (Otnoşenie qr.Paskeviça k naçalğniku Qlavoqo Ştava E.İ.V. ot 2-qo aprele 1828 qoda. Tiflis, 1878 q. T.7, d.438, str. 487-491). Xanlıqlar dövründə olduğu kimi mahalları yerli bəylər və müləklər, kəndləri isə kətxudalar idarə edirdi.

İrəvan əyalətinin 1831-ci il tarixli kameral təsvirində 521 məskun və 310 boş kənd qeydə alınmışdır. (Şopen İ. İstoriçeskiy pamətnik sostoəniə Armənskoy oblasti. str. 509-518). Boş kəndlər 1826-1828-ci illər II Rusiya -İran müharibəsi zamanı dağıdılan və əhalisi qonşu İran və Türkiyəyə qaçan kəndlər idi.

Beləliklə, idarəetmədə müəyyən dəyişikliklər həyata keçirilsə də, əvvəlki inzibati-ərazi quruluşu qalmaqda davam edirdi və yerli idarəçilər öz nüfuzunu saxlamışdı, bu isə müstəmləkəçi Rusiya dövlətini qane etmirdi. Ona görə də çox keçmədən yerli idarəçilərin təsiri azaltmaq və yeni əraziləri imperiya strukturlarına inteqrasiya edilməsi qərara alındı. Qraf Paskeviç 1830-cu ilin aprelində yeni layihə hazırlamış, bir il sonra, 1831-ci ilin aprelində senatorlar qraf Kutaysov və qraf Menşikovla birlikdə imperator I Nikolaya yazdıqları məktubda konkret təkliflər irəli sürmüşdülər. 1833-cü ilin mayında Dövlət Şurasında onların təkliflərinə baxılmış və yenidən işlənmək üçün qaytarılmışdı. (Kolonialğnaə politika Rossiyskoqo üarizma v Azerbaydjane v 20-60-x qq. 19 veka. T.1, Moskva-Leninqrاد, 1936, str. 260).

1833-cü ilin iyununda qəbul edilmiş yeni qanuna əsasən Erməni vilayətinin idarəçiliyində dəyişikliklər həyata keçirildi. Vilayətin kollegial idarəçiliyi ləğv edildi və onun başçısının səlahiyyətləri genişləndirildi. Erməni Vilayəti dörd dairəyə bölündü.

İrəvan dairəsinə İrəvan şəhəri, Göyçə, Dərəçiçək və Qırxbulaq mahalları;

Şərur dairəsinə Şərur, Vedibasar, Gərnibasar və Zəngibasar mahalları;

Sürməli dairəsinə Sürməli, Dərəkənd-Parçenis mahalları və Gərnibasar və Vedibasar mahallarının Araz çayının sağ sahilində yerləşən əraziləri;

Sərdərabad dairəsinə Səədli, Talin, Seyidli-Axsaqlı, Abaran, Karpi və Sərdərabad mahalları daxil idi. Şopen İ. İstoriçeskiy pamətnik sostoənie Armənskoy oblasti. str. 448).

Hər bir dairəni hərbi zabit və ya mülki məmur idarə etməli, onun azərbaycanlı və ermənilərin hər birindən Rusiya hökumətinə sadıq olan 4 nəfər köməkçisi olmalı idi.

Yeni tətbiq olunan idarəçilik də Rusiya hökumətini qane etmirdi. Hökumət bu ərazilərdə köhnədən qalmaqda olan idarəçiliyin bütün əlamətlərini yox etmək və imperiyanın başqa ərazilərində mövcud olan idarəçilik sistemini tətbiq etmək qərarına gəlmişdi.

Cənubi Qafqazda yeni inzibati-ərazi bölgüsü və idarəçiliyi həyata keçirmək üçün 1837-ci ilin martında imperator I Nikolayın fərmanı ilə baron Qanın sədrliyi ilə komissiya yaradıldı. Onun birinci layihəsi Qafqazın komandanı baron Rozenin etirazına səbəb olsa da, onu əvəz edən Qolovin Qanın 1838-ci ildə təqdim etdiyi layihəni qəbul etdi. 1840-cı ilin aprelində Qanın hazırladığı layihə təsdiqləndi. (İstoriçeskaə zapiska ob upravleni Kavkazom. Sost. S. Gsadze. Tiflis, 1907, T.1, str. 69-73).

1840-cı ilin 10 aprel qanunu ilə 1828-ci ilin 21 martında yaradılmış Erməni vilayəti inzibati-ərazi vahidi kimi ləğv edildi və Cənubi Qafqazda mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Kəspil vilayəti yaradıldı. İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinin yerində yaradılmış İrəvan və Naxçıvan qəzaları Gürcüstan-İmeretiya

quberniyasının tərkibinə verildi. Naxçıvan və İrəvan şəhərləri qəza mərkəzi oldu. Ordubad dairəsi Naxçıvan qəzasına daxil edildi. (PSRZ, Sobr. Vtoroe (1825-1881?). SPb, 1840, T.XV, d.13368, str. 237).

Rusiya hökuməti Cənubi Qafqazda öz mövqeyini daha da gücləndirmək üçün burada canişlik idarəetməsi yaradıb 1844-cü ildə M.Vorontsovu canişin təyin etdi.

1846-cı ildə Cənubi Qafqazdakı əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü ləğv edilərək burada dörd quberniya - Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. İrəvan, Aleksandropol və Naxçıvan qəzaları 8 qəzadan ibarət olan Tiflis quberniyasının tərkibinə verildi. (PSRZ, Sobr. Vtoroe, T.21, 1846, SPb 1847, str.647-648).

Rusiya hökuməti Qafqaz canişini M.Vorontsovun təşəbbüsü ilə 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyasının yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Quberniya strukturları 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başladı. İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları Tiflis quberniyasından alınaraq İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edildi. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının əraziləri olan Lori və Pəmbək sultanlıqları Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra Kartli-Kaxetiya çarlığına daxil edilmişdi. İrəvan quberniyası yaradıldıqdan sonra bu ərazilər Aleksandropol qəzasına daxil edildi. (PSRZ, T.24, str.312).

İrəvan şəhəri quberniya mərkəzi idi. İrəvan quberniyası 5 qəzadan təşkil olunmuşdu: İrəvan, Naxçıvan, Yeni Bəyazid, Ordubad və Aleksandropol qəzaları. Qəzalar nahiyələrə, nahiyələr isə kəndlərə bölünmüşdü. İrəvan qəzası dörd nahiyədən ibarət idi: Zəngibasar, Sürməli, Şərur və Sərdərabad nahiyələri. Naxçıvan qəzası iki nahiyədən - Naxçıvan və Dərələyəz nahiyələrindən, Aleksandropol qəzası Lori və Pəmbək nahiyələrindən təşkil olunmuşdu. Ordubad qəzası və keçmiş Göyçə və Dərəçiçək mahallarının ərazisində yaradılmış Yeni Bəyazid qəzası nahiyələrə bölünməmişdi. Əvvəlki Meğri və Qafan mahallarının ərazisi də Ordubad qəzasına daxil idi. (Kavkazskiy Kalendar na 1855 q. Tiflis, 1854 q., otdel 3, str. 280-428).

1859-cu ildə imperator II Aleksandrın fərmanı ilə İrəvan qəzasının bir hissəsində Eçmiadzin qəzası yaradıldı və İrəvan quberniyasına daxil olan qəzaların sayı 6-ya çatdı. 1862-ci ildə isə Pəmbək dairəsinin şimalında yerləşən Lori düzənliyi Tiflis quberniyasına daxil edildi. (Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər). Bakı, 2022, s. 31-32).

1872-ci ildə Sürməli nahiyəsi və Eçmiadzin qəzasının bir hissəsi İrəvan qəzasına, Şərur nahiyəsi isə Naxçıvan qəzasına birləşdirildi. 1874-cü ildə Şərur və Dərələyəz nahiyələri Naxçıvan qəzasından alınaraq onların yerində mərkəzi Baş Noraşen (sonradan Cəlilkənd) olmaqla Şərur-Dərələyəz qəzası yaradıldı və İrəvan quberniyasının ərazisində qəzaların sayı 7-yə çatdı. Bu bölgü Cənubi Qafqazda üç yeni dövlətin yarandığı 1918-ci ilədək davam etdi. (Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər). Bakı, 2022, s. 31-32).

1865-ci ilin statistik məlumatlarına görə İrəvan quberniyasının ümumi ərazisi 25.607 kv. verst, İrəvan qəzasının sahəsi isə 2.564,6 kv. verst idi. (Kavkazskiy Kalendarğ na 1868 qod. Tiflis, 1867, str.436).

İrəvan qəzası 4 polis nahiyəsinə, polis nahiyələri kəndlər icmalarına, kəndlər icmaları kənd icmalarına bölünmüşdü. (Pamətnaə knijka Grivanskoy qubernii za 1912 q. 3 otd, str.2-14).

1-ci Polis nahiyəsi Kənəkir, Eylər, Arınc, Avan, Civrış, Göykilsə, Novonikolayevka, Nurnus, Arzni, Ketran, Ptqni, Şahab, Təzəkənd, Yelqovan, Mğhübvə Qaya Xarabası kənd icmalarının daxil olduğu Kənəkir kəndlər icmasından;

Aramus, Ağazor, Əkərək, Başkənd, Gəmriz, Damagirməz, Zar, Kamal, Güllücə, Catqıran, Kuzəcik, Qaracoran, Məngüs, Tecirabad, Tutiya və Oxçaberd kənd icmalarının daxil olduğu Aramus kəndlər icmasından;

Başgərni, Qurbağalı, Kərpicli, Eranos, Əliqırıq, Tatar-Koxt, Erməni-Koxt, Artiz, Bozkösə, Baş Abdallar, Əlimərdan, Yellicə, Tərəkəmələr, Baydurt, Böyük Gilanar, Kiçik Gilanar, Körpüqulağı, İmirzik, Qaladibi, Gölaysor, Çanqlı, Ketuz, And və Xosrov kənd icmalarının daxil olduğu Başgərni kəndlər icmasından;

2-ci Polis nahiyəsi Sarıcalar, İlxıqoruğu, Cəbəcəli, Qaradağlı, Əbilkənd, Alpava, Buğamlı, Xarratlı, Reyhanlı, Qaratəpə, Seyidkənd, İmanşalı, Məmmədabad, Ağhəməzəli, Ulya Sarvanlar və Həsənli kənd icmalarının daxil olduğu İmanşahlı kəndlər icmasından;

Şirabad, Cəfərabad, Vərməzyar, Arbat, Göykümbət, Xaçaparax, Şollu-Dəmirçi, Qaraqışlaq, Donquzyan, Yuxarı Necili, Aşağı Necili, Şollu-Mehmandar, İsgəndərabad, Rəhimabad və Xaraba Sarvanlar kənd icmalarının daxil olduğu Şirabad kəndlər icmasından;

Narakovit, Aşağı Şinqovit, Yuxarı Şinqovit, Çarbox, Təzəkənd, Qalaley, Ağcaqışlaq, Hacı İlyas, Uluxanlı, Yengicə, Muxtarabad və Qulucan kənd icmalarının daxil olduğu Norakovit kəndlər icmasından;

3-cü Polis nahiyəsi Qarahəməzəli, Tamamlı, Çikdamlı, Qoylasar, İpəkli, Yuxarı Qoylasar, Sabunçu, Çinəxanlı, Yamancalı, Qaraqoyunlu, Başnalı və Toxanşahlı kənd icmalarının daxil olduğu Qoylasar kəndlər icmasından;

Novruzlu, Böyük Dəllər, Oğurbəyli, Gödəkli, Doqquz və Qafarlı kənd icmalarının daxil olduğu Oğurbəyli kəndlər icmasından;

Zöhrəblı, Mehrəblı, Qırx Buzavənd, Ağcaqışlaq, Yuxarı Ağbaş, Aşağı Ağbaş, Torpaqqala, Çatmadaş, Xaraba Kotanlı, Yappa, Kotanlı, Şuqaib, Şırran, Molla Əhməd, Mehrab Təpəbaşı, Dvin Kürd kəndi, Dvin Erməni kəndi, Dvin-Aysor, Ərdaşar, Cənnətli, Mehrab -Kürd kəndi və Məsimli kənd icmalarının daxil olduğu Dvin Aysor kəndlər icmasından;

Yuxarı Qəmərli, Aşağı Qəmərli, Tatar Qəmərli, Bəycığazlı, Ayazlı, Qulaməli Buzavəndi, Axund Buzavəndi, Yuxarı Darğalı, Aşağı Darğalı və Yuva kənd icmalarının daxil olduğu Qəmərli kəndlər icmasından;

4-cü Polis nahiyəsi Sədərək, Asnı və Kərki kənd icmalarının daxil olduğu Sədərək kəndlər icmasından;

Böyük Vedi, Aşağı Qarabağlar, Taytan, Ağasibəyli, Yengicə, Dəhnaz, Yuxarı Qarabağlar, Daşlı və Keşişdağ kənd icmalarının daxil olduğu Vədiçay kəndlər icmasından;

Birəli, Keşişviran, Qaşqa, Cəfərli-Günnüt, Günnüt-Cəfərli, Şahablı, Yuxarı Çanaxçı, Aşa-

ği Çanaxçı, Zəncirli, Qaraxaç, Qədili və Çivan-dərə kənd icmalarının daxil olduğu Qaraxaç kəndlər icmasından;

Haxıs, Cırmanıs, Bağçacıq, Ərmik, Camış-basan, Eranos, Xnut, Qaratorpaq (Pnut), Məngük, Ağkilsə, Zimmi və Küsüsüz kənd icmalarının daxil olduğu Ərmik kəndlər icmasından;

Dəvəli, Avşar, Şirazlı, Reyhanlı, Qaralar, Xalisə, Şidli, Əlməmmədli, Sarıxanlı, Şıxlar, Kiçik Vedi və Çatqıran kən icmalarının daxil olduğu Dəvəli kəndlər icmasından;

Reyhanlı, Böyük Borolan, Kiçik Borolan, Yuxarı Kürd Ömər, Orta Borolan, Torun, Əzizanlı, Qomik, Sutökülən, Gültəpə, Qarasu, Banuki və Kutuki qışlaqlarının daxil olduğu Buruki icmasından ibarət idi.

3. Əhali və demokratiya

İrəvan vilayətinin 1590-cı il tarixli müfəssəl dəftərində 10.840 nəfər vergi ödəyicisinin adı qeydə alınmışdır ki, onlardan 5.181 nəfəri müsəlman idi. Müsəlman vergi ödəyicilərinin 4.648 nəfəri ailə başçısı, 533 nəfəri isə subay idi. Qalan 5.659 nəfər xristian vergi ödəyicilərinin arasında olan subaylar ayrıca qeyd olunmamışdır. Müsəlmanlarda subaylar ümumi vergi ödəyicilərinin 11,5%-ni təşkil etdiyinə görə həmin nisbəti xristian əhaliyə tətbiq etsək, məlum olur ki, xristian vergi ödəyicilərinin 5.008 nəfəri ailə başçısı, 651 nəfəri isə subay olmuşdur.

Qeyd edək ki, müsəlmanların sayı haqqındakı rəqəm onların bütün sayını əks etdirmir. Müfəssəl dəftərdə 10 müsəlman camaatı qeyd edilsə də onlar adbaad göstərilməyib. Bu camaatların əhalisini hesablamaq üçün 236 kənddə yaşayan və qeydə alınan vergi ödəyiciləri olan ailə başçıların sayını bu rəqəmə bölmək lazım gəlir: $(4.648 + 5.008) : 236 = 41$

Beləliklə, 10 camaata aid olan ailələrin sayı 410 olmuşdur ki, bu rəqəmi də müsəlman ailələrinin sayına əlavə etmək lazım gəlir. Beləliklə, müfəssəl dəftərin tərtib edildiyi vaxt İrəvan vilayətində 5.058 müsəlman, 5.008 xristian ailəsi, cəmi 10.066 ailə qeydə alınmışdır. Müasir tarixşünaslıqda hər ailənin 5 nəfərdən ibarət olduğu qəbul edildiyindən, hesab etməliyə ki, 1590-cı ildə İrəvan vilayətində 50.330 nəfər

yaşayırdı. Onun 25.290 nəfəri müsəlman, qalan 25.040 nəfəri isə xristian idi. (1590-cı il tarixli İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri, s.33).

Bununla belə, yuxarıdakı rəqəmlər də müsəlman əhalinin düzgün sayını ifadə etmir. 1579-cu ilin sentyabr ayında Osmanlı ordusu İrəvan vilayətini ələ keçirməzdən əvvəl Abaran nahiyəsində yaşayan və Çobanbəyi kimi tanınan Əli bəy 3 min evdən ibarət (təqribən 15 min nəfər) ulusunu buradan köçürüb Ərzurum əyalətinin Tekman sancağına yerləşdirmişdir. Həmin ilin oktyabr ayında Şərəbxana nahiyəsinə girmiş osmanlı ordusu oradan 20 minədək əsir aparmışdı. Sultan III Muradın fərmanı bunların hamısının türk-müsəlman olduğunu düşünməyə əsas verir. Fərmanda "rəyadan olan xərəcəgüzar erməni tayfasının mallarına və canlarına zərər verilməməsi" əmr olunurdu. Gelibolulu Mustafa Ali əfəndi "Küh-ül əkbər", Seyid Loğman "Zübdət-əl-təvarix" adlı əsərlərində 1583-cü ilin avqust ayında osmanlı ordusunun Fərhad paşanın başçılığında İrəvan vilayətinin müsəlman (türk) əhalisinin buraları tərk edib, Osmanlı dövlətinin içlərinə, Ağrıdağ ilə onun yaxınlığındakı yaylaqlara çəkildiyini və İrəvan şəhəri ilə kəndlərində isə yalnız ermənilərin qaldığını bildirirlər. (1590-cı il tarixli İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri, s.34).

Beləliklə, buralardan köçmüş və köçürülmüş 35 min nəfəri 25.290 nəfər türk-müsəlman əhaliyə əlavə etsək, XVI əsrin sonlarında İrəvan vilayətində 85.330 nəfərin yaşadığı və onun 60.290 nəfərinin türk-müsəlman olduğu aydınlaşır.

Tarixçi alim H.Məmmədovun (Qaramanlı) araşdırmalarından məlum olur ki, müfəssəl dəftərin tərtib edildiyi dövrdə İrəvan qalasının 1.265 nəfərdən ibarət əhalisinin hamısı türk-müsəlman olmuşdur. (1590-cı il tarixli İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri, s.36).

Fransız səyyahı J.Şarden 1673-cü ildə İrəvan qalasında təxminən 800 ailənin yaşadığını və onların ancaq təmizqanlı qızılbaş olduğunu yazmışdı. (Jan Şarden. Parisdən İsfahana səyahət. Fransız dilindən tərcümə edən Vaqif Aslanov. Bakı, 1994, s.21).

Osmanlı mənbələrində XVI əsrin sonunda-

kı Osmanlı işğalı zamanı yalnız həmin dövlətə köçən və köçürülən əhali haqqında məlumat verilsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, geri çəkilən qızılbaş ordusu ilə İranın daxili əyalətlərinə köç edən müsəlman-türk əhali haqqında məlumat verilməmişdir. Bunu da nəzərə alsaq, Osmanlı işğalından əvvəl İrəvan vilayəti əhalisinin əksəriyyətinin müsəlman türk olduğu məlum olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, J.Şardenin gətirdiyi rəqəmlər İrəvan şəhərinin Osmanlılar tərəfindən növbəti işğalından 37 il sonraya aiddir. 1635-ci ildə İrəvan qalasının alınmasının iştirakçısı və şahidi olmuş Osmanlı müəllifi Kəmani Mustafa "Rəvan fəthnaməsi" əsərində İrəvan şəhərin yaxınlığında baş verən ilk döyüşdə on minə qədər əhalinin qətlə yetirildiyini, on beş mindən çox qadın, oğlan və qız uşağının əsir alındığını yazır. (Aktepe M. Adı çəkilən əsər, s.46-47). O, qeyd edir ki, Osmanlılar İrəvan qalasını aldıqdan sonra şəhəri tərk etmək istəyənlər üç gün ərzində öz malları ilə Təbriz qapısından keçərək uzaqlaşmışdılar. (Aktepe M. Adı çəkilən əsər, s.68).

Osmanlı hökuməti müsəlmanlardan fərqli olaraq erməni əhaliyə həmişə qayğı və himayə ilə yanaşmışdır. III Sultan Murad 1724-cü ildə İrəvan şəhərini ələ keçirən Osmanlı sərəsgəri Arif Əhməd paşaya fərman göndərərək ermənilərin dini mərkəzi olan Üçkilsəyə hücum edib dağıntıya məruz qoymamağı, sakinlərini isə qarət etməməyi tapşırırmışdı. Bunu nəzərə alan Arif Əhməd paşa sultanın fərmanını həyata keçirmək üçün hətta xüsusi alay da ayırmışdı. (Armənskaə anonimnaə xronika . 1722-1736 (pervod s tureükoqo i primeçaniə akad. Z.Buniətova). Bakı, 1988, str. 11; 1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri, s.10).

İşğaldan 3 il sonra tərtib edilən 1727-ci il tarixli İrəvan livasının müfəssəl dəftəri də bunu təsdiq edir. Dəftərdən məlum olur ki, erməni kəndləri əhalsinin sayına, təsərrüfat istehsalına, dəyirmanların, kilsələrin və s. obyektlərin fəaliyyətinə görə olduqca salamat, firavan durumda idi. Bunların hər hansı dağıntıya məruz qal-

ması, əhalisinin əsir və ya sürgün olunması, kəndlərin boşaldılması və viran qalması kimi hallara rast gəlinmir. (1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri, s.10).

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan vilayətində yaşayan əhalinin say tərkibi haqqında başqa rəqəmlər də mövcuddur. Tədqiqatçı alim H.Məmmədov (Qaramanlı) göstərir ki, XVIII əsrin 20-ci illərində İrəvan vilayətində 12.052 evli və 1.595 subay türk-müsəlman və 9.388 evli və 1.428 subay xristian yaşamış, əhalinin ümumi sayında (110.264 nəfər) türk-müsəlmanların nisbəti 56,1 % (61.896 nəfər) olmuşdur. Xristianların sayı isə 48.368 nəfər və vilayət əhalisinin 43,9 %-i idi. Bunların arasında qaraçılar da olmuş və İrəvan şəhəri əhalisinin 14,9 %-ni təşkil edən həmin qaraçılar İrəvanda qala ətrafında yaşamışlar. (1590-cı il tarixli İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri., s.37; İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Bakı, 1996, s. 18).

Tarixçi alim T.Nəcəflinin fikrincə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan vilayətində türk müsəlmanlar ümumi əhalinin 80 %-ni təşkil etmişdir. (İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri (Tərtibçi: T.Nəcəfli). Bakı, 2009, s.13).

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyasına ilhaqından (1828) bir müddət sonra yaradılmış İrəvan qəzasınının əhatə etdiyi Qırxbulaq, Vedibasarsar, Gərnibasarsar və Zəngibasarsar mahallarında əhalinin sayı müharibə zamanı bu mahalları tərk etmiş müsəlman türkləri nəzərə almasaq belə idi:

CƏDVƏL 1

Qırxbulaq, Zəngibasarsar, Gərnibasarsar və Vedibasarsar mahallarının əhalisi. 1831-ci il.

Mahal	MÜSƏLMANLAR				YERLİ ERMƏNİLƏR			
	Ailə	kişi	Qadın	Cəm	Ailə	Kişi	Qadın	Cəm
Qırxbulaq	81	205	178	383	26	743	653	1.396
Zəngibasarsar	910	2.979	2.434	5.413	13	305	298	603
Gərnibasarsar	753	2.231	1.945	4.176	34	70	75	145
Vedibasarsar	574	1.828	1.621	3.429	2	9	6	15
<i>Cəmi</i>	<i>2.318</i>	<i>7.243</i>	<i>6.178</i>	<i>13.421</i>	<i>43</i>	<i>1.127</i>	<i>1.032</i>	<i>2.159</i>

Mənbə: İstoriçeskiy vamətnik Grivanskoy oblasti..., str. ??

Cədvəldən görünür ki, bu 4 mahalda 2.318 müsəlman ailəsi və 13.421 nəfər müsəlman, 431 yerli erməni ailəsi və 2.159 nəfər erməni, cəmi 2.749 ailə və 15.580 nəfər yaşayır və müsəlmanlar əhalinin 86,1 %-ni təşkil edirdilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu mahallardan İrana, Türkiyəyə və Paskeviçin yazdığı kimi "müharibə zonasından qaçıb dərin dərələrdə və dağlarda gizlənən və müharibənin qurtarmasını gözləyən müsəlman əhali" bu sayə daxil deyil.

Müharibədən sonra ermənilərin İrandan və Türkiyədən kütləvi şəkildə İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə köçürülməsi başladı. Qırxbulaq mahalına İrandan 236 ailə (1.043 nəfər), Türkiyədən 38 ailə (231 nəfər), Zəngibasar mahalına İrandan 442 ailə (2.360 nəfər), Gərnibasar mahalına İrandan 1.211 ailə (5.359 nəfər), Vedibasar mahalına İrandan 200 ailə (1.069 nəfər), cəmi 2.127 ailə (10.062 nəfər) erməni köçürüldü. Beləliklə, köçürülənlərlə birlikdə bu mahallarda ermənilərin sayı 2.558 ailəyə və 12.221 nəfərə çatdı və ermənilərin sayı bu mahalların ümumi əhalisinin (25.642) 13,9 %-dən 47,66 %-ə yüksəldi.

1831-ci ildə tərtib edilmiş kameral təsvirə görə İrəvan şəhərində 1.807 müsəlman (türk) ailəsi, 3.749 kişi, 3.582 qadın, cəmi 7.331 nəfər müsəlman, 567 yerli erməni ailəsi, 1.220 kişi, 1.149 qadın, cəmi 2.369 nəfər, İrandan köçürülmüş 366 erməni ailəsi (1.715 nəfər), Türkiyədən köçürülmüş 11 ailə (48 nəfər), cəmi 2.751 ailə və 11.463 nəfər yaşayırdı və onun 63,95 %-ni türklər təşkil edirdi. Gəlmə erməniləri nəzərə almasaq, bu rəqəm 75,58 % idi. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya işğalından sonra İrəvan xanı Sərdar Hüseynqulu xann çağırışı ilə əhalinin bir hissəsi İrana getmişdi. Bunu nəzərə alsaq, işğaldan əvvəl İrəvan şəhəri əhalisinin 80%-dən çoxunun müsəlman-türk olduğu məlum olur.

İrəvan qəzasının oxuculara təqdim etdiyimiz 1873-cü il tarixli 3 saxlama vahidindən ibarət rus dilində tərtib edilmiş kameral təsviri Ermənistan Milli Arxivində F.93, s.1, s.v.175,

176 və 177 şifrələri ilə saxlanılır. Kameral təsvirdəki inzibati-ərazi vahidləri - kəndlər rus əlifbası sırası ilə düzülmüşdür.

1873-cü ildə İrəvan qəzasında 184 kənd qeydə alınmışdır ki, onun 109 - da yalnız tatarlar (Azərbaycan türkləri), 39-da ermənilər, 15-də tatarlarla ermənilər, 2-də tatarlarla kürdlər, 4-də ermənilərlə kürdlər, 3-də kürdlər, 1-də aysorlar, 2-də tatarlarla aysorlar, 3-də tatarlar, kürdlər və ermənilər, 2-də qaraçılar, 1- də tatarlar, aysorlar və ermənilər yaşayırdılar.

1873-cü il tarixli İrəvan qəzasının kameral təsvirinə görə əhalinin etnik tərkibi belə idi:

CƏDVƏL 2

İRƏVAN QƏZASININ ƏHALİSİ. 1873-cü il

Milli mənsub.	Ailə sayı	%-lə	kişi	Qadın	Cəmi	%-lə
Tatar	5.860	52,47	24.223	20.020	44.243	53,70
Erməni	4.024	36,03	15.058	13.340	28.398	34,47
Kürd	948	8,49	3.400	4.313	7.713	9,36
Aysor	171	1,53	498	469	967	1,17
Qaraçı	166	1,48	581	489	1.070	1,30
Cəmi	11.169	100	43.760	38.631	82.391	100

Mənbə: İrəvan qəzasının kameral təsviri. 1873-cü il. Erm.Milli arxivi, F.93, s.1, s.v.:175, 176, 177.

Göründüyü kimi türklər ailə hesabı ilə əhalinin 52,47, əhali hesabı ilə 53,7 %-ni təşkil edirdilər. Ermənilər 34,47 %, kürdlər 9,36 %, qaraçılar 1,3 %, aysorlar 1,17 % təşkil edirdilər. Müsəlman dininə mənsub olan kürdləri və qaraçıları da nəzərə alsaq, əhalinin 64,36 %-i müsəlman, cəmi 35,64 %-i isə xristian idi. Ermənilər xristian dininin qriqoryan, aysorlar pravoslav, qaraçılar isə islam dininin şiə məzhəbinə mənsub idilər. Kürdlərin bir hissəsi şiə, qalanı isə sünni məzhəbli idilər.

Kürdlərin bir qismi Gərnibasar mahalının Ərdəşər kəndində (3 ailə; ermənilərlə birlikdə), Axund Buzavəndi kəndində (1 ailə; tatarlarla birlikdə), Vedibasar mahalının Ağasibəyli (11 ailə), Gərnibasar mahalının Bəycığazlı (1 ailə; tatarlar və ermənilərlə birlikdə), Vedibasar mahalının Dəvəli (24 ailə; tatarlar və ermənilərlə birlikdə), Çatqıran (8 ailə; tatarlarla birlikdə), Çibandərə (11 ailə), Gərnibasar mahalının Dvin (4 ailə; tatarlar və ermənilərlə birlik-

də), Kürd Mehrab (1 ailə; ermənilərlə birlikdə), Qırx Buzavənd (1 ailə; ermənilərlə birlikdə), Mehrab-Kürd (1 ailə; ermənilərlə birlikdə), Vedibasər mahalının Keşişdağ (14 ailə), həmin mahalın Çibandərə (11 ailə), əksəriyyəti isə icma şəklində yaşayırdı. İcma şəklində yaşayan kürdlər Nadir ağanın (337 ailə, 2.726 nəfər), Namo ağanın (139 ailə, 999 nəfər) və Mirzə ağanın (392 ailə, 3.323 nəfər) başçılıq etdiyi icmalarda (cəmi 868 ailə) yaşayırdılar. Qəzadə hər 100 kişiyə 88 qadın düşürdü, amma bu rəqəm etnik qruplar üçün müxtəlif idi. Məsələn tatarlarda 100 kişiyə 82,6, ermənilərdə 88,6, kürdlərdə 127, aysorlarda 94, qaraçılarda 84 idi.

İrəvan qəzasında hər kəndə orta hesabla 55 ailə və 408 nəfər düşürdü. Qəzanın ən böyük kəndləri Zəngibasər mahalının tatarlar yaşayan Uluxanlı (450 ailə və 2.944 nəfər) Vedibasər mahalının tatarlar yaşayan Sədərək (379 ailə və 2.807 nəfər), əhalisi tatar olan Böyük Vedi (208 ailə və 1.490 nəfər) və tatarların (19 ailə), ermənilərin (200 ailə) və kürdlərin (24 ailə) yaşadığı Dəvəli (cəmi 243 ailə və 2.058 nəfər) İrəvan qəzasının ən böyük kəndləri, Gərnibasər mahalının Molla Əhməd (4 ailə və 28 nəfər), Tərəkmələr (4 ailə və 32 nəfər), Zəngibasər mahalının Məmmədabad (6 ailə və 34 nəfər), Vedibasər mahalının Çatmadağ (4 ailə və 41 nəfər) qəzanın ən kiçik kəndləri idi. Qəzadə hər ailəyə orta hesabla 7,37, tatarlarda 7,55, ermənilərdə 7,06, kürdlərdə 8,14, qaraçılarda 6,44, aysorlarda isə 5,65 nəfər düşürdü.

Gərnibasər mahalının Kiçik Gilanar kənd sakini Qəhrəman Yaqub oğlunun (24 nəfər), Zəngibasər mahalının Şollu - Dəmirçi kənd sakini Məşədi Ələkbər Məmmədbağır oğlunun (24 nəfər), həmin mahalın Şollu - Mehmandar kənd sakini Məşədi Əhməd Qasım oğlunun (24 nəfər), Vedibasər mahalının Aşağı Qarabağlar (başqa adı Çimənkənd) sakini Kərbəlayı Muradhasil Məmməd oğlunun (23 nəfər), həmin mahalın Cıgın-Qaraqoyunlu kənd sakini Əli Abdulla oğlunun (23 nəfər), yenə həmin mahalın Sarıxanlı kənd sakini Nəbi Usubalı oğlunun (23 nəfər), həmin mahalın Dəvəli kənd sakini Amo Bro oğlunun (23 nəfər), Zəngibasər mahalının Aşağı Necili kənd sakinləri Əlir-

zə Məmmədqədim oğlunun (23 nəfər), Hacı Bayraməli Məşədi Abbas oğlunun (23 nəfər), həmin mahalın Hacı İlyas kənd sakini Hacı Məmməd Məmmədrza oğlunun (23 nəfər) ailələri İrəvan qəzasında ən böyük müsəlman ailələr olmuşdur.

Gərnibasər mahalının Böyük Dəllər kəndinin 104 yaşlı sakini Əzim Xudaverdi oğlu və Vedibasər mahalının Qaratorpaq (və ya Pnut) kəndinin 103 yaşlı sakini Seyid Oruc Seyid Mirzə oğlu qəzanın ən yaşlı sakinləri idilər.

1886-cı ildə tərtib edilən "Əyal dəftəri" nə görə İrəvan qəzasının əhalisinin sayı belə olmuşdur:

CƏDVƏL 2

İRƏVAN QƏZASININ ƏHALİSİ. 1886-cı il

Polis nahiyəsi	Kəndlər icmalarının sayı	Kəndlərin sayı	Ailə	Nəfər
Tecirabad	5	59	2.650	20.775
Hacı İlyas	5	40	3.394	21.556
Qəmərli	6	48	4.048	25.566
Dəvəli	8	58	3.912	30.979
Cəmi	24	205	14.004	98.876

Mənbə: Svod statističeskix dannix o naseleonii Zavavkazskoqo kraə, izvleçennix iz posemeyny spiskov 1886 q. Tiflis, 1893, str. IX.

Cədvəldən görünür ki, 1873-cü ildən keçən 13 il ərzində İrəvan qəzasının əhalisi (İrəvan şəhəri istisna olmaqla) 16.485 nəfər və ya 20 % artmış və illik artım 1,54 % olmuşdur.

1897-ci ildə keçirilmiş I Ümumrusiya siyahıyaalmasının nəticələrinə görə İrəvan qəzasında (İrəvan şəhəri istisna olmaqla) 65.571 kişi, 56.302 qadın, cəmi 121.873 nəfər yaşayırdı. (Pervə Vseobhaə perepisğ naseleniə Rossiyskoy İmperii, 1897 q. LXXI. Grivanskə quberniə. SPb, 1905, str.1). Bu əhalinin 1.694 nəfəri digər qəzalardan buraya gəlib müvəqqəti yaşayanlar, 4.154 nəfəri isə əcnəbi vətəndaşlar idi. Bu rəqəmləri çıxdıqda qəza əhalisinin 116.871 nəfər olduğu aydın olur.

Qəzanın hər kvadratverstinə 56,63 nəfər düşürdü. (Pervə Vseobhaə perepisğ naseleniə Rossiyskoy İmperii, 1897 q. LXXI. Grivanskə quberniə. SPb, 1905, str.1).

CƏDVƏL 4

İRƏVAN QƏZASININ ƏHALİSİ. 1897-ci il

Etnik mənsubiy.	İrəvan şəhəri üzrə	Kənd əhalisi	Cəmi	% - lə
Tatar	12.359	65.132	77.491	51,36
Erməni	12.523	45.625	58.148	38,54
Kürd	64	8.131	8.195	5,43
Velikorus və malorus	3.171	542	3.713	2,46
Yəhudi	204	124	328	0,22
Aysor	81	2.207	2.288	1,52
Digər xalqlar	604	114	718	0,47
Cəmi	29.006	121.875	150.881	100

Mənbə: Pervə Vseobhə pərepisğ naseleniə Rossiyskoy İmperii, 1897 q. LXXI. Grivanskə quberniə. SPb, 1905, str.3

Birinci Ümumrusiya siyahıyaalması nəticələrinə görə İrəvan quberniyasının qəzalarında (o cümlədən İrəvan qəzasında) əhalinin 33,10 %-i 0-9, 19,59 %-i 10-19, 16,46 %-i 20-29, 13,04 %-i 30-39, 8,16 %-i 40-49, 4,87 %-i 50-59, 2,99 %-i 60-69, 1,14 %-i 70-79, 0,64 %-i 80 və yuxarı yaş qrupuna aid idi. Əhalinin 0,01 %-nin yaşı bilinmirdi. (Pervə Vseobhə pərepisğ naseleniə Rossiyskoy İmperii, 1897 q. LXXI. Grivanskə quberniə. SPb, 1905, str.9).

Birinci Ümumrusiya siyahıyaalmasında (1897) İrəvan qəzasında yaşayan qaraçılar ayrı göstərilməmişdir. Halbuki 1873-cü il tarixli İrəvan qəzasının kameral təsvirində 1.070 nəfər qaraçı qeydə alınmışdır. Siyahıyaalmada onların tatar kimi göstərildiyi qənaətdəyik. Cədvəldən həm də aydın olur ki, ruslar əsasən İrəvan şəhərində, kürdlərin və aysorların əksəriyyəti isə kəndlərdə yaşayırdı.

1897-ci ildə İrəvan qəzasının kənd əhalisinin 56,70 %-i müsəlman, 38,62 %-i erməni qriqoryan, 3,7 %-i pravoslav, 0,26 % -i yəhudi dininə mənsub idi. (Pervə Vseobhə pərepisğ naseleniə Rossiyskoy İmperii, 1897 q. LXXI. Grivanskə quberniə. SPb, 1905, str.14).

Tatarlarda kişilər arasında savadlılıq 3,92, qadınlarda isə 0,34 % idi. (Bu rəqəm işğaldan keçən 70 illik müstəmləkəçilik dövründə rus idarəçilərinin yerli türk əhaliyə göstərdiyi ağır

zülmün göstəricisi sayıla bilər.

İrəvan şəhəri ilə birlikdə qəzada 150.879 nəfər yaşayırdı, amma yerli əhalinin sayı 131.335 nəfər idi: (Pervə Vseobhə pərepisğ naseleniə Rossiyskoy İmperii, 1897 q. LXXI. Grivanskə quberniə. SPb, 1905, str.21).

İrəvan qəzasında İrəvan quberniyasının başqa qəzalarından, başqa quberniyalardan və başqa ölkələrdən gələnlər də yaşayırdı:

CƏDVƏL

İRƏVAN QƏZASININ ƏHALİSİ. 1897-ci il

	İrəvan şəhəri	Kənd əhalisi	İrəvan qəzasının üm. əhalisi
Yerli əhali	16.673	114.662	131.335
İrəv. qəz-nın başqa yerlərindən gələnlər	6.878	3.928	10.806
Başqa qubern. gələnlər	3.512	710	4.222
Öcnəbilər	1.943	2.573	4.516
Cəmi	29.006	121.875	150.879

Mənbə: Pervə Vseobhə pərepisğ naseleniə Rossiyskoy İmperii, 1897 q. LXXI. Grivanskə quberniə. SPb, 1905, str.2

Cədvəldən görünür ki, 1886-cı ildən keçən 11 il ərzində İrəvan qəzasının kənd əhalisi 98.876 nəfərdən 114.662 nəfərə çatmaqla 15.786 nəfər və ya 15,96 % artmış və illik artım 1,45 % olmuşdur.

İrəvan qəzasında (İrəvan şəhəri ilə birlikdə) 3.712 nəfər (o cümlədən İrəvan şəhərində 2.170 nəfər) irsi bəy və zadəgan, 1.208 nəfər (İrəvan şəhərində 334 nəfər) ruhani, 187 tacir var idi. Tacirlərin 185 nəfəri İrəvan sakini idi. (Pervə Vseobhə pərepisğ naseleniə Rossiyskoy İmperii, 1897 q. LXXI. Grivanskə quberniə. SPb, 1905, str.2).

1912-ci ilin məlumatına görə İrəvan qəzasında 214 kəndi əhatə edən 16 kəndlər icmasında 17.845 ailə yaşayırdı. (Pamətnəə knijka Grivanskoy qubernii za 1912 q. II Otd. str.2).

Kənəkir, Baş Gərnı və Aramus kəndlər icmaları 1-ci Polis nahiyəsinə;

İmanşahlı, Şirabad və Norakovit kəndlər icmaları 2-ci Polis nahiyəsinə;

Qəmərli, Qoylasar, Oğurbəyli və Dvin-Aysor kəndlər icmaları 3-cü Polis nahiyəsinə;

Dəvəli, Qaraxaç, Sədərək, Ərmik, Biruki və Vədiçay kəndlər icmaları isə 4-cü Polis nahiyəsinə daxil idi. (Pamətnəə knijka Grivanskoy gubernii za 1912 q. II Otd. str.11).

Cədvəl 5

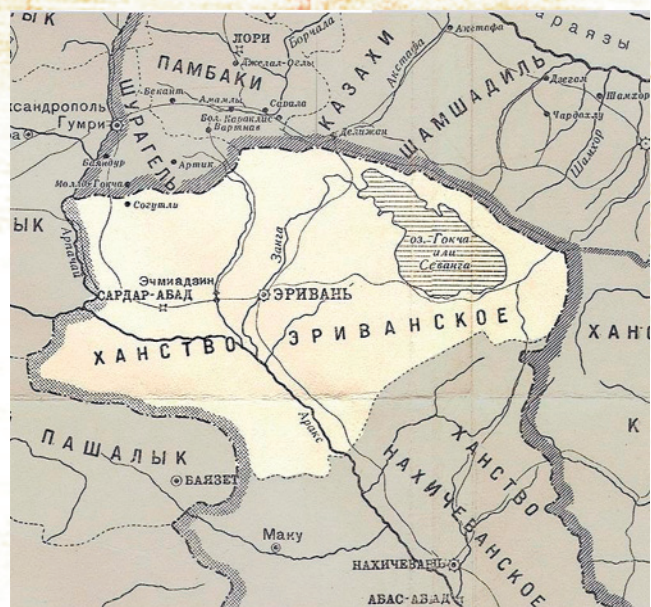
İRƏVAN QƏZASININ KƏND ƏHALİSİ. 1910-cu il.

Ailə	Kişi	Qadın	Cəmi
I Polis nahiyəsi			
Kənəkir kəndlər icması			
1.429	4.279	3.577	7.856
Aramus kəndlər icması			
1.657	4.779	3.992	8.771
Baş Gərnı kəndlər icması			
1.067	3.482	2.515	5.997
II Polis nahiyəsi			
İmanşahlı kəndlər icması			
1.181	4.054	3.692	7.746
Şirabad kəndlər icması			
1.793	5.623	5.225	10.848
Norakovit kəndlər icması			
1.210	3.858	3.484	7.342
III Polis nahiyəsi			
Qoylasar kəndlər icması			
1.364	4.193	3.798	7.991
Dvin – Aysor kəndlər icması			
1.297	3.555	3.190	6.745
Qəmərli kəndlər icması			
1.938	4.709	4.259	8.968
IV Polis nahiyəsi			
Sədərək kəndlər icması			
525	2.514	1.990	4.504
Vüdiçay kəndlər icması			
666	3.609	3.410	7.919
Qaraxaç kəndlər icması			

593	4.979	3.964	8.943
Ərmuk kəndlər icması			
424	3.412	2.976	6.388
Dəvəli kəndlər icması			
1.665	5.045	4.506	9.551
Biruki kürd icması			
608	2.237	2.022	4.259
CƏMİ			
17.417	60.328	52.600	112.928

Mənbə: Pamətnəə knijka Grivanskoy gubernii na 1910 q., Otd. III, str.3-34.

Bu cədvəldən görünür ki, qəzanın kənd əhalisi 1897-ci ildəki 114.662 nəfərdən azalaraq 112.928 nəfər olmuş və 1.734 nəfər azalmışdır. Halbuki 1886-1897-ci illərdəki 1,45 %-lik illik artım tempini nəzərə alsaq, 1897-1910-cu illərdə əhali təxminən 17,4 % artaraq 134.613 nəfərə çatmalı idi. Çatışmayan 21.685 nəfər yəqin ki, 1905-ci ildə ermənilərin Cənubi Qafqazda törətdiyi qırğınlar və iğtişaşlarla bağlı olmuşdur.

Sənətkar şəxsiyyətinin kamilliyi

AVTANDİL AĞBABA
*Filologiya elmləri doktoru,
 professor*

Ədəbi-fəlsəfi və milli-mənəvi dəyərlərin zənginliyi, mövzu və janr əlvanlığı, xəlqi kolorit, həyat hadisələrinə fəal sənətkar müdaxiləsi Hidayətin çoxşaxəli yaradıcılığının özünəməxsus sənət keyfiyyətlərini təşkil edir. Mənsub olduğu 70-ci illər ədəbi nəslinin - Sabir Rüstəmxanlı, Nüsrət Kəsəmənli, Eyvaz Borçalı, Rafiq Yusifoğlu, Əşrəf Veysəlli, Musa Yaqub, Vaqif Nəsim və digər istedadlı sənətkarların yaradıcılıqlarında olduğu kimi, Hidayətin də ədəbi fəaliyyətində Vətənimizin və xalqımızın taleyi, keçmişi və bu günü yeni ədəbi-estetik baxışın, orijinal və novator axtarışların axarında poetik təcəssümünü tapmışdır.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, Hidayət bir çox ədəbi yaşadlarından fərqli olaraq yalnız bədii yaradıcılıqla kifayətlənməmişdir. O, müstəqil Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynayan, 90-cı illərin milli-azadlıq mübarizəsində ön sıralarda gedən cəsarətli sənətkar, tanınmış ictimai xadimdir. Ən başlıcası isə o, İrəvan ədəbi mühitində Azərbaycan ədəbiyyatını və mədəniyyətini yeni bir mərhələyə qaldıran, onun şöhrətini indi Ermənistan adlanan dövlətin hüduqlarından çox-çox uzaqlarda yayan ədəbi bir sima, təəsübkeş vətəndaşdır. Hidayətin istər poeziyası, istər nəsr və dramaturgiyası, istərsə də publisistikası ictimai motivlərlə olduqca zəngindir. Bu, onun keçdiyi həyat yolu, fəaliyyət göstərdiyi sosial-mədəni mühitlə sıx bağlı bir amildir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında şair-dramaturq, nasir və publisist kimi tanınan Hidayət ədəbi aləmə "Nəyim var?" adlı şeirlə qədəm qoy-

muşdur. İlk mətbu şeirinin çap olunduğu vaxtdan artıq 60 il keçir. Bu illər ərzində onun neçə- neçə kitabı işıq üzü görmüş, əsərləri xarici dillərdə çap olunmuş, tərcümələri nəşr edilmişdir. Bütün bu məhsuldar ədəbi fəaliyyətin nüvəsində Hidayətin yüksək yaradıcılıq eşqi, parlaq istedadı və yuxusuz gecələrin axtarışları, poetik tapıntıları dayanır.

Şairin poeziyasının əsas istiqamətini onun lirik şeirləri təşkil edir. Vətən məhəbbəti, milli soykəmə bağlılıq, Azərbaycançılıq ideologiyasının tərənnümü, çağdaş dövrün insanının mənəvi problemləri, duyğu və düşüncələri onun şeirlərində yüksək obrazlılıq və bədii ümumiləşdirmələrlə əks olunur. Bu baxımdan Hidayətin lirikasında insan obrazı çeşidli ədəbi-fəlsəfi və sosial-tarixi aspektlərdən təqdim olunur. Qloballaşan dünyanın ağrı-acılarını ürəyində daşıyan bu insan mənəvi ləyaqəti, humanist düşüncəsi və bəşəri duyğuları ilə bizə olduqca doğma və yaxın görünür. Çünki yaşadığımız dünyanın bütün gözəllikləri də, varlığı da bu insana bağlıdır:

Məbəd də qaranlıq zindana dönər, Orda addımlayan insan olmasa!

Milli-əxlaqi və bəşəri dəyərləri qəlbində daşıyan lirik "mən" həyəcan və iztirabları, daxili narahatlığı, bir sözlə, fərdi yaşantıları ilə Hidayətin ürəyindən və taleyindən keçənlərini poetik əksidir - desək yanlışdır. Şairin "2x2=6", "Ömür monoloqu", "Avtoportret - 83" və digər şeirlərində bu cəhət kövrək və həzin təsiri ilə yanaşı, həm də

oxucunu özünüdərək, milli kimlik mücadiləsinə, parçalanmış Vətən torpaqları uğrunda mübarizəyə səsləyir. Maralzəmi, Muğrı, İrəvan, Təbriz, Dərbənd, Zəngəzur və digər toponimlər poetikləşərək doğma Azərbaycanın tarixi- bədii coğrafiyasını əks etdirir. "Zəngəzurdə doğuldum, İrəvanda yaşadım, Bakıda öləcəyəm" misraları bir az nisgilli təsir bağışlasa da, bu coğrafi arealın bədii xəritəsinin meridianlarını yaddaşlara həkk edir. "Ömür monoloqu" şeirində müəllifin amal və qayəsi, torpaq və el-oba məhəbbəti, soykökə bağlılıq lakonik bədii strixlərin harmoniyasında ümumiləşdirilərək narahat bir ömrün çırpıntılarını əks etdirir:

*Hər zaman Xəzərə nəğmələr dedim,
Çayların Təbrizə çatan qoluyam.*

Mən orda olanda bakılı idim,

Burda yerli-dibli zəngəzurluyam!

Anamız Azərbaycandan qoparılaq əski düşməne verilən "Vətənin qürbətdə qalan bir yerində" - İrəvanda yaşayan müəllifin milli mənlik qüruru, daxili əzəmət və heysiyyəti sərt və ötkəm, bəzən də kövrək misraların axarında çox mənalı şəkildə ifadə olunur. Rəngarəng poetik deyimlər, eyham və üstüörtülü işarələr həmin dövrdə yazılmış bu qəbil şeirlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi geniş ictimai mənə tutumu ilə diqqəti cəlb edir.

Burada incə bir məqama da diqqət yetirməyi məqsəduyğun sayırıq. Şair mətnaltı yazıçı mənərasından ustalıqla istifadə etməklə, bütöv Azərbaycan ideyasını səsləndirir. İlk baxışdan oxucuya elə gəlir ki, "zəngəzurlu" ifadəsi altında müəllif doğulduğu dədə-baba torpaqlarını yada salır. Əslində isə o, "zəngəzurluyam" ifadəsi ilə "bakılı" sözünü işlətməklə Qərbi Azərbaycanın da qədim və əzəli Azərbaycan ərazisi olduğunu sətiraltı mənalarla işarələyir. Beləliklə, məhəlli söz təsiri bağışlayan ifadələr geniş ictimai məzmunla yüklənərək poetikləşir, oxucunu bir daha tarixi və milli etnik yaddaşına qaytarır.

Ümumiyyətlə, Hidayətin Vətən mövzulu şeirlərinin bədii xəritəsində Azərbaycanın və Zəngəzurun tərənnümü xüsusi yer tutur. Azərbaycana həsr olunmuş əsərlərin poetik fonunda Zəngəzur və tarixi Azərbaycan torpaqlarının taleyi, Zəngəzurdan bəhs edən şeirlərində isə bütöv Azərbaycan, onun təbii gözəllikləri, xalqımızın etno-genetik yaddaşından süzülüb gələn şanlı ənənələr bə-

dii detallarla əks olunur.

Şairin "Çinar", "Pan Lyüdmila", "Araz qatarı", "Miğrı bayatıları", "Gedək Zəngəzura" və başqa şeirlərində Azərbaycançılıq ideologiyası ilə Vətən məhəbbəti poetik vəhdətdə təqdim edilir.

Milli mənlik şüuru və özünüdərək, sənətkar məsuliyyəti, aktual problemlərin və mətləblərin bədii həllində yüksək vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirmək, ictimai məzmunu lirik hissələrin fonunda bədiiləşdirmək Hidayətin bir çox şeirlərinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Bu baxımdan "Bir az gözləyin məni", "Şahmat oynayıram özümle hər an", "İnqilabım var", "Məndən sonra", "Mən kiməm?" və digər şeirləri çox səciyyəvidir. Diqqət edilsə, daxili bir narahatlıq, yeni və orijinal poetik tapıntılarla yekunlaşan ehtiraslı yaradıcılıq axtarırları bu qəlib şeirlərin əsas mahiyyətini və məğzini təşkil edir. "Gücüm çatanın da yarısı qəddər yazı bilməmişəm" - poetik etirafı bir tərəfdən şairin sənətkar məsuliyyətini ifadə edirsə, digər yönümdən onun yaradıcılıq prinsipinin başlıca meyarını - bir kəlmə də olsun ilhamsız yazmadığını bildirir. 1975-ci ildə qələmə aldığı və poematətdlər adlandırdığı "Mən kiməm?" silsilə şeirlərində daxili savaşılda özünü dərək etməyə çalışan Hidayətin təlatümlü duyğuları, keçmişinə, yaşadığı illərə və sabahına müdrik baxışı avtobioqrafik misraların, poetik deyimlərin sintezində əks olunmuşdur. Otuz bir yaşında qələmə aldığı bu şeirdə özünə ünvanlandığı "mən kiməm?" sualı sosial-fəlsəfi mahiyyəti ilə poetik mətnin ictimai məzmununu yeni çalarlarla zəngiləşdirir. Avtobioqrafik notların alt qatında fərdi yaşantıları deyil, ictimai ağırların iztirablarını daşıyan lirik "mən" in cəsarətli və ötkəm mövqeyi dayanır. Kommunist rejimi dövründə (1975-ci ildə!) sosialist cəmiyyətinin bütün vətəndaşlarının anketlərində "xaricdə qohumun varmı?" sualının totalitar qorxusu şairi əsla çəkəndirmir, "əlbəttə var, a qardaş" cavabı onun sosial-estetik fəallığını nümayiş etdirir:

Bilirsiniz mən kiməm?

Babamın atamdan sonrakı yaşı,

*Çiçəkli, meşəli, qayalı Zəngəzur torpağı,
bir aran çeşməsinin su daşı.*

*Qocaman çinarlar yanında
bir körpə çinaram.*

Əqidəm, məsləkim yolunda vüqaram!

Daim öz üzərində işləmək və yorulmadan bu işə davam etmək Hidayətin ədəbi yaradıcılığının

bütün mərhələlərində həssaslıqla müşahidə olunan əsas cəhətlərdəndir. Mənalı ömrü şahmat oyununa bənzədən şairin fikrincə, səhvini anlamaq, yanlış, düzü dərk etmək üçün insan özünə qalib gəlməyi bacarmalıdır:

Rəqibə uduzsən asandır, asan,

Özünlə oynasan - uduzmayasan!

Bu cür poetik-fəlsəfi deyim mənəvi kamilliyin təzahürü kimi görkəmli ədəbin yardımçılıq kredoğunu müəyyənləşdirir. Onun yaradıcılığı bütün məzmunu və mahiyyəti ilə özünə, özü isə Azərbaycanca, döğmə xalqına məxsusdur. Bu özünəməxsusluq yalnız qələbələr və uğurlar deyil, həm də itkilərdir. Hidayətin özünün qeyd etdiyi kimi, "Yazıçının uğurları da Vətənə qalır, itkiləri də!" Bu həqiqəti dərk və qəbul etmək kamillik nişanəsidir. Bu nişanəni Hidayət ilk gəncliyindən bu günə kimi böyük ləyaqətlə və təmkinlə daşımaqdadır.

Hidayətin yaradıcılıq fəaliyyətinin mühüm bir mərhələsi İrəvan ədəbi mühitinin inkişafında göstərdiyi danılmaz xidmətlərlə bağlıdır. İyirmi ilə yaxın bir müddəti əhatə edən bu dövr onun bədii yaradıcılığının və təşkilatçılıq məharətinin çiçəklənmə mərhələsi kimi yadda qalır. Bu dövrdə Əkbər Yerevanlı, İsrafil Məmmədov, Əli Vəkil, İsmixan Məmmədov, Alyoşa Bayramov, Məcnun Şabanov, Vəli Ləmbəli, Fərhad Vəlizadə, Tahir Talıblı, İncilab Vəlizadə, Bəxtiyar Xəlilov və başqa şair və yazıçılar fəaliyyət göstərirdilər. Lakin 60-cı illərin sonlarından başlayaraq ədəbi mühitdə bir sönüklük nəzərə çarpırdı. Ermənilərin məkrli siyasəti və "sapı özümüzdən olan baltaların" mütiliyi sayəsində "Ədəbi Ermənistan" almanaxının çapı dayanmışdı. Qərbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən azərbaycanlı ədəbi qüvvələrə diqqət yetirilmir, demək olar ki, onların, xüsusilə gənc istedadların əsərləri heç yerdə dərc edilmirdi. Qədim və zəngin bir tarixə malik olan İrəvan ədəbi mühitində yaranan bu durğunluq, söz yoxdur ki, ilk növbədə ermənilərin ürəyindən idi. Hidayətin 1980-ci ildə Ermənistan Yazıçılar İttifaqında Azərbaycan Ədəbiyyatı Şurasının sədri kimi fəaliyyətə başlaması bu xoşagəlməz vəziyyəti tamamilə dəyişdi. İrəvan ədəbi mühitində əsaslı dönüş yarandı. Özü də bu dönüş yalnız İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən azərbaycanlı şair və yazıçılarla məhdudlaşmadı. Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan bütün bölgələrində bu hadisə

böyük əks-səda doğurdu. Amasiya rayonunda çıxan "Əmək" qəzetinin nəzdində "Ağbaba" ədəbi birliyi fəaliyyətə başladı. Bu ədəbi birlikdə yalnız Amasiya rayonunun şair və yazıçıları deyil, eləcə də Ermənistanın başqa rayon və kəndlərində fəaliyyət göstərən ədəbi qüvvələr də iştirak edirdilər. Yeri gəlmişkən böyük minnətdarlıq hissi ilə qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, "Ağbaba" ədəbi birliyinin uğurlu fəaliyyətində "Əmək" qəzetinin redaktoru Kərim Əsgərovun və məsul katib Rakif Namazovun danılmaz xidmətləri olmuşdur. Kərim Əsgərovdan sonra qəzetə redaktor təyin olunan Səyyad Məmmədov da (Ağbabalı) "Ağbaba" ədəbi birliyinə qayğısını əsirgəmədi.

Hidayətin qətiyyəti və işgüzarlığı ədəbi mühitdə böyük canlanma yaratmaqla bərabər, həm də dövlət səviyyəsində diqqəti çəkdi. Belə ədəbi-mədəni hadisələrdən biri də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı yazıçıların respublika müşavirəsinin keçirilməsi oldu. 1982-ci il mayın 20-də Ermənistan Yazıçılar İttifaqında keçirilən bu müşavirədə əlli nəfərdən çox azərbaycanlı şair və yazıçı iştirak edirdi. Bu sətirlərin müəllifinin də iştirak etdiyi həmin müşavirədə Hidayətin özünəməxsus təmkinli və məntiqli çıxışı hamının diqqətini cəlb etdi. Müşavirədə "Sovet Ermənistanı" qəzetinin baş redaktoru Cahangir Əliyev, onun müavini tanınmış tarixçi-alim İsrafil Məmmədov, Ermənistan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi Vartges Petrosyan və adlarını unutduğum başqa erməni yazıçıları da var idi. V.Petrosyan öz çıxışında Ermənistan azərbaycanlıları arasında belə istedadlı ədəbi qüvvələrin fəaliyyət göstərdiyini heyrətlə etiraf etdi. Çünki Hidayət o müşavirədə hamını bərbəbir öz imzaları ilə ətraflı təqdim etməklə ədəbi mühit haqqında dolğun təsəvvür yarada bildi. Baxmayaraq ki, o, həmin ərəfədə xəstələnmişdi və müşavirəyə birbaşa xəstəxana çarpayısından gəlmişdi.

Müşavirədən sonra "Sovet Ermənistanı" qəzetinin bir səhifəsində azərbaycanlı şair və yazıçıların yaradıcılıqlarından nümunələr çap olundu. Bu ənənə sovet ideologiyasını əllərində bəhanə tutan erməni millətçilərin bütün təzyiqlə və maneələrinə baxmayaraq, sonuncu deportasiyayaqədək davam etdi. Azərbaycanda "Azərbaycan" jurnalında, "Ədəbiyyat və incəsənət", "Azərbaycan gəncləri", "Kommunist", "Azərbaycan müəllimi" və digər mətbuat orqanlarında bizim yazılar dərc edil

di, ədəbi səhifələr verildi. Uzun fasilədən sonra Hidayətin tərtibçisi və redaktoru olduğu "Ədəbi Ermənistan - 83" almanaxı işıq üzü gördü. 1984-cü ildə Bakıya köçəndən sonra da Hidayət İrəvan ədəbi mühitinə, şəxsən mənə diqqət və qayğısını əsirgəmədi. Şeirlərimin almanaxlarda, qəzet və jurnallarda çap olunmasına yaxından köməklik göstərdi. Ümumiyyətlə, Hidayət hamıya təmən-nasız - filansız köməklik etməyi özünə məvəvi borc bilirdi və indi də belədir. Bu cəhət onun şəxsiyyətinin böyüklüyü və alicənablığı kimi yaddaşına həkk olunub. "Burdan min atlı keçdi" adlı memuarında Hidayətin İrəvan ədəbi mühiti, bu mühitin ayrı-ayrı tanınmış nümayəndələri haqqında çox maraqlı xatirələri vardır. Bir az nisgil, sevinc qarışıq həmin xatirələri canlandıran sətir-ləri oxuyanda ürəyimi qəribə hislər bürüyür, bir anlıq o illərə qayıdram: "Şeirləri dillərdə dolaşan İsmixan Məmmədov (Göyçə mahalı) sanki yenidən ədəbiyyata qayıdırdı. Gənc Tahir Talıblının (Kalinino rayonu), Fərhad Vəlizadənin (İcevan rayonu), Rəşid Əhmədovun (Krasnoselo rayonu), Avtandil Məmmədovun (Amasiya rayonu) və bir çox başqalarının (adlarını çəkmədiklərim inciməsinlər məndən, çünki siyahı çox böyükdür) istedadları açılırdı.

... İçimdə bir inam yaratmışdım: Ermənistanın Azərbaycan mühiti bundan sonra canlanacaq və yenə də 1948-ci ildən əvvəlki kultuna qayıda biləcək. Bəri başdan deyim ki, on səkkiz il orada yaşadığım, işlədiyim müddətdə yalnız həmin uğurda çalışdım və təki bu sözlərim - təkrar edirəm - təvazökarlıqdan uzaq kimi səslənməsin".

Həcmindən, janrından asılı olmayaraq Hidayətin əsərlərini oxuyanda ürəyimdə kövrək duyğular oyanır, mənə elə gəlir ki, sətir-lərin arxasından kiminləsə danışırım. Ötən günlər, doğma və yaxın adamlar, hələlik yağlı əllərində qürbətə qalan dədə-baba ocaqlarımız gözlərimin önündən gəlib keçir. "Hələlik" ifadəsini ona görə işlədirəm ki, bu gün Qarabağa, erməni işğalından azad olunmuş torpaqlarımıza qayıtdığımız kimi, bir gün də mütləq Qərbi Azərbaycana qayıdacağıq, erməni vandallarının vəhşicəsinə dağıtdığı yurd yerlərimizi yenidən bərpa edəcək, qurub yaradacağıq. Təndirlərimiz qalanacaq, ocaqlarımız şölələnəcək. Gec-tez o gün mütləq gələcəkdir!

Hidayətin "Burdan min atlı keçdi" memuarını,

"İrəvana 7 məktub", "Ağlınızı başınıza yığın", "Həqiqət kar deyil", "Heç kəs mübarizəsiz, vuruşsuz məğlub olmaq istəmirdi", "Orda - Zəngəzurda mənim ürəyimin məzarı qalıb" və s. məqalə və müsahibələrini oxuduqca onun nə qədər milli-etnik köklərə bağlı olan bir sənətkar, vətəninini sevən təəssübkeş ziyalı olduğunu bir daha yəqin edirəm. Ürəyimdən keçən hislər, duyğu və düşüncələrim bir an da olsun səngimir. Qərbi Azərbaycana: Ağbaba, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz, Pəmbək ellərinə qayıdış inamım elə güclənir ki, sanki özümü doğma kəndimdə hiss edirəm.

Və bir də "Burdan min atlı keçdi" memuarında Qərbi Azərbaycanın bir sıra görkəmli ziyalıları haqqında qısa, lakin məzmunca çox dolğun oçerklər bizi yaxın keçmişimizə qaytarır. O ziyalılar ki, ömürləri boyu erməni təzyiqinə məruz qalmışdılar, bu təzyiqləri mətanətlə dəf edərək hər şeyə dözmüş, Qərbi Azərbaycanın aborigen sakinlərinin - azəri türklərinin dərd-sərləri ilə yaşamış, qayğılarını çəkmişdilər. Onlar tanınmış şair və yazıçılar, elm və dövlət xadimləri, mədəniyyət işçiləri idilər. 23 oçerkin qəhrəmanı olan bu insanların heç biri artıq həyatda deyil. Bu unudulmaz insanlar barədə keçmiş zamanda danışmaq nə qədər çətin olsa da, onların şərəfli ömür yolları ilə tanış olmaq bir o qədər qürur hissi doğurur. Bu unudulmaz şəxsiyyətlərdən biri də mənim əziz müəllimim, üzərimdə əvəzsiz əməyi olan Alyoşa Bayramov (1934-1990) idi. "Suallar immanında çırpınan insan" adlı oçerki dönə-dönə oxumuşam. Oçerkdə A.Bayramovdan Hidayət yüksək ehtiram və məhəbbət hissi ilə bəhs etmişdir. Onun bədii yaradıcılığı, pedaqoji fəaliyyəti, övladları haqqında ürək dolusu söhbət açmışdır.

Yalnız Alyoşa Bayramov haqqındakı yazı deyil, memuarda adları çəkilən işıqlı ziyalılara həsr olunmuş oçerkləri həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. Bu oçerkləri oxuduqca ürəyimdə müəllifə min dəfə "sağ olun!"-deyirəm. Nə yaxşı ki, Hidayət "Burdan min atlı keçdi" memuarını yazıb, nə yaxşı ki, həmin oçerkləri bu əsərə daxil edib. Yüksək vətəndaşlıq yanğısı ilə qələmə alınmış bu memuarda yalnız Hidayətin şəxsi həyatı, görüb müşahidə etdikləri əks olunmur. Bu xatirələrin hər epizodunun, hər cümləsinin arxasında böyük həyat həqiqətləri, gənc yaşlarından müdrikləşən şeir-sənət adamının zəngin təcrübəsi daya-

nır. Azərbaycanlılara qarşı həmişə düşmən mövqeyində dayanan Silva Kaputikyan, Karen Simonyan, Vahag Davtyan, Hovhannes Şiraz və daha neçə-neçə erməni daşnakları ilə üz-üzə gələn, bu üz-dənirəq "ziyalıların" hiyləgər əməllərini cəsərlə ifşa edən, çəkinmədən həqiqətləri onların üzlərinə söyləyən gənc rəhbərin, şair-publistin necə ağır və çətin maneələrdən keçdiyi oxucuya bəlli olur.

Keçən əsrin 70-ci illərində və 80-cı illərin əvvəllərində Ermənistan rəhbərliyi və ictimaiyyəti səviyyəsində Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı bir çox tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsində Hidayətin yüksək təşəbbüskərlığı xüsusi qeyd olunmalıdır. Nəsiminin, Aşıq Ələsgərin, Səməd Vurğunun yubileylərinin keçirilməsində, Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra klassiklərinin - Səməd Vurğunun, İmadəddin Nəsiminin, Bəxtiyar Vahabzadənin, İsa Hüseynovun, Nəbi Xəzrinin, İsa İsmayılzadənin və başqa şair və yazıçılarımızın kitablarının erməni dilində çap olunmasında Hidayətin böyük əməyi olmuşdur. Bu, yalnız Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar qarşısında deyil, ümumiyyətlə, bütün xalqımız qarşısında Hidayətin təmənnəsiz xidmətlərindən biridir. Bu cəhət həm də onun uzaqgörənliyini, nəci və ali məramını nümayiş etdirir. "Məqsədim bir tərəfdən zəngin ədəbiyyatımızı, yüksək mədəniyyətimizi bizi sevməyənlərə təqdim edərək onları heyrləndirmək, digər tərəfdən yüz minlərlə soydaşımızı ata-baba torpağına daha möhkəm bağlamaq olub".

Təəssüf ki, belə vətənpərvər ziyalıların xeyrixah əməlləri erməni-daşnak qüvvələrinin cinayətləri nəticəsində yarımqıç qaldı, 1988-ci ilin son aylarında Qərbi Azərbaycandan iki yüz əlli mindən çox azərbaycanlı deportasiya olundu. Ermənilər öz bədxah niyyətlərini - türksüz Ermənistan planını həyata keçirdilər. Lakin onlar me-muardan görüldüyü kimi azərbaycançılıq ruhunu, azərbaycanlı iradəsini sarsıda bilmədilər və sarsıda bilməzlər də.

Bir məqamı da burada qeyd etmək yerinə düşər. "Burdan min atlı keçdi" memuarı yalnız Hidayətin yaradıcılığında deyil, çağdaş Azərbaycan ədəbi prosesində meydana çıxan ən yaxşı əsərlərdən biri kimi tədqiq edilməli və öyrənilməlidir. Çünki bu memuarda bütün varlığında və ruhunda Azərbaycançılıq ideologiyasını daşıyan bir

yazıcının yüksək vətəndaşlıq yanğısı, erməni millətçiləri arasında bu müqəddəs ideal uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan övladının həyat və ədəbi mübarizəsi əks olunmuşdur. Bu mübarizə bütün ideoloji, sosial - fəlsəfi və ədəbi-mədəni mahiyyəti ilə zəngin ömür və yaradıcılıq yolu keçən bir insanın gəncliyə və gələcək nəsllə ünvanladığı ibrətli bir örnək, həyat dərsideir.

Hidayətin böyük təşkilatçılıq məharəti teatr və dramaturgiya sahəsində də yüksək səviyyədə üzə çıxdı. Məlumdur ki, o, 1968-1984-cü illəri əhatə edən bir zaman kəsimində Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrına rəhbərlik etmişdir. Bu on altı il ərzində teatr böyük bir inkişaf yolu keçmiş, sözün əsl mənasında özünün intibah dövrünü yaşamışdır.

Hidayəti ilk dəfə bizim rayona - Amasiyaya qastrol səfərinə gələndə görmüşəm. Onda mən 7-ci sinifdə oxuyurdum. Əşidəndə ki, İrəvan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı bizim kənddə də tamaşa göstərəcək, sevincimizdən yerə-göyə sığmırdıq. Səhv etmirəmsə, teatrın kollektivi "Solğun çiçəklər" pyesini tamaşaya qoymuşdu. Mənim doğulub boya-başa çatdığım Balıqlı kəndində 120 yerlik zalı olan klubun binası hələ tikilib istifadəyə verilməmişdi. Köhnə binada isə tamaşa göstərmək qeyri-mümkün idi. Gözəl və sərin bir yay günündə açıq havada "Solğun çiçəklər"ə tamaşa etdik. Hamı heyranlıqla tamaşaya baxırdı. Bəhrəmin xəyanəti, Saranın faciəsi mənə bərk təsir etmişdi. Günlərlə tamaşanın təsirindən çıxıbilmədim. Aktyorlar elə təbii oynayırdılar ki, Saranın faciəli taleyini seyr edən qadınlar ağlayırdılar.

Hidayətin direktor olduğu illərdə sonralar teatrın kollektivi yeni-yeni repertuarlarla kəndimizdə, o cümlədən, rayonumuzun digər kəndlərində tamaşalar göstərdilər. Hər yerdə gül-çiçək dəstələri və alqışlarla qarşılanan aktyorlar kənd camaatı ilə elə səmimi söhbət edirdilər ki, elə bil uzun illərin qonşuları idilər. Əlbəttə, bu, Hidayətin zəngin mədəniyyəti, insanlarla yüksək davranış mədəniyyəti ilə bağlı xoş bir ünsiyyətin təzahürü kimi onlara da sirayət etmişdi. Sənətkarın ən böyük uğuru elə budur: Daim öz xalqının içərisində olmaq, onunla birlikdə yaşayıb-yaratmaq. Bütün yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti ilə doğma xalqına bağlı olan Hidayətin xoşbəxtliyi və ucalığı məhz bundadır.

Xatirələrdə, fotolarda yaşayacaq məktəb illəri

Əməkdar jurnalist Svetlana Nəcəfovanın və onun məktəb yoldaşlarının əziz xatirəsinə

FƏRİDƏ SƏFİYEVƏ
Professor, İrəvan Şəhər İcmasının sədri

İrəvanda bir sinif var idi...

Uşaqları mehriban, səmimi, ürəyi açıq.

Səhər açılarda məhəllələrdən bir-birini səsləyər-dilər. Küçənin o başından:

- Süsən, gəlmirsən?
- Əfşan, tez ol, gecikirik!
- Yaşar, tələs, müəllim danlayacaq!

Ayaq səsləri bir-birinə qarışar, yol boyu danışa-da-nışa, gülə-gülə məktəbə üz tutardılar. O məsum səslər bütün məhəlləni oyadardı. Küçənin tinində əsən külək də o səslərə qulaq kəsilərdi sanki. Səslər doğma idi, əziz idi. Azərbaycan türkcəsində səslənirdi. O səslər bu torpağın, bu şəhərin nəfəsi, ruhu idi...

Müharibə təzə bitmişdi. Qıtlıq vardı, aclıq vardı. Bəzən meyvə qurusundan başqa yeməyə heç nə tapılmazdı. Ailələrdə müharibədən dönməyənlərin ağrısı, axıdılan göz yaşları vardı. Amma qədim İrəvanın dar küçələrində böyük arzularla yaşayan kiçik insanlar - uşaqlar vardı.

Nə ayağına uyğun gəlməyən ayaqqabı, nə dizi süzülmiş şalvar, nə də anasının köhnə ətəyindən tikilmiş paltar onların xoşbəxtliyinə mane ola bilmirdi. Onlar ürəklərində məktəbə getməyin, parta arxasında dərs oxumağın, dostluğun saf sevincini daşıyırdılar.

Sinfin ən balacası idi Svetlana. Məktəbə altı yaşında getmişdi. Ona görə boyca hamıdan kiçik, çəlimsiz görünürdü. Sibirdən bəraət alaraq qayıtmış "xalq düşməni" Hacı Nəcəfovun və əmisinin himayəsində böyümüş Kubra xanımın yeganə qızı, üç uşağın sonbeşiyi idi. Gözünü dünyaya açandan həyatın sərt üzü ilə

qarşılaşmışdı. Məktəbə xüsusi həvəslə gedirdi. Müəllimlərinin tərifi, vaxtilə Qori seminariyasını bitirmiş atasının öyüd-nəsihətləri onu daha da ruhlandırır.

Müəllimlər zəif oxuyan şagirdlərlə məşğul olmağı Svetlanaya tapşırar, ona etibar edərtilər. Evə qayıdanda isə bu balaca qızçıqazı başqa bir vəzifə gözləyirdi - anasının bağda əkib becərdiyi göyörti dəstələrini götürüb bazara aparmaq. Orada gözəl geyimli həmyaşıdlarını görəndə həsədlə baxardı. Balaca qəlbində bir sual doğardı: "Görəsən, mən də bir gün belə gözəl geyinə biləcəyəmmi?" Amma ruhdan düşməzdi, daha səylə çalışar, dərslərini böyük əzmlə oxuyardı.

İstirahət günlərinin birində Svetlana bibisi oğlu Maratla arx qırağına oynamağa getmişdi. Suda üzüb dolayan balaca balıqlar onların diqqətini çəkdi. Qərara gəldilər ki, vedrə gətirib onları tutsunlar, həyətlərdəki arxa buraxsınlar. Elə də etdilər... O "balıqlar"ın əslində çömçəquyruq olduğunu isə yalnız yayda - həyəti qurbağa səsi başına götürəndə bildilər...

Svetlananın sinifdə yaxın rəfiqələri vardı. Onlardan birinin atası azərbaycanlı, anası erməni idi. Rəfiqəsi özü danışır ki, anası ilə sözü çəp gələndə qadın qızının damarında axan "azərbaycanlı qanını" lənətləyirdi.

Bu söhbət balaca Svetlana üçün hələ anlaşılmaz idi. Çünki onların yaşadığı məhəllədə, İrəvanın mərkəzində qonşularının hamısı azərbaycanlı - mehriban, yardımsevər insanlar idi. Tək-tük ermənilər var idisə, onlar da bağda-bağatda fəhləlik edər, azərbaycanlıların verdiyi pulla dolanardı.

Hətta, müharibədən sonra İrəvana ermənilərin kütləvi axını da qızçıqazı qorxutmurdu. Amma anasının danışdığı o dəhşətli xatirələri də unutmurdu. Anası deyirdi: "1918-ci ildə mən uşaq idim. Erməni-müsəlman davası başlamışdı. Hər gecə pəncərələrimizə güllələr yağdı. Bizim yerimizi pəncərə altında salırdılar ki, güllə dəyməsin. Həyəcanla hər gecə Allaha yalvarırdım: Ay Allah, kaş dünən öləydim, bu gün bu qorxunu yaşamayaydım."

Hərdən içinə dolan qorxuya baxmayaraq, Svetlana

da digər uşaqlar kimi qəlbində bir sevinc daşıyır, dostları ilə əylənir, gələcək üçün planlar qururdu. İçi həyat eşqi, oxumaq arzusu, insanlara sevgi ilə dolu idi.

Axundov məktəbi kökləri, ənənələri yaşadan Azərbaycan ruhunun məktəbi idi. Svetlananın sinif yoldaşları - Süsən, Əfşan, Fəxrəddin, Yaşar, Akif, Ceyran, Tərifə... - hər biri mehriban idi, sadıq idi, doğma idi. Özləri böyüdükcə arzuları da böyüyür, qurub yaratmaq həvəsi artırdı.

Svetlana məktəbi medalla bitirdi. Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinə daxil oldu. Ancaq hər yay doğma şəhərinə qayıtdı. Hər gəlişində bir-birindən daha dəhşətli, qanqaraldan hadisələr barədə eşitdi: qonşuluqda yaşayan cavan oğlan, eyni iş müqabilində ermənidən az maaş aldığından şikayət etdiyinə görə döyülmüş, aldığı zədələrdən dünyasını dəyişmişdi. Qoca Matan xala bazara gedərkən er-

məni məktəbinin yanından keçmiş, "balaca cəlladlar" - erməni uşaqları tərəfindən təhqir olunmuş, yıxılmış və ölmüşdü.

Bu hadisələr, bu faktlar gənc jurnalist Svetlana Nəcəfovanın içini etiraz hissi ilə doldurur, qələmi ilə üsyan etmək istəyini doğururdu.

Zaman dəyişirdi... Əvvəlcə yavaş-yavaş... sonra qəfil. İrəvanın küçələrində tanımadıqları adamlar doluşmağa başladı. Əvvəllər qonaq kimi gələn ermənilər artıq ev ziyəsi olurdu. Yerli əhali zorla şəhərdən köçürülürdü. Məktəblərin, küçələrin adları dəyişdirilirdi. O sinfin uşaqları da - kimisi gecə yarısı, kimisi gündüz doğma şəhəri tərk edirdi. İrəvanın uşaq səsləri ilə dolu küçələri səssizləşdi... Şəhər ana dilində səslənən kəlmələr üçün darıxırdı.

SSRİ-nin dağılması ilə baş verən hadisələr, yaşadığımız dəhşətli olaylar heç zaman yaddaşımızdan silinməyəcək. Belə bir məqamda Əməkdar jurnalist Svetlana Nəcəfova haqq səsimizi dünyaya çatdırmaq yolunu seçdi: kəskin çıxışları, tutarlı yazıları, ermənipərəst

Storovoytovaya yazdığı ağır və nifrət dolu məktubu, 20 Yanvar hadisələrində nümayiş etdirdiyi vətəndaş mövqeyi ilə seçildi.

Həyatının hər bir dönəmində doğulduğu İrəvanın məhəbbətini, nisgilini ürəyində, yazılarında yaşatdı. Göz yaşına boğulmadan oxunması mümkün olmayan "Yaralı məhəbbətim - İrəvanım mənim " adlı məqaləsini yazdı. Sevimli sinfini, doğma dostlarını heç zaman yaddan çıxarmadı.

Zamanla Axundov məktəbinin 1953-1954-cü il məzunları Bakıda bir-birini tapmağa başladı. Sonra qərara aldılar: ara-sıra görüşmək lazımdır. Mayın 9-u görüş günləri oldu. Hər il həmin günü səbirsizliklə gözlədilər. Doğma şəhərin, doğma məktəbin ətrini bu ünsiyyətdən aldılar. Bəzən zarafatlarla, bəzən göz yaşları ilə o günləri yenidən canlandırıdılar:

- Yadındadır, dərstdən qaçıb meyvə oğurluğuna getmişdik, müəllim bizi necə danladı?

- Akif, yadındadır, dərse gecikmişdin, sinfə pəncərədən girmək istədin. Şalvarın ağacın budağına ilişib cırıldı...

Şaqraq gülüşlər, uşaqlaşan çöhrələr, işıqla, nurla parlayan gözlər...

Zaman keçdi... Dünyanı ağışına alan ağır pandemiya dövrü gəldi... Dünya bircə-bircə səssizliyə büründü... Sonra işə-yarpaq tökülməyə başladı... Görüş yerinə gələnlərin sayı azaldı. Vaxtilə səs-küylə uşaqlıq xatirələri danışanların sırası seyrəldi. Şaqraq səslər hüznü söhbətlərlə əvəz olundu. Sonra... sonra bu görüşlər də bitdi...

Qərİbədir, elə bil sözləşmişdilər... Sanki bir-birinin ardınca getməyə söz vermişdilər. Kim bilir, bəlkə də...

2021-ci ildə də Svetlana xanım da haqq dünyasına qovuşdu. Əgər sağ olsaydı, iyulun 8-də 87 yaş olacaqdı. Təsəllim bircə ondadır ki, Svetlana Nəcəfova yazılarında, çıxışlarında, insanların xatirələrində, yaddaşlarında ləyaqətli bir insan, işinin peşəkari kimi qaldı.

Taleyin hökmü ilə bu gün Axundov məktəbinin 1953-1954-cü il məzunlarının çoxunun məzarı burada - Bakıdadır. Tanrıdan böyük bir arzum var... İrəvan torpağına ayaq basım, əyilib o müqəddəs torpağı öpüm, ovcuma doldurub Bakıya gətirim, özizlərimin qəbrinə səpim! Axı bu, sadəcə torpaq deyil - nəsilərin səsi, anamın nəfəsi, doğma yurdumun ruhudur!

İrəvanda bir sinif var idi...

Xatirələrdə, fotolarda yaşayacaq bir sinif...

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar və deportasiya siyasəti

DƏYANƏT MUSAYEV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin dosenti,
Türkoloji Mərkəzin Türk tarixi bölməsinin müdiri

Azərbaycan alimlərinin əsas vəzifəsi soy kökümüzə, tariximizə yeni baxış formalaşdırmaq, xalqımızın tarixi keçmişinin bütün səhifələrini yenidən və obyektiv şəkildə tədqiq etməkdir. Azərbaycan xalqının yaxın keçmişdəki tarixinin sovet dövründə öyrənilməmiş sahələrindən biri də xalqımızın dəfələrlə erməni quldurları tərəfindən öz dədə-baba yurdlarından didərgin salınmaları və bu zaman soyqırma məruz qalmalarının tarixidir. Həmçinin sovet dövründə SSRİ rəhbərliyi tərəfindən indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda yaşayan türklərin dövlət səviyyəsində Azərbaycana deportasiya olunması məsələləri də tariximizin sovet dövrünün qaranlıq səhifələrindəndir.

Ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağın dağlıq hissəsinə köçürülməsi bu regionda demoqrafik vəziyyəti ciddi şəkildə dəyişdirdi və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı gələcək ərazi iddialarının əsasını qoydu, separatçılıq və etnik zəmində qanlı toqquşmalar üçün münbit şərait yaratdı.

Azərbaycan tarixçilərinin və bir sıra xarici öl-

kə tədqiqatçılarının XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım və deportasiya siyasəti ilə bağlı tədqiqat əsərləri XX əsrdə azərbaycanlıların deportasiya və soyqırımı tarixinin tədqiqi üçün geniş elmi baza rolunu oynayır. Yerli və xarici mütəxəssislərin bu dövrdə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən vəhşiliklər, kütləvi qırğınlar, həyata keçirilən deportasiya siyasəti sahəsində apardığı araşdırmalar mövzusunun tədqiq olunması üçün əlverişli imkan yaratmışdır. Azərbaycan xalqının ermənilər tərəfindən soyqırma məruz qalmasının canlı şahidi olmuş dahi mütəfəkkirlərimizdən Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı sənələr", Mir Möhsün Nəvvabın "1905-1907-ci illərdə erməni-müsləman davası" və Mirzə Rəhim Fənanın "1905-ci il hadisələri" əsərləri erməni vandalizmi haqqında ən qiymətli əsərlərdəndir. Erməni vəhşiliklərini öz gözləri ilə görmüş bu şəxslər azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi surətdə qətlə yetirilməsini, onlara verilən işgəncələri, qadınların və uşaqların işgəncələrə məruz qalmasını öz əsərlərində təfərrüatı ilə qələmə almışlar. Bu əsərlər azərbaycanlıların soyqırım tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

M.S.Ordubadi ermənilərin vəhşiliklərinin qurbanı olmuş Mənkus (Qızıl vəng) kəndində baş verən hadisələri bu şəkildə qələmə almışdır: "1905-ci il iyun ayının ikisində müsəlmanların o vaxta qədər pənahgahı olan Mənkus kəndinə hücum edilir. Bu dəfə 91 erməni alaylarının sayı 10 min keçmiş bir toplu qüvvədən ibarət idi. Hər dəfə də beş min tüfəngdən kənd üstünə atəş açılırdı. Kənd müsəlmanlarının çoxu silahsız olduqlarından für-

sət düşdükcə ailələrinin əlindən tutub qaçırdı. Kənd tamam boşaldıqdan sonra yerindən tərpnə bilməyən 80 yaşlı əlil bir qoca erməni əlinə düşüb şəhid olmuşdur. Deyildiyinə görə, onu təndir şişi ilə öldürmüşlər..."

Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımın və deportasiyaların tarixinin öyrənilməsi və tədqiq olunmasında görkəmli alimlər Anar İsgəndərov, Fərhad Cabbarov, Vasif Qafarov, Həcər Verdiyeva, Nazim Mustafa, Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, Bəxtiyar Əhmədov, İsrail Məmmədov və b. əsərlərində panarmenizmin yaranması, siyasi və strateji mahiyyəti, ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsi, "erməni məsələsi"nin gündəmə gəlməsi, xüsusilə də XX əsrdə azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyalara məruz qalması tarixi faktlar və rəsmi sənədlər, arxiv materialları əsasında geniş şərh olunmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçürülərək burada məskunlaşdırılmış ermənilər XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, xüsusən də indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı kütləvi şəkildə qırğınlar törətmişdilər. Ermənilərin törətdikləri bu qırğınlar, onların tarixi Azərbaycan torpaqlarında "Erməni dövləti" yaratmaq siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu işə rəhbərliyi ermənilərin "Daşnaksutyun" və "Hnçak" siyasi-terrorçu təşkilatları öz üzərlərinə götürmüşdülər. Ötən yüzilliyin əvvəllərində erməni şovinizminin, millətçi-terrorçu erməni partiyalarının maddi və mənəvi dəstəyi, erməni kilsəsinin birbaşa rəhbərliyi ilə bədnam qonşularımız Azərbaycanın əksər bölgələrində kütləvi qırğınlar törətmiş, on minlərlə insanı qətlə yetirmişlər.

Bu dövrdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsini rəsmi statistik məlumatlardan da görə bilərik. Belə ki, 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında 313176 nəfər azərbaycanlı əhali qeydə alındığı halda, 10 ildən sonra - yəni 1907-ci ildə 302965 nəfər qeydə alınmışdı. Deməli, 1905-ci və 1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından əlavə daha 10 min nəfərdən artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. İrəvan quberniyasında öz məqsədlərinə nail olan erməni silahlı dəstələri Qarabağda qırğınlar törətməyə başlamışdılar. 1905-ci il iyunun 1-dən başlayan erməni hücumları nəticəsində Cəbrayılın Qaryagin bölgəsində Veysəlli, Qacar, Çəmənli, Arış, Qışlaq, Məzrə kəndləri

darmadağın edilirdi. Avqustun 16-da Şuşada qırğınlar törədildi. 1905-ci ilin noyabrında Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində, Cavanşir və Qazax qəzalarında, Tiflis şəhərində ermənilər iğtişaşlar törədərək minlərlə günahsız azərbaycanlıyı qətlə yetirirdilər.

Hal-hazırda Ermənistan Respublikasının tərkibində olan Göyçə mahalı qeyd etdiyimiz kimi, Vardenis (Basarkeçər), Çambarak (Krasnoselo-Çəmbərək), Sevan (Çubuqlu, Yelenovka), Martuni (Aşağı Qaranlıq), Kamo (Kəvər, Yeni Bəyazid), rayonlarının inzibati hüduqlarını tam, Yeğeqnadzor (Dərələyəz), Abovyan (Elcər və Gədəbəy), Hrazdan (Axta), Dilican, habelə Azərbaycan ərazisindəki Kəlbəcər və Gədəbəy rayonlarının inzibati hüduqlarını isə qismən əhatə edən tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Göyçə mahalında yaşayan azərbaycanlılar da ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qətləmə və soyqırma məruz qalmışdılar.

1905-1907-ci illərdə azərbaycanlıların kütləvi qırğınından sonra Göyçənin daha 3 kəndi (Basarkeçər, Quləli, Nərədüzü) erməniləşdirilmişdir. Altı yaşayış məntəqəsi isə yer üzündən tamamilə silinmişdir. Erməni faşizminin qurbanı olmuş o qədim türk kəndləri bunlardır: Əhmədli, Əyricə, Göytəpə (Göyrənis), Qamışlı, Qasımbaşı. Ümumilikdə 1850-1907-ci illərdə üst-üstə 20 kənd tamamilə dağıdılmış, 4 kənd isə erməniləşdirilmişdir.

Göyçə gölü ətrafında yerləşən tarixi Göyçə mahalı Qərbi Azərbaycanda 1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların kompakt yaşadığı ərazilərdən biri olub. Tədqiqatçıların verdikləri məlumatlara görə, Göyçə mahalı 1747-1828-ci illərdə İrəvan xanlığının mahalı olub. Mahal Göyçə gölünün sahili boyu geniş bir ərazini əhatə edir. Bu ərazi Rusiyaya müharibə ilə birləşdirilənə qədər İrəvan xanlığının, sonralar isə İrəvan quberniyasının tərkibində olub. Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR rayonlaşdırılarkən Göyçə mahalı süni surətdə beş inzibati rayon arasında bölünüb: Çəmbərək rayonu, Basarkeçər rayonu, Aşağı Qaranlıq rayonu, Kəvər rayonu və Yelenovka rayonu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqda Göyçə mahalı tarixi Azərbaycan torpağı kimi onun tərkibində olub. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi 114 min km² olub. 1920-ci ildən AXC-ni işğal edən yeni rus bolşevik imperiyası Azərbaycanın ərazisi

olan Zəngəzur mahalı, Göyçə mahalı, Şərur mahalı, Dərələyəz mahalı, Dilican ərazisini qanunsuz şəkildə Ermənistanı verib.

Göyçə gölünün adı "Kitabi Dədə Qorqud"da da çəkilir. Tədqiqatçılara görə, "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlinən yer-yurd adlarının izini Göyçə gölü boyunca hər tərəfdə tapmaq olar. Bu eposda Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Aygır bulağı kimi toponimlər azərbaycanlıların qədim yaddaşının və mədəniyyətinin izidir. Göyçə mahalı cənubdan - Ağlağan təpəsi, Dəlik, Çənlibel dağları, Səlimgədiyi, şimalda isə Murğuz, Şahdağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur. Şah dağından baxanda bu mahal ortasına ayna salınmış güllü bir nəlbəkini xatırladırdı. Göyçə mahalı çox qədim zamanlardan bəri el şairlərinin vətəni olmuşdur. Göyçə mahalında yaşayıb-yaratmış saz ustaları aşiq sənətinə yenilməzlik gətirmişlər. Buranın əhalisi şad günlərdə, qəmli anlarda qədim qopuzun varisi olan sazı kökləmiş və onun sədalari ilə ürək çırpıntısını, daxili sızıltısını ifadə etmişdir. Göyçənin elə bir guşəsi yoxdur ki, orada türk-öğuz izlərinə rast gəlinməsin. Toxluca kəndindəki Qanqalı dağı, Göyərçin kəndinin özüündə Qara Quzeyadlı dağı, Zod aşırımında soyuq bulaq uzaq keçmişdən bu günə kimi öguz türklərinin daş yaddaşı idi. Göyçə elinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindəki mifoloji varlıqlar haqqında inanclarının kökü qədim dövrə gedərək tanrıçılıq, şamançılıq dünyagörüşünə söykənir. Əyö inancı insanlara sağlamlıq, səadət, bərəkət gətirən ocaq hamisi sayılırdı. Qaraçuxa isə tale, bəxt tanrısıdır. Bu tanrıların simvolları xalça sənətinə də keçmiş, onun naxış-kompozisiya həllində iştirak edib... Bu barədə internet resurslarında gedən məlumatlarda bəhs olunur.

Rus tarixçi-statistiki İ.Şopen tərəfindən 1828-ci ilin aprelindən 1832-ci ilin mayına qədər "Erməni vilayəti"ndə kameral siyahıyaalma həyata keçirilmişdir. Həmin siyahıyaalmanın nəticəsinə görə 2 mahalda (Dərəçiçək və Göyçə) ümumilikdə 179 kənd mövcud olmuşdur. Bunlardan 83-ü tamamilə dağıdılmış və viran edilmiş, 96-sı isə yaşayış üçün yararlı, qismən dağılmış kəndlər idi. XIX əsrin 30-cu illərinə doğru Göyçə mahalında dağıdılmamış 59 kənddən 36-sında, Dərəçiçək mahalının 37 kəndindən 20-sində yaşayış olmuşdur..."

Qərbi Azərbaycandan başqa 1918-ci ilin aprel ilkin günlərindən başlayaraq Bakı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Hacıqabul, Salyanda, daha ağır

formada isə Şamaxıda təkrarlandı. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Şamaxıda 7 min, Qubada 2 min, Lənkəran və Astarada min nəfərdən çox, Salyan və Hacıqabulda 2 min nəfər müsəlman qətlə yetirildi, evlər yandırıldı, əmlakları müsadirə olundu. Azərbaycan əhalisinə qarşı törədilən soyqırımı təhqiq etmək məqsədilə 1918-ci ildə Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaradıldı. Həmin komissiyaya izahat verənlərin əksəriyyəti milliyətçə yəhudi və ruslar idi. Ədalət naminə 1918-1919-cu illərdə yazılmış bu izahatların hər biri erməni cəlladlarının Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdiyi qırğınları sübut etmək üçün əyani faktdır.

Beləliklə, son iki əsrdə erməni cinayətkarları tarixi Azərbaycan torpaqlarında mütəmadi olaraq Azərbaycan xalqına qarşı terror, kütləvi qırğın, deportasiya və etnik təmizləmə kimi insanlıq əleyhinə cinayətlər törətmişlər. Erməni cinayətlərinin miqyasını qiymətləndirmək üçün təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu qanlı cinayətlər Cənubi Qafqazın etnik azərbaycanlılara məxsus olan bütün yaşayış məntəqələrini - şəhərləri və kəndləri əhatə etmiş və nəticədə son yüz il ərzində 2 milyondan artıq azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış, xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir.

Ermənistan dövlətinin və erməni silahlı birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlərin növbəti qanlı mərhələsi 1980-ci illərin ikinci yarısında başladı. 1988-1989-cu illərdə cəmi bir neçə ay ərzində 250 mindən artıq azərbaycanlı öz tarixi torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya edildi. Rəsmi Yerevanın ardıcıl və davamlı şəkildə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində hazırda bu ölkə ərazində bir nəfər də azərbaycanlı yaşamır. Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətinin növbəti faciəvi mərhələsi olan bu kütləvi qovulma aksiyası azərbaycanlıların öldürülməsi, onlara işgəncələrin verilməsi ilə müşayiət edildi. Etnik təmizləmə nəticəsində qətlə yetirilən azərbaycanlıların əksəriyyəti də qadınlar, uşaqlar və qocalar idi. Bunlardan 49 nəfəri xilas olmağa çalışarkən dağlarda donmuş, 41 nəfəri xüsusi qəddarlıqla döyülərək qətlə yetirilmiş, 35 nəfəri uzun sürən işgəncələrlə öldürülmüş, 11 nəfəri diri-diri yandırılmış, 16 nəfəri güllələnmiş, 10 nəfər əzab və işgəncələrə dözməyərək ölmüş, 2 nəfər xəstəxanada həkimlər tərəfindən öldürülmüş, 2 nəfərin başı kəsilmiş, digərləri isə suda boğularaq, asılaraq,

elertrik cərəyanına birləşdirilərək və s. qeyri-insani üsullarla qətlə yetirilmişlər.

2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan Vətən müharibəsi ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpası üçün apardığı mübarizənin ən parlaq və şərəfli mərhələsi oldu. 44 gün davam edən bu müharibədə Azərbaycan Ordusu erməni işğalında olan Qarabağ torpaqlarını azad edərək tarixi ədaləti bərpa etdi. 10 noyabr 2020-ci il tarixində imzalanan üçtərəfli bəyanatla Ermənistan məğlubiyyətini qəbul etdi və Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

44 gün sürən hərbi əməliyyatlar nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı şəhərlərini, Azərbaycan xalqının tarixində, mədəniyyətində və qəlbində xüsusi yeri olan, Qarabağın tacı sayılan Şuşa şəhərini, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələrini, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etmişdir.

2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanmış Azərbaycan və Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında "Şuşa Bəyannaməsi"ndə də Zəngəzur dəhlizinin açılmasının bölgənin həyatında yeni mərhələ olacağı öz əksini tapmışdır.

2022-ci il iyulun 7-də imzalanmış daha bir tarixi sənəd - "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı" Vətən müharibəsinin əsas nəticələrindən birinə çevrildi. Bu Fərmanla Zəngəzur dağ silsiləsi ilə əhatə olunan, Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər böyük bir ərazini tutan Zəngəzur yaylasının şərq hissəsində, Ermənistanla sərhəddə yerləşmiş və eyni coğrafi məkanda, tarixən birlikdə, habelə uzun illər 1861-ci ildə yaradılmış Zəngəzur qəzasının tərkibində olmuş və ənənəvi sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni bağlılıqlara malik Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonları vahid iqtisadi rayonda - Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda birləşdirildi. Ağdam, Şuşa, Füzuli, Tərtər, Xocavənd, Xocalı rayonları və Xankəndi şəhəri, habelə Qarabağ bölgəsinə aid olan Ağcabədi və Bərdə rayonları da daxil olmaqla özünəməxsus zəngin tarixi-mə-

dəni irsə, əsrarəngiz təbiətə malik qədim Qarabağ bölgəsi Qarabağ iqtisadi rayonuna çevrildi. Beləliklə, SSRİ dövründə Azərbaycan xalqının üzləşdiyi daha bir tarixi ədalətsizliyi Prezident İlham Əliyev aradan qaldırdı: "...1923-cü ildə bizim ərazimizdə süni bir qurum yaradıldı - Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, hansı ki, bunun yaradılmasının heç bir əsası yox idi... Əgər 1923-cü il 7 iyul tarixi xalqımızın faciəsi idisə, 2021-ci ildə biz artıq bu qara səhifəni də qapadıq.

2023-cü ilin 19-20 sentyabr tarixlərində cəmi 23 saat davam etmiş antiterror əməliyyatı nəticəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu qarşısına qoyulmuş bütün vəzifələri yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirdi. Beləliklə, növbəti parlaq Qələbə nəticəsində Azərbaycan Respublikasının suverenliyi tam bərpa edildi. Azərbaycan xalqının həyatında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən şanlı Zəfər sayəsində bu gün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı suverenliyimizin bərqərar olduğu bütün ərazilərdə əzəmətlə dalğalanmaqdadır.

Hər bir xalq üçün öz tarixinə sahib çıxmaq, müstəqil dövlətini yaradaraq inkişaf etdirmək onun ən böyük nailiyyətidir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində üzləşdiyi çətinliklərə, işğala, məhrumiyətlərə baxmayaraq, heç bir qüvvə xalqımızın müstəqillik, dövlətçilik əzmini sarsıda bilməyib. Azərbaycan xalqı bu gün öz müstəqil dövlətinə sahibdir, qəhrəman əsgər və zabitlərimizin, şəhidlərimizin qanı hesabına əldə edilmiş ərazi bütövlüyümüz, suverenliyimiz xalqımızın milli sərvətidir.

Ədəbiyyat:

1. Cabbarov F. Qarabağda və Zəngəzurda ilk erməni-azərbaycanlı münaqişəsi (1905-1906), Bakı, 2022.
2. Əhmədov B. Göyçə mahalı azərbaycanlılarına qarşı deportasiyalar və soyqırımlar (XX əsr), Bakı, 2021.
3. İsgəndərov A. Azərbaycan ərazisində erməni quldur və terrorçu birləşmələrinin törətdikləri cinayətlərə dair faktlar, Bakı 2011.
4. Yaqublu N. Ermənilər türklərə qarşı (Rusiya arxivlərinin izi ilə). Bakı, 2013.
5. Qasımlı M.Dj. Aqressiə Armenii protiv Azerbaydjana// Ot Mayendorfa do Astanı: prinüipialǵnie aspektı arməno-azerbaydjanskoqo naqor-no- karabaxskoqo konflikta. M., 2010.

Qərbi Azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-ə deportasiyası humanitar fəlakət kimi

Qərbi Azərbaycan həqiqətləri kontekstində məcburi köçkünlüyə tarixi baxış

HƏSƏN BAYRAMOV

*Bakı Qızlar Universitetinin Pedaqogika kafedrasının müdiri, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının akademiki*

Ümummillî lider Heydər Əliyev ölkəmizdə müstəqil dövlətçilik prosesini böhranlar mərhələsindən tarixi quruculuq mərhələsinə çatdırmaqla ölkədə ictimai-siyasi sabitliyi təmin etmişdir. Görkəmli dövlət xadimi parlament, bələdiyyə, prezident seçkilərini keçirdi, ilk Milli Konstitusiyanın qəbuluna nail oldu. Sonrakı illərdə isə "Əsrin Müqaviləsi" kontekstində bir çox beynəlxalq və regional sosial-iqtisadi layihələri və zəruri islahatları həyata keçirərək ölkəmizi Cənubi Qafqazın lider dövlətinə çevirdi.

Bu kurs Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə bütün istiqamətlər üzrə uğurla və yaradıcı şəkildə davam etdirilməkdədir. Ali Baş komandanın "Dəmir Yumruğu" ilə 44 günlük Vətən müharibəsi böyük zəfərlə başa vurulmuş, sonra isə bir günlük lokal antiterror əməliyyatı ilə ölkəmizin ərazi bütövlüyü və dövlət suverenliyi təmin edilmiş oldu. Ölkə Prezidenti tərəfindən müstəqil Azərbaycanda böyük qayıdış hərəkatına start verildi...

Bütün indiki Ermənistan ərazisinin əksər toponimləri Azərbaycan mənşəli toponimlərdir. Şəhərlərin, kəndlərin adları. Hətta bunu Böyük Sovet Ensiklopediyasında da görmək mümkündür. O vaxt erməni şəhərlərinin adları və onların keçmiş variantı yazılmışdı. Biz bütün bunları bilməliyik. Bu gün Ermənistan dövləti bizə qarşı ərazi iddiası ilə çıxış edir. Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Erməni təbliğatı bütün dünyada bizə qarşı işə salınıbdır. Biz isə həqiqətləri çatdırmalıyıq ki, Xankəndi şəhəri Stepanakert deyil, Xankəndidir. Stepanakert quldur dəstəsinin rəhbəri Şaumyanın adına verilmişdir. Mən dəfələrlə bu barədə demişəm, əgər o yaşayış məntəqəsinin tarixi adı olsa idi, o tarixi adı ermənilər bərpa edərdilər. Bu, bizim torpağımızdır". (Azərbaycan Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. 26 aprel 2011-ci il)

Bütün bunlar həm də yaxın tarixə yeni ictimai-siyasi reallıqların diqtə etdiyi baxışlarla yanaşmanı obyektiv zərurətə çevirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev hələ 1993-cü ilin sentyabrın 21-də Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasındakı ziyalılarla tarixi görüşündə son dövr ictimai-siyasi və milli-mədəni reallıqlar kontekstində proqram xarakterli tarixi çıxışında demişdi ki, "... həm XIX əsrin, həm də XX əsrin tarixi, həm də ondan əvvəlki dövrlərin tarixi təhrif olunmuşdur... Əgər biz Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyaya yaxşı tanımaq istəyiriksə, Azərbaycanın qədim tarixini, əsrlər boyu keçdiyi yolu görək həm öz vətəndaşlarımıza, həm də bütün ölkələrdə olan elm adamlarına, respublikamıza maraq göstərən adamlara tanıdaq. Bu sahədə də tarixçilərimizin qarşısında çox böyük vəzifələr durur, onların üzərinə böyük məsu-

liyyət düşür" (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir (Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, I kitab). Bakı: Azərnəşr 1997, s. 156)

Bunlardan biri də milli maarifçiliyin genezisinin dəyərləndirilməsi, Avrasiya arealında türk müsəlman maarifçiliyinin tarixi təşəkkülü prosesinin formalaşmasıdır. Hələ bundan xeyli əvvəl yaranmaqda olan yeni maarifçi tendensiyalar da məmur təzyiqləri altında formalaşdı. İsmayıl bəy Qaspiralının "Tərcüman" qəzeti və açdığı "üsuli-cədid" məktəblərindən qorxuya düşən çar məmurlarının narahatçılığına ən bariz nümunə kimi dövrünün ali maarif məmurlarından olan İ.İlminski Rusiyanın tanınmış təhsil bürokratlarından olan dostu K.Pobedanostsevə İsmayıl bəyin "Tərcüman" qəzetini çıxarmaqda məqsədinə toxunaraq yazırdı. "1. Rusiya imperiyası içərisində yaşayan müsəlmanları islam əsaslarından ayırmadan Avropa elminə qoşmaq. 2. Cəmiyyət müxtəlif ləhcələrdə danışan Rusiya müsəlmanlarını birləşdirmək və möhkəmləndirmək. 3. Osmanlı türk kökündən gələn bütün müsəlmanlara ümumi bir dil yaratmaq. İndi nə olacaq? Bildiyimə görə, Qazanda türkcə qəzetlərin və dərs kitablarının sayı keçən ildəkinə nisbətən xeyli artmışdır. Rusiya müsəlman mədəniyyəti mərkəzinin yaranmasına imkan verməməliyik. Əks təqdirdə müsəlmanların ruslaşdırma siyasətindən heç bir nəticə alınmaz". (F.Rüstəmov. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2006 , s. 595)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də həmin problemi daim diqqət mərkəzində saxlamış, müxtəlif məruzə və çıxışlarında, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinə tarixi kontekstdə yanaşaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ümumi yığıncağındakı çıxışında diqqət mərkəzinə çəkmişdir: "Biz təşəbbüslərimiz, tarixə müraciətimiz və konkret dəlillərlə, faktlarla mövqeyimizi əsaslandırmışıq ki, İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918-ci ildə verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistana verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Doğma torpağımızın bir parçası Ermənistana birləşdirildi. Bunun çox böyük mənfəi nəticəsi oldu." (Azərbaycan Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. 26 aprel 2011-ci il)

XX əsrin əvvəllərində mətbu materiallarda, müəllimlərin I və II qurultaylarında, ayrı-ayrı cə-

miyyətlərin, təşkilatların yığıncaqlarında hökumət rejiminin məktəb işində sərəştəsizliyi, müsəlmanların təhsilinə ögey münasibəti, pedaqoji təşəbbüskarlığı boğması, məktəb həyatının ideologiyalaşdırılması və siyasiləşdirilməsi, xalq məktəbinin və xalq müəlliminin vəziyyətinə laqeyd münasibəti bütün kəskinliyi ilə qeyd edilirdi. Akademik Misir Mərdanov "Azərbaycan təhsil tarixi" adlı fundamental çoxcildliyin I cildində bu münasibətlə yazır: "...XX əsrin əvvəllərində təhsillə, müəllim kadrları ilə bağlı məsələlər kəskin formada olarkən bunların milli birlik kontekstində həllinə nail olmaq zərurəti meydana çıxmışdır. Bu işdə tarixi hadisələr sürətləndirici rol oynamışdır". (M.Mərdanov. Azərbaycan təhsil tarixi. IV cild. I cild. Bakı: 2011, s. 8)

Sovet dövrü Ermənistanda Nəriman Nərimanov adına Azərbaycan Türk Pedaqoji Texnikumu (kolleci - H.B) çox çətin şəraitdə, ermənilərin milli azlığa çevirdikləri azərbaycanlıların tədris-pedaqoji mərkəzi olaraq hər cür təxribatlar şəraitində öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Texnikum bununla kifayətlənməmiş, həm Çar Rusiyası dövrü İrəvan ərazisində fəaliyyət göstərmiş qəza məktəbləri, gimnaziya, progimnaziya və Müəllimlər seminariyasında çalışmış ərəb, fars, türk, rus dillərində sərbəst danışan ziyalılarının tədris-pedaqoji irsini davam etdirmiş, həm də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində azərbaycanlıların Ermənistan adlı ərazidə milli varlığını, xüsusilə mədəni-maarif işini qorumaq kimi müqəddəs missiyanın da daşıyıcıları olmuşlar. Amma Sovet imperiyasındakı siyasi-tarixi hadisələr xalqımızı bəzi sürprizlərlə üzəüzbəüzbə qoymuşdur. Bunlardan biri "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İosif Stalin tərəfindən imzalanmış 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı və bu yeni qərara yardımçı olan "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi tədbirinin maliyyələşdirilməsi" haqqında 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı qərarları xalqımıza qarşı Çar Rusiyası dövrü ədalətsiz qərarların, yeni tarixi dövrdə, yeni siyasi quruluşda davam etdirildiyini göstərirdi.

Ermənistanda azərbaycanlı müəllim kadrlarının hazırlanması prosesi və deportasiyanın acı nəticələri

İrəvan xanlığının Erivan quberniyası adlanması ilə ikinci etnik çoxluğa çevrilən ermənilərə Rusiyanın havadarlığı fasiləsiz olaraq davam etdi. Çarizmin süqutu ilə İrəvan xanlığı ərazisində Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının yaranması ilə buranın köklü sakinləri olan Azərbaycan türkləri ikinci etnik çoxluğa çevrildilər.. Etnik balansın ermənilərin xeyrinə pozulması çar Rusiyasından Sovet Rusiyasına keçidin əsasını təşkil etdi, "zəhmətkeş xalqların proletar beynəlmiləlciliyi və qardaşlığı"nın süardan ibarət olduğunu göstərdi. Hakimiyyətin İ.V.Stalinin əlində cəmləşməsi cənubi Qafqazda yeni tarixi gərginliyi gücləndirdi. Onun milli siyasəti bir tərəfdən Gürcüstan və Ermənistanın aran və dağlıq Borçalı mahallarının zəbt edilməsi, mesxeti və İrəvan türklərinin deportasiyaları sayəsində gürcü və erməni dövlətlərində milli balans onları xeyrinə dəyişdi. Hər iki Respublikada azərbaycanlıların ikinci etnik azlığa çevrilməsi prosesi başa çatdı. Azərbaycan kommunist partiyasına əvvəlcə S.Kirovun sonralar da R.Mirzoyanın təyin edilməsi Zəngəzurun ilhaqı və dağlıq Qarabağda erməni vilayətinin yaradılması ilə nəticələndi. Bununla da milli mübarizə çox çətin tarixi mərhələyə daxil oldu. Yəni tarixi ərazilərdəki hər cür erməni və gürcü talanlarına baxmayaraq, azərbaycanlılar buranı tərk etmədilər, uzun müddət burada var olmaq uğrunda mücadilə apardılar. Hətta Avroasiyanın görkəmli türk-müsəlman maarifçiliyinin ictimai hərəkata dönüşü prosesi yeni axına çevrildi.

1918-ci ildə İrəvanda erməni-azərbaycanlı qırğınları ilə bağlanmaq məcburiyyətində qalan İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yeni bir formada davam etdirmək mümkün olmadı. Amma İrəvanlı ziyalılar öz mübarizələrini Sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirərək bu məktəbin yeni bir formada yaradılması üçün ciddi mübarizə apardılar.

Müəllim çatışmazlığı problemini qismən də olsa, aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının qazılığı əsasında İrəvandan Bakıya 1923-cü ildə 16, 1925-ci ildə isə 38 nəfər pedaqoji təhsil almaq üçün müxtəlif ali təhsil müəssisələrinə göndərilmişdi. Zəhra Abbasova, Tacirə Bağirova kimi gənclər Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən sonra İrəvana qayıdaraq maarifin inkişafına öz töhfələrini verirdilər. (C.Cəfərov, C.Allahverdiyev, İrəvanda milli maarifçilik mühiti. "Şərq-Qərb", 2017, s.97)

Görülən bu tədbirlər sosial tələbata rəğmən müəllim kadrlara olan ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Ermənistan Kommunist Bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən "Azsaylı xalqlar şöbəsi"nin müdiri Bala Əfəndiyevin, Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığının (indiki anlayışla Nazirliyinin-H.B) "Azlıqda qalan millətlər" bürosunun rəhbəri Mehdi Kazımovun, "Zəngi" qəzetinin məsul redaktoru Mustafa Hüseynovun və başqa qeyrətli azərbaycanlı ziyalılarının erməni şovinist dairələri qarşısında təkidlə tələbi, ciddi səyi, siyasi və milli iradəsi sayəsində 1924-cü ilin oktyabr ayının 15-də İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu açıldı. (Yenə orada, s. 98)

Texnikumunun ilkin fəaliyyət dövrünə nəzər saldıqda məlum olur ki, Mehdi Kazımov direktor və rus dili müəllimi, Bala Əfəndiyev ictimaiyyət müəllimi, Əsgər Əsgərzadə ana dili müəllimi, Cəmil Əliyev təbiət müəllimi, Kərim Məhər-rəmov isə texniki işlər üzrə köməkçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu təhsil ocağı 1925-ci ildə Nəriman Nərimanov adına İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu adlandı. (Yenə orada, s. 98)

Buna nail olunması Sovet Ermənistanında N.Nərimanova millətçi damğası vurulduğundan böyük hadisə idi. Bu Ermənistandan sovet quruculuğu prosesində həmvətənlərimizin ciddi söz sahibləri olduğunu göstərməklə bərabər, milli mücadiləimizin də layiqli və şərəfli səhifənizi təsvir edirdi.

Sovet Rusiyası dönəmində İrəvan xanlığı ərazisində Sovet Ermənistanının yaradılması ilə burada azərbaycanlılara qarşı etnik təmizlənmə dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırıldı. 1905-1906; 1918-1920; 1947-1953; 1987-1990-cı illərdə tətbiq edilən bu prosesin İmperiyanın mərkəzi olan Moskvadan dəstəklənməsi ilə ərazinin qədim sakinləri olan azərbaycanlıların İrana, Türkiyəyə, Azərbaycana, Orta Asiyaya və Rusiyaya köç etməsi Sovet Ermənistanında ikinci etnik topluma çevrilməsi ilə nəticələndi. (Ətraflı bax: Akademik Yaqub Mahmudov, İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi.) "Azərbaycan" qəzeti, 17 oktyabr 2014-cü il. Sovet imperiyasının süqutu ilə proses yerli əhalinin tamamilə Azərbaycana deportasiya edilməsi ilə başa çatdı. Bununla İrəvanlılar mübarizəni yeni mərhələyə daşımaları oldular. (Ətraflı bax: "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından

kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" AR Prezidentinin Fərmanı (18 dekabr. 1997-ci il); "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" AR Prezidentinin Fərmanı (26 mart, 1998-ci il)

Geniş tarixi və geosiyasi anlamda yanaşsaq, hələ Axıska türklərinin Azərbaycana kütləvi köçü ilə ölkənin yüklənməsi, bu zaman "gəlmə-yerli" ziddiyyətlərinə rəvac verərək ölkədə demografik sosial gərginliyi artırmaqla həm də bu ağır yükün altına itələnen respublikanın dirçəliş prosesini geriye atmaq, onun sənayeləşmə perspektivlərini gecikdirmək idi.

Bundan başqa bu gün Ermənistan adlandırılan respublikanın dağ və dağətəyi rayonlarının səfalı torpaqlarında "əsrilərlə yaşamış azərbaycanlı əhali Kür-Araz ovalığının şoran torpaqlarına, heç bir infrastrukturuna olmayan və buradakı əhalini ancaq sığdıran elatların qışlarına köçürdülər". Nəticədə bir tərəfdən türksüz Ermənistan xülyaları reallaşır, digər tərəfdən isə həm Kür-Araz ovalığına köçürülən məcburi köçkünlər bu yerlərin təbii şəraitinə davam gətirə bilməyib, məhv olur, həm də köçürülən rayonların da hazırlıqsız olmasından, yəni ikinci dünya müharibəsinin ağır həyat şəraitindən əziyyət çəkən, heç bir şəraiti olmayan yerli əhəlinin evlərinə köçkünlərin də məskunlaşdırılması bəzən "yerli-gəlmə" ziddiyyətlərinə rəvac verərək sosial gərginliyi artırır. Beləliklə, ermənilər hər cür tarixi şəraitdən istifadə edərək bu prosesdən yararlandılar. Ermənilərin türklərin, çeçenlərin və b. Qafqaz müsəlman-türk topluluqlarının Orta Asiyaya köçürülməsini təşviq etmə cəhdləri bu ərazilərdə erməni məskənlərinin salınması ilə planlı və sistemli siyasətin yeni təzahür forması idi. Bunun ağır nəticələrini SSRİ-nin süqutu zamanı hiss etdik.

Ermənistandan Azərbaycana köçürülmə məktəb müəllimlərini də əhatə etmişdir. Belə ki, 1948-ci il iyulun 1-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi "İrəvan Pedaqoji İnstitutun Azərbaycan bölməsinin və İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunun Ermənistan SSR-ə köçürülməsi haqqında" adlı qərarı ilə İrəvan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlılar oxuyan dil-ədəbiyyat, coğrafiya, tarix və fizika-riyaziyyat fakültələrinin 149 tələbəsi V.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun müvafiq fakültələrinə, həmin fakültələrin qiyabi şöbələrinin 257 tələbəsi isə o vaxtlar ayrıca fəaliyyət göstərən Azərbaycan qiyabi Dövlət Peda-

qoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat, coğrafiya və fizika-riyaziyyat fakültələrinə yerləşdirilmişdir. Həmin qərarın 1-ci maddəsinin 5-ci bəndi ilə institutun tədris-pedaqoji heyətini öz istəklərinə uyğun respublikanın ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Gələcəkdə bu tələbələr Ermənistan qayıtması problemə çevrildi, yəni çoxunun valideynləri deportasiyaya məruz qaldıqlarından uşaqları da yeni köçkün rayonlarına səpələndilər. Gənc azərbaycanlı kadrların doğma torpağa qayıtmaması incə formada həll edilirdi.

Qərarın 9-cu bəndi ilə Yerevan Azərbaycan Pedaqoji məktəbi tam tərkibdə, yəni əyani şöbədə oxuyan 232, qiyabi şöbədə oxuyan 102 tələbə Gəncə yaxınlığındakı Yelendorf qəsəbəsinə indiki adı ilə desək, Xanlar uşaq evinin binasına köçürülmüşdür. Yeri gəlmişkən, hal-hazırda həmin binada Göygöl peşə-texniki məktəbi yerləşir. Həmin qərar ilə Xanlar uşaq evi isə Çaykənddəki Veterinariya Texnikumunun binasına köçürülmüşdür.

Həmin qərarın 2-ci maddəsi ilə Xanlar rayon sovetinin sədri Apresyana tapşırırlar ki, Pedaqoji məktəbin 220 şagirdinin yataqxana və müəllim kollektivinin münasib yaşayış yerləri ilə təmin edilməsində Azərbaycan SSR-in Maarif nazirliyinə şərait yaratsın.

Həmin qərarın 3-cü bəndi Yerevan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlılar oxuyan fakültələrinin V.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna qatılması ilə bağlı onlara keçmiş Tətbiqi Təbabət İnstitutunun binasının ayrılması respublika Elmlər Akademiyasına tapşırırlar. Qərarın 5,6-cı maddələrinin müvafiq bəndlərində tədris vasitələri və avadanlıqlarının Yerevandan köçürülməsinin təmin edilməsi, Azərbaycandakı pedaqoji məktəblərinin sayının Xanlar Pedaqoji məktəbi adı ilə 8-ə çatdırılması qərarlaşdırılır. (Ətraflı bax: Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953) Bakı.2013. 784 s)

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının mənəvi ardıcılıqları olaraq onun fəaliyyətinin üçüncü dövrü başladı. Həmin məktəb Xanlar pedaqoji məktəbi adı ilə Seminariyanın ənənələrini davam etdirdi. Müxtəlif illərdə aşağıdakı şəxslər burada direktor vəzifəsində çalışmışlar: 1948-ci ildən 1950-ci ilədək Cəfərov Əsgər Məmməd oğlu, 1950-ci ildən 1951-ci ilədək Cəfərov İsa Qara oğlu, 1951-1965-ci illərdə Tarix Şəmdin oğlu Şirinov, 1965-1968-

ci illərdə Suqra Qoca qızı İsmayılova, 1968-1970-ci illərdə Məmmədov Adil İsmayıl oğlu, nəhayət, 1970-ci ilin aprelindən həmin ilin iyulunadək Qəzənfər Quliyev məktəb direktoru vəzifələrində çalışmışlar. Onlardan Muqbil Bağirov, Raziyyə İsmayılova, Sura Babayeva və Adil Məmmədov həm də uzun müddət tədris işləri üzrə direktor müavini vəzifəsində çalışmışlar.

Göründüyü kimi Tarix Şirinov burada ən çox müddətdə məktəbə rəhbərlik etmişdir. Onun haqqında Azərbaycan Respublikası İşlər İdarəsinin ictimai-siyasi sənədlər Arxivinin Qərbi Azərbaycan icmasının sədri cənab Əziz Ələkbərlinin adından tərəfimizdən təqdim edilən məktuba arxivin direktoru E.S.Ələkbərova tərəfindən verilmiş 24.02.24-cü il tarixli, № 1-2-28-112/2024) sayılı xidməti arayışda deyilir: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivində

mühafizə olunan sənədlərə əsasən müəyyən edilmişdir ki: Şirinov Tarix Savalan oğlu 1924-cü ildə inqilabçı ailəsində anadan olmuşdur. 1947-ci ildən Sov.İKP üzvü olmuşdur. 1949-cu ildə Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirdikdən sonra, təyinatla Xanlar pedaqoji məktəbinə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsinə göndərilmişdir. 1950-ci ildə Xanlar pedaqoji məktəbinin tədris hissəsinin müdiri, 1952-ci ildə isə həmin məktəbin direktoru vəzifələrinə təyin edilmişdir. Bu vəzifədə 1965-ci ilə kimi çalışmışdır. 1965-1966-cı illərdə Artyom rayonu 230 saylı məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi, Respublika xüsusi məktəbində isə baş tərbiyəçi vəzifəsində işləmişdir. 1966-1968-ci illərdə Bakı Kooperativ texnikumunda metodist vəzifəsində çalışmışdır. 1968-ci ildə Xanlar pedaqoji məktəbinə pedaqogika və ədəbiyyat müəllimi təyin edilmişdir. 1968-ci ildən isə Xanlar RXTŞ-də metodkabinetin müdiri vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1982-ci ildən Xanlar RXTŞ-nin gənc texnik stansiyasının direktoru vəzifəsində işləyib...

Pedaqoji məktəb Xanlarda fəaliyyətinə 9 müəllim, 47 tələbə ilə başlamışdır. Onlardan: Mehdi Kazımov - pedaqogika, psixologiya və rus

dili; Muqbil Bağirov - ana dili və ədəbiyyat; Raziyyə İsmayılova - tarix; Məmməd Həsənov - fizika-riyaziyyat; Surə Babayeva - coğrafiya və hüsn-xətt; Bəşir Məmmədov - bədən tərbiyəsi və idman; Məmməd Əsədov - sinifdənkənar bədii dərnəklər müdiri; Sadiq Heydərzadə - təbiətşünaslıq fənləri müəllimləri olaraq fəaliyyətə başlamışlar.

Hər cür çətinliyə baxmayaraq fəaliyyətini davam etdirən Xanlar Pedaqoji məktəbində 1954-cü ildə I kursdan II kursa 28 nəfər, II kursdan III kursa 29 nəfər, III kursdan IV kursa 53 tələbənin keçməsi haqqında direktorun əmri vardır. Yenə orada göstərilir ki, 1956/57-ci tədris ilində məktəbin yataqxanasında 99 tələbə məskunlaşmışdır.

1971-ci ildə buraxılış imtahanı zamanı erməni mühasibi Zinaida Arakelova və kassir Tamara Martirosovanın fitvaları ilə

müəllimlər arasında gərginliyin yüksək həddə çatması səbəbindən məktəb fəaliyyətini Azərbaycan SSR Ali və Orta ixtisas Təhsil Nazirinin 21 iyun 1971-ci il 201 sayılı əmri ilə dayandırmışdır. (Xanlar Rayon Dövlət Arxivi (indiki Göygöl rayonu). Xanlar Pedaqoji Məktəbinin 1970-1971-ci tədris illəri üçün əmr kitabı. N 1-288. Fond 131. Qeyd N 2, saxlama vahidi 1, əlaqə və rəqi 1) Bu məsələləri sonralar Sovet dövlətinin xalqlar dostluğu ideyasına mənfi təsir edəcəyindən çox da ictimailəşdirilməmiş, ibtidai təhsilin 4 ildən 3 ilə endirilməsi ilə bağlı ölkədə tətbiq edilən yeniliklərə bağlanmışdır.

Göründüyü kimi, İrəvan Müəllimlər Seminariyası, eləcə də onun mənəvi ardıcılıqları olan həm İrəvan Pedaqoji Texnikumu, həm də Xanlar Pedaqoji məktəbi daim erməni təhdidləri ilə qarşılaşsa da şanlı bir yol keçmiş, xalqımızın ən çətin dövründə; -Çar və Sovet Rusiyası işğalı dövründə məqsədli şəkildə bizə qarşı düşməne çevrilmiş ermənilərin fitnəkarlığını dəf edərək xalqımızı çox böyük güclərlə "Azərbaycan davası" adlı milli mücadiləyə hazırlamağa nail olmuşlar.

Zengezurlu Mehmet Sadık Aran'ın Finlandiyadaki siyasi faaliyeti ve turañçılık ölküsü

SEVİL ABBASOĞLU İREVANLI

*Azerbaycan Yazarlar Birliđi Üyesi. Araş Gör.
Uluslararası Vizyon Üniversitesi Kuzey Makedonya Gostivar*

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ikinci kez yeniden kazandıktan sonra bağımsızlığın kazanması ile geçmişi yeniden, milli mefkure ışığında inşa etmek, edebiyatın bilerekten unutturulmuş şahsiyetlerinin yaratıcılık yolunu araştırmak, başka deyimle maddi ve manevi hayatın karanlık çivili kalan sayfalarına ışık tutmak edebiyat, tarih yazarlarının ve aydınların başlıca vazifelerinden birine çevrilmiştir.

Böylece tarihin tekerrüründe son demokratikleşme yıllarında verimli araştırmalar sayesinde, birçok şahsiyetlerin imzaların üzerinden Rus imparatorluğunun ve Sovyetlerin vurduğu yasak damgaları götürölmüş tarihi gerçeklerin yeniden inşa edilmesi sürecinde önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan muhaceret edebiyatı milli maneviyatın unutkanlığına mahkum edilmiş acı gerçeklerden biridir. (Sultanlı, 2023: 4). Sovyetler Birliđi döneminde Azerbaycan'da unutturulan tarihi, siyasi ve edebi şahsiyetlerden biri de Mehmet Sadık Aran (1895-1971) olmuştur.

Birçok yazarın yazılarında şu ifadeler de seslenmektedir ki muhaceret hiçbir zaman sözün gerçek anlamında büyük edebiyat yaratmamış, dünya edebi fikrine hiçbir sanat örnekleri bahsetmemiştir. Bu mantığın gerçek olmadığını yeteri kadar ciddi ilmi-faktlara, iddialara dayanmadığını kaydetmekle böyle bir makama dikkat yetirmeye ihtiyaç vardır ki tarihin belirli bir zaman diliminde edebiyatı halkın, vatanın talihiy-

le ilgili meseleler düşündürdüğünden edebi be-dii kriterlerin bir nevi 'unutularak' arka plana geçtiđi makamlar da olur. Onun için muhaceret edebiyatı değerlendirilirken onu yaratanların yalnız edebi istidadı deđil, sosyal ve ahlaki mevkii de dikkate alınmalıdır. Azerbaycan muhaceret edebiyatını yaratanların mühim bir kısmının talihi gurbetin edebi mihneti içerisinde geçmiş, onlar doğdukları topraklara, yürekten ruhen bađlı oldukları, halde vatani terk etmeye mecbur bırakıldıkları için vatana bir daha dönememişlerdi. (Sultanlı, 2023: 4-5). 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti Bolşevikler tarafından işgal ve istila edildiđi zaman vatanını terk ederek bütün ömrünü muhacerette, geçiren Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Ali Merdan Bey Topçubaşı (1863-1934), Almas Yıldırım (1907-1952), Yusuf Vezir Çemenzeminli (1883-1943), Ceyhun Hacıbeyli (1891-1962), Ahmet Akif Ağaođlu (1869-1939), Mehmet Sadık Aran (1895-1971), Yusuf Bey Hasmammedov (1873-1947) vd. muhacerette yaşayan aydınlarımızın, yazarların şairlerin ve siyasi şahsiyetlerin eserlerine yansıyan edebi ve siyasi yazılarında görebiliyoruz:

Mehmet Sadık Aran, Batı Azerbaycan'da Zengezur Kazasının Sisiyan Bölgesinde (Rud-Pazarçay) köyünde Alkanlı Kabilesine mensup olup 1311 (1895) yılının aralık ayında doğmuştur. Dedesinden beri Din Hocaları Öğretmen yetiştiren bir aileden geldiği için Azerbaycan'daki soyadı Ahun zade (Hocaoğlu) idi, ilk eğitimini baba ocağında yapmış bu arada Farsça ve Arapçayı öğrenmiştir. Sonra Nahçıvan rüştiyesini bitirdikten sonra Bakü Yüksek Pedagoji Enstitüsüne girerek oradan üstün başarıyla mezun olmuş Rusçayı da iyi öğrenmiştir. Türkiye'ye muhaceret ettikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine iki yıl eğitime devam etmiş, bilahare gittiği Finlandiya'da bir sene müddetle Helsinki Üniversitesi'nde devam etmiştir. (TKAE, 1972: S/112).

M.Sadık Aran, Çarlık Rusya'sı dağılmadan önce de ilk gençlik yıllarından Mehmet Emin Resulzade ile 1917 yılından beri Azerbaycan'ın kurtuluşu ve milli istiklaline kavuşması yolundaki mücadelelere birlikte devam etmişlerdi. M.Sadık hakkında yazarken Azerbaycan davası uğruna mücadele eden Resulzade'yi anmadan geçemeyiz. M.Resulzade de 1917 İhtilali'nin vukuundan sonra mayısta toplanan Umum Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayında devlet rejiminin federasyon temelinde kurulmasının gerektiği üzerine okuduğu teziyle kendini Çar Rusya'sının sömürsündeki Rusya sınırları içerisinde yaşayan bütün Türklere tanıtmıştı. Resulzade gerektiğinde silahla ve kalemiyle yaşamı boyunca Bolşeviklerin kırmızı ordusuna karşı mücadele etmiştir. Mehmet Sadık Aran da tıpkı Resulzade gibi hem silah hem de kalemiyle mücadelesini ömrünün sonuna kadar sürdürmüştü. M.Sadık Aran, 7 Aralık 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Milli Meclisi kurulduğunda Zengezur'dan aday olarak meclise seçilmiş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (1918-1920) yıllarında milletvekili görevinde bulunmuştur.

Mehmet Sadık doğduğu Zengezur bölgesinde defalarca ermenilerle silahlı çatışmaya katılmış Karabağ'da müstevli Ruslara karşı patlayan büyük ayaklanmaya fiilen iştirak etmiş ve ayaklanmanın vahşiyane bastırılmasına kadar silah

arkadaşlarının yanında çarpışmaya devam etmiştir. Bolşevikler 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı tamamen ele geçirince, M.Sadık merkezi Bakü şehrinde Mirzebala Memmedzadenin öncüllük ettiği gizli İstiklal Komitesine katılmış dava arkadaşlarından Mehmet Emin Resulzade, Memmedsadık Kuluzade vd. arkadaşları ile birleşerek Yeraltı Kurtuluş Teşkilatı kurmuşlardı. Yeraltı teşkilatı tamamlandıktan sonra, İstanbul'daki Milli Azerbaycan Teşkilatı ile irtibat kurmak üzere Karadeniz'e (Batum-Trabzon) yolu üzerinden tekneyle geçerek İstanbul'a gelmiş ve aynı yoldan geri dönmüştür.

Azerbaycan'a döndükten sekiz ay sonra 1923 yılının ortalarında İstiklal Komitesi Mehmet Sadık'ı Gürcü Sosyal demokratlar ve Gürcistan Milli Mukavemeti Merkezi ile temas kurmak için Tiflis'e göndermişti. Ancak Rus KGB ajanları tarafından Tiflis'te yakalanıp hapse atılmış ve uzun süre akla sığmaz işkencelere tabi tutulmuş ise de kurduğu teşkilat ve arkadaşları hakkında tek kelime bile sır vermemiş ve hastaneden kaçmayı başarmıştır. (Şimşir, 1999: 163).

Abdulvahap Yurtsever, Mehmet Sadık Aran (S?'n'an) hakkında Azerbaycan dergisinde Çeka'nın zulmünden nasıl kurtulduğu ve muhacereye yüz tuttuğu hakkında şöyle yazar:

"Mehmet Sadık tutuklu olduğu hastaneden kaçınca Ekim 1923 yılında İslam Tahirbeyli'nin evinde misafir olduğunu öğrendim. Hemen ziyaretine gittim. Onu evimize davet ettim. Fakat yemek için masaya otururken evimizi çembere çeviren polisler o an içeri girdiler. Her ikimizi polis arabasına bindirerek gizli Müsavatın matbaasında hapsedilen iki genç arkadaşımız Kurban Musazade ve Ağa Selim Rehimzade ile Bakü CPU'ya götürdüler. Beni sabaha kadar dövdükten sonra sulu zirveliye atıldım. Ancak Sadık beye orada kimse dokunmadı ve Mir Cafer Bağirov'un karşısına çıkarıldığı zaman Sadık beyin gözlerinin içine bakarak "bu adam hastadır, onu niçin buraya getirdiniz" diyerek derhal bırakılmasını emretmişti. Ancak Sadık Bey hasta olmadığı belli olmasın diye bir müddet Çeka binasından çıkmaz. Polisler güçle kolundan tutup sokağa çıkarmışlarsa da Sadık bir müddet kapıda beklemiş ve herkes çıkıp gittikten sonra gece

iken Yevlah istasyonuna yollanır, oradan da Karabağ'a ardından da 1923'te İran'a geçer. (Yurtsever, 1972: 63).

Mehmet Sadık Aran'ın Türkiye'ye Muhacereti (1924)

M.Sadık, 1923 yılının sonlarında Azerbaycan'ın Güneyine (İran'a) geçebilmiş Güney Azerbaycan köylerinde bir okul açar ve okulda bir müddet öğretmenlik yapar. Bir yıl aradan sonra İran üzerinden ikinci kez 1924 yılında Türkiye'ye muhaceret etmişti. Mehmet Sadık, önce yine bir süre Trabzon'da öğretmenlik yaptıktan sonra 1927 yılında İstanbul'a gelir ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat, Fakültesine kaydolur. Ancak, içinde taşıdığı hürriyet ve bağımsızlık ateşi onu öğrencilikten ziyade yoğun içtimai siyasi faaliyetlerle, yayın hayatına itecektir. İstanbul Üniversitesi'ni yarıda bırakmasının nedeni de bu olmuştur.

Büyük harpten Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmış Türklük alemi içinde bağımsızlığını muhafaza edebilen Türkiye'den başka bir Türk devletinin kalmadığı, Türk Dünyası'nın yenilmişliği, parçalanmışlığı ve esaretin en derin acısıyla sarılan Mehmet Sadık Aran, kalemiyle İstanbul'da yeni bir savaş cephesi açar. Bu cephe, basın yayın organları vasıtasıyla işgalci ve sömürgecilerin zulüm ve haksızlıkları ifşa edilmesidir. Savaş yıllarının, bütün acılarını, sıkıntılarını, büyük siyasi ve içtima çalkantıları yaşamış olan Mehmet Sadık Aran, ömrünün sonuna kadar bir yol arayışına hep devam etmiştir. Mehmet Sadık Aran'ın bu yorulmak bilmeyen azmi ve imanı karşısında en yakın dostu ve İstanbul Üniversitesi'nden sınıf arkadaşı olan Hüseyin Nihal Atsız, Aran'ın hayatıyla ilgili olarak şunları anlatır:

Şu geçen aylarda, bizi ilgilendirmesi gereken iki kişi, aramızdan göçüp gitti: Azerbaycanlı Mehmet Sadık Aran ve Türkiyeli Tahsin Demiray, "Bizi ilgilendirmesi" demekten maksadım ikisinin de Türk milliyetçisi olması, bu yolda çalışıp uğraşmaları, yazılar yazmaları ve hizmet etmeleri bakımındandır. Ayrıca beni ilgilendiren bir yönleri de var: Mehmet Sadık Aran, Edebiyat Fakültesi'nden; Tahsin Demiray, Sultaniden sınıf arkadaşımıdır ve bu arkadaşlıklar ömür boyu sürüp gitmiştir. 1926 ders yılı başında Edebiyat

Fakültesi'ne devama başlamışken bir hafta sonra beni askere aldıkları için askerliğimi yaptıktan sonra ertesi yıl, 1927'de tekrar derslere başladığım zaman yeni simalarla karşılaştım. Yeni simalar arasında iki de azerbaycanlı vardı: Ali Kemal ve Mehmet Sadık. Her ikisi de bilgili arkadaşlardı farsçayı ve rusçayı iyi biliyorlardı. Mehmet Sadık hem farsça hem de arapçayı iyi biliyordu. İkisi de fakülteyi bitirmedi. Zaten onlar öğrenci değil, siyaset adamıydılar, mücahitler. Kısa ömürlü Azerbaycan Cumhuriyeti'nde hizmet etmişler, Azerbaycan devleti moskoflar tarafından istila edilince Türkiye'ye muhaceret etmişlerdi. Daha sonra Ali Kemal, Güney Azerbaycan'a giderek mücadeleye orada devam etmiş ancak İkinci Dünya Savaşı'nda İran ingilizlerle, moskoflar tarafından işgal edildiği zaman oradaki komünistler tarafından öldürüldü. Mehmet Sadık Aran'ın bizim Edebiyat Fakültesi'nde öğreneceği pek bir şey yoktu. Fuzuli'yi zaten ezbere biliyordu. Farsçayı da iyi bildiği için bütün Divan Edebiyatımız, farsça ve arapça yazılan edebiyat ona açıktı. Nihayet Mehmet Sadık bir ülkü ve mücadele adamı olduğundan Azerbaycan'ın kurtuluş savaşı için çalışmaya mecburdu. Bu sebepten İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden ayrıldı. İstanbul'daki Azerbaycan Türkleri ile bir araya gelerek dergi çıkarmak, konferanslar vererek, propaganda yapmak suretiyle Azerbaycan davası yolunda mücadelesini sürdürdü. (Atsız, 1971: S/8).

Mehmet Sadık otuzlu yılların sonuna dek İstanbul'da 15 günde bir çıkan edebi, içtimai, iktisadi ve siyasi milliyetperver bir dergi olan Azer Türk Mecmuasının sorumlu müdürü olmuştur. O tarihte Mehmet Emin Resulzade de İstanbul'da bulunuyordu. Dergi 1928-1930 yıllarında ilk yirmi sayı Arap harfleriyle, 1928 Aralık sayısından itibaren Latin harfleri olmak üzere otuz sayı kadar çıkmıştır. İlk sayısının başyazısında Mehmet Emin Resulzade şöyle yazar:

"Mecmuamızı bundan dört beş sene evvel ve başka şerait dahilinde çıkarmış olsaydık, tuttuğumuz yolu kafi surette izah edebilmek için belki daha ziyade tafsilat vermek ihtiyacını hisse derdik. Fakat şimdi, bizden evvel vuku' bulan neşriyat sayesinde izhar olunan bir muhiti naza-

ra alarak, tuttuğumuz yolun pek kısa cümlelerle izah olunabileceğini ümit ediyoruz. (Resulzade, M. Emin. Azer Türk Mecmuası (1928), İstanbul: S.1. s. 2-3.)

Resulzade Finlandiya'dan döndükten sonra İstanbul'da Muhaceret edebiyatı yayınına da başlatmıştı. Mehmet Sadık Aran'ın kendi maddi desteğine çıkarılan en önemli Yeşil Yaprak Mecmuası ise, ancak üç sayı kadar yayımlanmıştır. İlk sayısında, yayının amacı şöyle açıklanmaktadır: *Yeşil Yaprak esaret zinciri altında bulunmak bedbahatlığına düşen Azerbaycan'da senelerden beri tutuşan faciaya seyirci kalan cihana onun dertlerini işittirmek için yapılan neşriyata iştirak etmek maksadıyla intişar ediyor. Bu ümidini- biraz da olsun -tahakkuk ettirebilirse kendisini pek Mesud addedecektir."*

Derginin ikinci sayısında çıkan yazılarla, İran'da neşredilen ve daima kıyasıya Azerbaycan İstiklal davasını baltalayan (Ayinde) adlı derginin kapatılmasına ve İran'ın o zamanki İstanbul Başkonsolosu Mehmet Han Saidulvuzara tarafından yazar Mehmet Sadık Aran'ın davet edilerek kendisine özür beyan edilmesine ve yazarın haklı olduğunu itiraf edilerek bundan sonra yazışmamak için ricada bulunmasına vesile olmuştur. Çünkü bu yazılar İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Milli haklarını da savunuyordu ve bu İran Hükümeti'nin işine gelmiyordu. (TK, 1972: 260-267). Aran Azerbaycan'ın bağımsızlık davası üzerine ülküsünü savunmak için her nerede imkan bulursa oraya koşuyordu. Ancak, devrin şartları onun bu mücadelesine cevap verecek durumda olmadığı gibi, o dönemdeki siyasi şartlardan dolayı 1930'lu yılların başlarında Sovyetler Birliği rehberlerin baskısıyla Türkiye'deki siyasi muhacirler Türkiye'yi terk etmeye mecbur edildiklerinde Mehmet Sadık Aran da Finlandiya'ya gitmiştir.

Mehmet Sadık Aran'ın Suomi/Finlandiya'ya Mühacereti (1931-1934)

Mehmet Sadık Aran'ın Suomi/Finlandiya'ya muhaceret etmesinin nedeni o devrin siyasi koşulları ve Türkçe ders vermek için Ziyetullah Ahsen Böre'den davet alması olmuştur. Mehmet Sadık Aran, otuzlu yılların başında Finlandiya'ya gider siyasi faaliyetini bir süre Finlandiya'da sürdürür. 1920-1930'lu yıllarda Finlandiya Sovyetlerden kaçan devlet büyükleri ve siyasilerin muhaceret ettiği ülke haline gelmişti. Finlandiya o zaman Çarlık döneminde olduğu gibi doğrudan Rusya'ya bağlanmış olsa da bir özerklik statüsü verilmişti. (Jyrki, 2006: 14-27).

Rus devriminden sonra ise bağımsızlığını koruyan Finlandiya artık rus baskısından kurtulduğu için ülke sınırı Petersburg'un tam bitişiğinden geçtiğinden Fin tarafındaki Terijoki'ye teknelerle geçiliyordu. Sovyetlerden kaçabilen devlet büyükleri ve siyasiler iki yoldan, Terijoki üzerinden Fin tarafına veya İran üzerinden geçiyorlardı. Teriyoki'den birçok aydın, siyaset ve devlet adamlarından Abdullah Battal Taymas (1882-1967), Sadri Maksudi Arsal (1878-1957), Ayaz İshak (1878-1954), Ziyetullah Ahsen Böre (1883-1967) ve diğer ünlü kimseler de Rusya'dan kaçmayı başarmıştır. Azerbaycan Cumhuriyetinin ilk Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade de Moskova'da göz hapsinde tutulurken Leningrad'a geçmiş, oradaki yerli Türklerin yardımıyla tekneyle Teriyoki sahilinden Finlandiya'ya muhaceret etmişti... Mehmet Emin Resulzade Helsinki'de Finlandiya Türklerinin konduğu olmuş ve iyi ilişkiler kurmuştu. Mehmet Sadık Aran'ın otuzlu yıllarda Finlandiya'ya gitmesi de bu ilişkiler sayesinde olmuştur. M.E.Resulzade Paris'teki Azerbaycan Milli Komitesinden pasaport aldıktan sonra 16 Eylül 1922 tarihinde deniz yoluyla Almanya'ya, oradan da İstanbul'a gelerek çeşitli siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve 'muhaceret' yayıncılığını başlatmıştı

Aran, İlk önce Finlandiya'da Türkçe dersler vermiştir. Ancak Mehmet Sadık'ın Finlandiya'daki faaliyeti İstanbul'da olduğu gibi önemli olan yayıncılık faaliyeti olmuştur. Suomi'deki siyasi faaliyeti Yeni Turan adlı siyasi gazetesini yayınlamakla başlamıştır. Yeni Turan gazetesi önce Tampere şehrinde, daha sonra Helsinki'de çıkmıştır. Gazete iki dilde hem Türkçe hem de Fince yayımlanıyordu, siyasi yazılar Finceye çevriliyordu. Aran için Azerbaycan'ın bağımsızlık davası her şeyden önemli olmuştur, gazete-deki yazılar da siyasi ağırlıklıydı. Yeni Turan

gazetesinde İstanbul Türkçesi kullanılıyordu. Nitekim 30'lu yılların başlarında ortak Türkçe gerçek oluyordu. 1937 yılına kadar bu dil hem Azerbaycan'da hem Türkiye'de Latin harfleriyle yazıldığı gibi dilin adı Türk dili, onu konuşanların milliyeti de resmen Türk olarak kaydedilirdi.

Yeni Turan Gazetesinin Yayın Amacı ve Turan Ülküsü

Ruslara karşı İstiklal Mücadelesinde Büyük Davamızı Türk Ellerinde tanıtmak gayesi ile yayımlanan Yeni Turan ülkü uğruna yayınlanacaktır. San'an

M. Sadık Aran, Sovyet devriminin hayatları altüst ettiği devirde KGB zulmünden kurtulmuş biri olarak çıkardığı Yeni Turan gazetesinin müdürecatında görüleceği üzere genel olarak anti-komünist bir yayın politikası takip eder. Aran, Yeni Turan gazetesinin ilk sayısında şöyle yazar:

"Cihan milletleri arasında şerefli bir tarihe, varlığa malik olan büyük Türk milletinin mühim bir kısmı bugün esaret altında bulunmaktadır. Bilhassa Rusya'nın tahakkümü altında bulunan 30 milyonluk Türk akvamı pek ağır felaket günleri yaşamakta ve bu vaziyetten kurtulmak için mücadele etmektedir. İşbu kurtuluş mücadelesini terviç ve müdafaa gayesi ile biz de neşriyata başlıyoruz... Şimdilik ayda bir defa çıkacak olan bu mefkure organının ismini Yeni Turan koymakla eski hülyevi Turançılık güttüğümüzü hamledilmesin. Türk ellerinin mecmuuna, kendimizce bu eski (coğrafi) ismi veriyoruz. Türk ellerindeki istiklal mücadelesini takip ve neşretmekle milli vazifemizden pek ehemmiyetsiz bir kısmını iğfale çalışacağız. Ülkümüz yürüttüğümüz bu yolda bütün Türk, mefkure insanının maddi ve manevi yardımlarına mazhar olacağımızı umuyoruz. Gazetemizin bir kısmını Fince olarak neşre ediyoruz. Bu suretle, başta Türkiye olmakla bütün Türk ellerinin içtimai, siyasi vaziyetlerini Fin milletine ve onları de Türk ellerine tanıtmak gayesini güdüyoruz. Büyük davanın maddeten küçük müdafı sıfatla, Türk milliyetçilerinin müzaheretine güvenerek sahaya çıkıyoruz rehberimiz, hak ve iyman kuvvetidir. (Aran, 1931: N/1) s. 2.

Suomi/Finlandiya'da (1931-1933) yıllarında

çıkan Yeni Turan gazetesi Finlandiya Türkleri iş adamlarının sponsorluğunda yayımlanıyordu. Mehmet Sadık Aran, Yeni Turan gazetesinin başmuharriri idi ayrıca kendisi de gazetede siyasi yazılar yazıyordu. Yeni Turan gazetesinde Türk ülkelerinin biter ve verimli topraklarına Rusların ve Ermenilerin nasıl iskan edildiğini, Türk ülkelerindeki milli istiklal hareketlerini dehşet ve şiddetle nasıl boğmaya çalıştıklarını, Yeni Turan gazetesindeki yazılardan öğreniyoruz. Rusların Türkistan'da 1930'lu yıllardan 1939 yılına kadar çöllerde zehirleyerek ve dağlarda takip ederek öldürdüğü ve Basmacı hareketini, Karabağ'da, İrevan'da, Zengezur'da ve Dereleyez mahallinde partizan hareketini nasıl bastırdıklarını okuyoruz.

M. Sadık Aran, Yeni Turan gazetesinin bütün sayılarında Türklük-Rusluk Mücadelesi başlığı adı altında verdiği yazılarında Rusların vicdanlar ürperten, insan ruhunu kemiren zulüm ve vahşetlerini, kırbaç ve süngü kullanarak aydın Türk kütlesini katile katile soğuk Sibirya, Yeni Solofka ve Kandalaş'ın kalın ormanlarındaki Üsera çalışma kamplarına yollayarak, orada mahvetmek için bin türlü vahşet ve işkenceye maruz bıraktıklarını, Finlandiya'da o yıllarda korkmadan yazabiliyordu.

Rusların işgali altında olan bütün Sovyet cumhuriyetlerinde o devirde Ruslar aleyhinde ne ki yazı yazmak konuşmak bile yasaktı, ayrıca bu tip siyasi yazılar yazmanın sonu bilindiği üzere Hüseyin Cavit vd. yüzlerce aydınımızın Sibirya'nın buzlu, soğuk bozkırına sürülmesiyle sonuçlanmıştı. Dahası şiirlerinde milli ruhu taşıyan Ahmet Cevat, Mikayıl Müşfik, Feridun Bey Köçerli, Hüseyin Arablinski, Kırmılı Bekir Çobanzade, Türkistan'dan Endicanlı muaharen şair Abdülhamit Süleyman Çolpan vd. gibi Stalin'in emriyle kurşuna dizilmişlerdi. Nitekim Abdurrauf Fıtrat, Turançılıkla suçlanarak kurşuna dizilmişti. (İrevanlı, 2021: 41-73). Stalin ne ki Güney Kafkasya'daki Türk ve Müslümanları bütün Türkistan coğrafyasındaki aydınları gönderdiği ajanlar aracılığıyla bulup kurşuna dizdiriyordu. Gazetede yayımlanan yazılar, Sovyet devriminin ilk yıllarında ölüm, kıyım, yokluk, sürgün ve acılarla dolu en yoğun kaosun numunelerini ta-

sır. Başta vatani Azerbaycan olmak üzere, Türkistan'da hüküm süren kanlı sürgün ve kıyım haberleri gazetenin bütün sayılarında yer almıştır.

Aran, *Yeni Turan* gazetesinin 4'cü sayısında *Solofka'da Neler Gördüm* başlığıyla verilmiş makalesinde şöyle yazar: "Solofka'ya sürülen Türklerin gece öldürüldükten sonra altın dişlerini çıkararak rus köylüsü hem aç hem de mağradan yeni çıkmış gibi çıplaktı. Bundan ötürü mujik, karnını doyuracak patates ve sırtını örtecek çulu vadedenlere canını vermeye hazırды. Çarlığın enkazı üzerine tünemiş bulunan bolşevik başçıları, bu aç sırtlan sürüsüne Türkistan'ın zengin ovalarını, Azerbaycan'ın servet kaynaklarını gösteriyor ve "bunlar sizin olacak" diyorlardı.

Rusların türettikleri bu vahşetleri, Solofka'dan kaçan tanıkların söylediklerini, otuzlu yıllarda atalarımızın yaşadığı faciaları yine bu gazete sayfalarından okuyabiliyoruz.

Dağıstanlı Alibeyli Veli Beyin Hatıraları

Mehmet Sadık Aran, Veli Beyle bizzat görüşüğünü ve anlattıklarını *Yeni Turan* gazetesinin 32 sayısında olduğu gibi yayımlanmış. Gazetede sürgüne gönderilenlere müjde olarak Moskova'ya götürüldükleri söylense de bunun bir göz boyama oyunu olduğu Moskova'ya değil Yeni Solofkaya, Kandalaş'ın soğuk kara ormanlarına atıldıkları iki gün cehennemi soğuklara karşı aç susuz kaldıkları ortaya çıkmıştı. Sürülen 900 kişiden 600 kişinin ormanda donarak öldüğünü de gazeteden okuyoruz. Veli bey, Azerbaycan'da ve daha sonra da Solofka'da gördüklerini gazetede şöyle anlatıyor:

Bakü (ceka) sından bizi ellerimiz zincirle sınıksıkı bağlı bir vaziyette kapalı kamyonlarda istasyona naklederken çekisler bize: "Moskova'ya gidiyorsunuz" değe, bizi "müjdelemişlerdi" ... Bakü istasyonu bir mahşere benziyordu. Üç bin bedbaht Türk genci, mezbahaya götürülen kurbanlık koyun gibi, elleri prangan, hayvan vagonlarına dolduruluyorlardı... İstasyonda, platform altında Rus солдатlarından ve öteye beriye, kırbaçlarını şakırdatarak koşuşan çekistlerden başka kimse görünmüyordu. Yalnız çitlerin arkasında kesif bir kalabalık vardı. Önlerinde süngülü soldat kordonu dikilmişti... haykırışmalar, yü-

rek yakıcı feryatlar istasyonu inletiyordu. Bunlar sürülenlerin geride bıraktıkları aileleri idi... Sürülen evlatlarını son defa görmeğe, son bir defa hasretle öpmeğe - kucaklamağa gelmişlerdi. Elllerinde küçük hediyeleri teslim etmeğe bile müsaade edilmiyor... Anneler ağlıyor, hemşireler ağlıyor, taze gelinler hıçkırıyorlardı. Genç kadınların en büyük hediyeleri kucaklarında taşıdıkları yavrularıydı... En büyük arzuları şu mini-mini yavruları bir defacık olsun - belki bir daha yüzlerini göremeyecekleri - bedbaht babalarına öptürmek idi... Fakat, heyhat!.. kızıl şapkalı zabıtların verdikleri emirle çitin önünü kesen soldatlar kimseye aman vermiyordu. Bir aralık çit önünde müthiş bir gürültü koptu... Biz vagona girmek için sıra bekliyorduk. Çekisler, zabıtlar hep kılıç ve mahmuzlarını şakırdatarak gürültü olan noktaya koşuştular. Boğuk haykırmalar, itişip kakışmalardan sonra çekislerin önünde yüksek boylu, dik bakışlı bir Türk kadını yürüyerek, ara sıra: "kahrı olunuz sizi!" değe haykırıyordu. Bu kadar sıkı inzibata rağmen bu cesur Türk kadını çiti aşmış, kordonu yarmış vagonda bulunan oğluna kavuşmak istemişti. Soldatlarla boğuşurken sağ eli soldatın katot düğmesine ilişerek yaralanmıştı... Yüzü kan içinde idi. Gözleri ağlamaktan kan çanağına dönmüştü. Büfe kapısında maiyeti ile duran istasyon kumandanına yaklaşılar. Çekist ilerleyerek bu kadının kordonu yarıdığını anlattı. Bu sırada kadın ellerini kilitlemiş bir halde yukarı kaldırdı: "oğlumu, oğlumu" görmeye geldim: Bu sonuncu oğlum... hepsini aldınız, yalnız bu kalmıştı, onu da götürüyorsunuz... Bir lahza bırakın yüzünü göreyim, bağırama basayım..." Son sözünü söylerken göğsünü yumrukladı; sanki kalbini çıkarıp önlerine atmak, çektiği ıstırapı onlara göstermek istiyordu. Kumandan donuk, soğuk ve yılan bakışlarla kadını yukarıdan aşağı süzdükten sonra yanındakilere soğuk bir şeyler mırıldandı. İki sert pençe kadının kollarını yakarmak istedi... Onların ellerinden sıyrılıp yan tarafa fırlayan bu heybetli Türk annesi kumandana çarparak onu sarstı ve yumruklarını sıkarak haykırdı: "Bundan sonra bana yaşamak haramdır; ben ya burada öleceğim yahut oğlumla beraber gideceğim..." Buradaki gürültü daha şiddetli idi. Ana kükremiş bir dişi as-

lan gibi sağına soluna saldırıyor, dişile, tırnağı ile yavrusunu yuvasından çalan etrafındaki bu canileri parçalamak istiyordu. Mücadele, boğuşmalar epey sürdü. Nihayet, her taraftan uzanan soğuk ve keskin süngüler karşısında bitap bir halle gelen o mağrur ANA teslim oldu. Çaresiz, yarımsız kalarak солдатların elinde çekaya götürülürken iki elleri ile yüzünü yırttı kanını akan göz yaşlarına karıştırdı. Yüzünden yaşlarla karışık akan kanlar boynundaki beyaz atkısını kıp kıp kızıl bir renge boyuyordu. Zavallı, ana başını arkasına çevirerek gözleriyle oğlunu aradı ve yakıcı bir sesle: "Oğlum, nakam oğlum!" diye haykırdı. Soldatlar, çekistler onu sürüklediler; Ana son arzusu da yüreğine saplanıp kalan Türk annesi feryat ediyordu: - "Oğlum; oğlum"!! Bu ses istasyon binasını sarsar gibi çınladı: binanın kubbesine çarparak tekrarlandı: - Oğlum, Oğlum! Hayvan vagonlarına doldurulan mahpuslar başlarını çevirip bakamıyorlardı; birçoğları bitkin bir halde şaşkın-şaşkın arkadaşlarının yüzlerine bakıyorlardı. Bu zavallılar aylarca güneşsiz bodrumlarda rutubetli toprak üstünde yattıklarından sapsarı sararmış ve şimdi açık havaya ilk defa çıkarıldıklarından, bu temiz havayı derin hasretle ciğerlerine dolduruyorlardı... Bir kısmı da yıpranmış vücutlar ile vagonun bir köşesine sığınarak mecalsiz yatıyor, ne olup bittiğini sormaya takatleri kalmamıştı... Vagonların kapıları sınıksız kapandı; içeriden ve dışından kilitlendi. Son kampana çalındı, lokomotif düdüğünü öttürerek harekete başladı. Penceresiz vagonların içerisi karanlıktı; dışarını görme imkanı yok... Yalnız dışarıda sürgünlerin annelerinin boğuk ve acı feryatları duyuluyordu. İşte böyle bir "tesyi" merasimile biz mechul akibete doğru yol aldık.

Başkent" Bakü istasyonundan 3.000 kişilik bu kabile 1926 yılında Solofkaya, Kandalaş'a sürülürken Azerbaycan'da I. Türkoloji Kurultayına hazırlık işleri yapılıyordu. Stalin bir taraftan Türkleri Sibiryaya, Solofka'ya sürüyor, diğer yandan Türk aydınlarının bir araya nasıl getirileceğini Türkoloji Kurultayı yaparak belirlemeye çalışıyordu. Türkoloji kurultayına katılan Azerbaycan ve Türkistan Türklerinin hemen hepsi sonralar türlü suçlamalarla kurşuna dizildiler.

Bütün bunlar Sovyetler Birliği döneminde ne ki yazılması, konuşulması bile yasaklanan konulardandı. Sibiryaya sürülenler arasında gayri milletlerden pek az sayıda Gürcülerin olduğu bilinmektedir. İçlerinde bir tek Ermeni'nin olması manidardır. Bu durum muhafızların hepsinin Ermenilerden ve Ruslardan kaynaklanması ile izah edilebilir. Yoklama memurlarının da hepsi Yahudilerden ibaretti.

Veli bey şöyle devam eder; yolculuk boyunca iki günde bir defa vagonların kafesli küçük penceresinden adam başına birer parça çamurlu ekmek atıyorlardı. Günler, haftalar geçti... Nihayet! Kem'e geldiğimizi haber verdiler. Bizi üç kısma ayırdılar. 900 kişiyle beraber bizi "Yeni Solofka "dedikleri (Kandalaş)a sevk ettiler. Bu "üsera karargahında" yer bulunmadığından bizi ormanda açık havada bıraktılar... İki gün iki gece cehennem soğuklara karşı açık havada kaldık. Üçüncü gün bizi ormanda işe sevk edenken yoklama yapıldı... 600 kişi soğuktan donmuş ölmüştü. Sağ kalanların da birçoğunun elleri, ayakları donmuştu." Buna bakmayarak, hepimizi dipçikle dürterek, ağaç kesmeye yolladılar. (Aran, M. Sadık, 1932, Dağıstanlı Alibeyli Veli Beyin Hatıraları, Yeni Turan Gazetesi, Helsinki: S/4. s. 2-5.)

Vahşet Haberleri

Yeni Turan gazetesinde Vahşet Haberleri başlığıyla verilen diğer bir yazıda Solofka firarilerinden Kırgızlar, Yakutlar Azerbaycan Türkleri anlatıyor... Türk oğullarını Rus cellatları "Amerikan hamutu" (İnsan boğmağa mahsus Bolşeviklerin iycat ettikleri çemberli ip) ile nasıl boğduklarını Solofka'dan kaçan firariler şöyle anlatıyor:

Türk çocuklarını "Amerikan hamutu" ile boğuyorlardı. Çeka cellatları öldürmek istedikleri mahpusun kafasına gafleten menhus ipi atıyorlar ve kurbanlarının nasıl ihtilaçlar içinde can çektiğini, gülerek, seyrediyorlardı... Kafasına "hamut" geçirilen bedbaht gencin feryat etmesine imkan verilmiyor, ipteki demir bir taraftan mahkumun gırtlığını sıkarken diğer taraftan da ağzını kapatıyor. Gözler firliyor; ihtilaçlar içinde yere yuvarlanan bedbaht genç saatlerce can çekiyor ve nihayet hırultıyla VATANIM... ses

kesiliyor... "Yeni Solofka"nın Norminski ve Kandalaş'ta "üsera kararg?hlarında böyle canavarlıkları gözümüzün önünde yapıyorlardı ve bu suretle dehşet icra ediyorlardı... Böyle boğulanlardan üç şehidin ismi: Temur Veli, Mehmet Kazim, Karahan İsfendiyar efendilerdi. Bunlar Azerbaycan Türklerindendi. Bu sonuncusu çabuk can vermediğinden sopalarla kafasını ezmişlerdir. Bu canavarlık "Üsera karargahının" önünde cereyan ediyordu... Beşeriyetin yüzünü karartan, insan kılığına girmiş olan bu şeytanların icat ettikleri şu vahşi işkenceleri en iptidai insanların yapmayacakları bedihidir. Bu korkunç sahneleri gördüğümüz andan gecenin zifiri karanlığında kaçmayı planladık. İşte bin bir meşakkatlerden sonra buradayız değebildiler. Bu korkunç sahneleri görenlere:

"Bolşevizm nedir?" sordum, dediler: /Canavar bir kavmin yadigarıdır... Kanla kızıllaşan dağlar dereler? /- Masum kurbanların bir mezarıdır... /Ufuklarda tüten kızıl alevler? /- Esir milletlerin ahu zarıdır...

Rus cellatları Türk oğullarını boğarak öldürbildiklerini öldürüyor, sağ kalanları her gün hayvan yerine kızaklara koşuyor, ormandan odun taşıtıyorlardı... Ey Türk genci işit! Kandaşlarını kızıl Ruslar "hamut" la boğuyor ve can çekişmesini bir canavar Neşe'siyle seyrediyorlardı... İşit ve unutma! Bu barbarca işkencelere karşı, muvakkaten öldürülmemiş olan Türk - mücahit Türk oğulları asla yılmıyorlardı... O cehennem meydanlarında son nefeslerine kadar çarpışıyor, mukadderata asla boyun eğmiyorlardı... İşte onların "Solofka"da sürgünde olanların şarkısı:

SOLOFKA" SÜRGÜNLERİ

- Rusya'nın buzlu menfilerinde korkunç ölümle pençelesen mücahit Türk gençlerinin şarkısı -

**"Kader'e baş eğmeyiz; kader bize baş eğsin!
Dağlar selama dursun karşımızda eğilsin.
Yaradılışımızda ilahî bir kudret var.
Aslan yavrularınız; korkar bizden canavar.**

**Cihanda "hak" arayan Türkün oğullarıyız,
İstiklal yolcusuyuz. Turan yolcularıyız,
Zilletle yaşamayan" Tanrı'nın kullarıyız.
Cehennemler söndüren Türkün oğullarıyız...**

(Aran, M.Sadık. 1931, Solofka Sürgünleri, Yeni Turan. Helsinki S/2. s. 4.)

Mehmet Sadık Aran, bizzat dinlediği bu acılı hatıranın ardından sunları yazar:

"Esir Türk ellerinden: Azerbaycan'dan, Türkistan'dan, Kırım, Dağıstan ve Edil-Ural'dan altmış bin Türk genci Ruslar tarafından şimal denizinin buzlu sahillerine - Solofkaya - sürülmüşler. Türk milletinin münevver ve zinde unsurunu imha etmek için Bolşevik Rusyası bütün canavarlıklarını tatbik ediyor: "Rus soldatları bu masum Türk yavrularını Solofka'da arabalara koşuyor, süngü ile ormanlarda öldürüyor, ağızlarındaki altın dişlerini söküyorlardı! ..." Bu tüyler ürpertici vahşet haberlerini Solofka'dan kaçmış olan 24 yaşlarında bir genç (Dağıstanlı Veli Bey) göz yaşları arasında anlatırken, bu facianın dehşeti ile titredim. Vicdanları sızlatan bu mezalim levhasını tasavvur ettikçe sanki bu, müdafaasız masumların feryatları kulaklarımda çınlıyor... Hancerimin bütün kuvvetile haykırıyorum:

- Ey, Siz! Ey görmediğim; göremediğim mefkure yolcuları: Asil kanlı Türk gençleri! İşitiyor musunuz? Türk oğullarının altın dişlerine tamah eden Rus soldatları onları süngü ve dipçikle öldürüyorlar... Onların acı feryatları buzlu ormanların soğuk rüzgarlarına karışarak orada donup kalıyor... Lakin, bizler!... Neden susuyoruz? Mefkure arkadaşlarım! Siz, benim göğsümün şu dar kafesi içinde mahpus bir kuş gibi çırpınan şu dertli gönlümü teselli ediniz! bana bir az teselli verici yalanlar söyleyiniz... söyleyiniz ki: - duyduklarım bu vahşet haberleri yalandır... Gözlerim kanlanıyor... Rabbim, bana kudret ver uçayım! uçayım; gök kubbelerini parçalayıp kızıl sarayın kanlı mihraplarına atayım... onu - o kızıl Kremlin sarayını- şu kürenin ta dibindeki cehennem ocağına göndereyim... Çünkü: bütün bu mezalim fermanları, o kızıl nemrutların kanlı tahtını taşıyan şu mel'anet yuvasından çıkıyor...

Yolumun üzerinde yıkılan hanümanların vahşi sırtlanların pençesiyle parçalanmış elimin

yurdumun, ulusumun boğazlanmış kardeşlerimin kefensiz cenazelerini gördükçe ızdıraplarını yanık kalbime bastırarak yürüyorum...

Mehmet Sadık Araan'ın Turançılık Düşünceleri

Mehmet Sadık Aran, Bolşevik devriminden önce de hem siyasi faaliyetlerinde hem de edebi-bedii yazılarında Türk birliğini, Türkçülük Turançılık ideolojisini savunan bir mefkure insanı idi. Mehmet Sadık Aran, Turançılıkla ilgili düşüncelerini şöyle belirtir:

"Türk halkı, arasına bir yenilik suretinde giren milliyet cereyanı, I. Dünya Savaşı sonunda, çarlığın enkazı üzerinde kuvvetli bir devlet teşkiline amil olacak kadar Türk kavimleri arasında yerleşmiş değildi. Buna rağmen yaşanan muvakkat müstakil hayat ve uğranılan son felaketin tesiri bu Türk halklarını birleştirip kaynaştıracak kadar kuvvetli olmuştur. İkinci istiladan beri Azerbaycan'da vuku bulan isyanların adedi elliye geçiyor. Türkistan Basmacıları daha silahlarını ellerinden bırakmış değillerdir. Ve bu isyanlar gün geçtikçe bir parça daha artıp halk arasına yayılıyordu. Türk milleti ister kara renkli ister kırmızı renkli ve şeytan kalıklı olan Rus hakimiyetine, Rus istismarına ve bir kelime ile Rusluğa karşı nefret duyuyordu.

Aran, Eski Rusya İmparatorluğu dahilinde bulunmuş biri olarak, birçok kanlı mücadelede hakimiyete gelen genç Sovyet Rusya'nın istilasına geçmiş Türk ülkelerinin coğrafya itibarınla birbirinden uzak oluşu dolayı sile siyasi bir merkez teşkiline müsait olmadığından, kurtuluş mücadelesinin tam olmadığını ancak, siyasi fikir ve hislerinin, ideallerinin yekdiğerinin aynı olduğunu belirtmektedir. Aran, Turancılık davasının ilk hedefi olan Türk ellerinin esaretten kurtuluşu konusunda da birlik içerisinde olduğu kanaatinde. Onun için bir Azerbaycan Türkü Türkistan için kanını esirgemediği gibi, bir Dağıstanlı da Azerbaycan için sevine sevine ölüyor; bir Kazan Türkü, bir Kırımli dahi bu yurtlar için kurban gitmekte tereddüt etmez, özlediğimiz asıl emel birliği budur, düşmanlarımızın "Turan" diye bağırdukları da bundan ibarettir. Mehmet Sadık bunu şöyle ifade eder;

Evet biz - biz kan kardeşleri - böyle "Turan-

cı" yık... Bunu cihana ilan etsek ne beis var? Milyonlarca kardeşlerimizin esaretten kurtulup beşeriyet ailesinin müfit bir azası olmasını istemek bir kabahat mı, bir töhmet mi? Evet biz Turancıyız! Bizim bu his ve isteğimizi iyi takdir edip hesaba katmak istemeyen Moskova'nın kızıl hükümdarları - bugün değilse, yarın - bu hakkı teslim etmek mecburiyetinde kalacaklardır.

Mehmet Sadık Aran Rusların tarih boyu Türklere karşı yaptıkları sinsiyet oyunları, yürüttükleri politika ve propagandaları iyi bildiği için Rusların Azerbaycan'daki aydınları yok etmesiyle bu ateşi ne pahasına olursa olsun söndürmeye çalışıyorlardı. Mehmet Sadık yine o makalede şöyle yazar: "

Bu maksatla Ruslar, Japonya-Rusya (1905-1906) harbi esnasında Kafkasya'da Türklere karşı Ermeni mezalimini sun'i surette ika ettirdiler... Ruslar, "İmparatorluğu kurtarmak" için, belki bu vesile ile başka maksat dahi güdüyorlardı... Lakin, Kafkasya'daki hedefler, oradaki Türk milli hareketini söndürmekti. Bu mezalim desisesine gönüllü sıfat ile Ermeniler, hayalhanelerinde kurdukları "Büyük Hayastan" hülyasının "tahakkuku" (?) için bu mezalimi yapmayı kendi emellerine pek muvafık buldular... Rus ordusunda yetişen Ermeni zabıt ve müsellemler askerleri Türk halkına karşı mürettep kıtal faciaları yapmaya başladılar. Ermeniler Rus çarlığına sadakatlerini yalnız silahla Türk halkını imha etmekle iktifa etmediler... dahası, ileri gelen okumuş Türkleri de jurnal (donos) ederek Sibiryaya sürdürüyorlardı. Çünkü: Ermenilerce, Azerbaycan müstakil olursa (Panturanizm) mefkuresi tahakkuk edecektir... Şu maksatla idi ki, koyu şovenist olan Ermeni Taşnaklar kızıl Ruslarla beraber Azerbaycan'ın bütün muntikalarında hep müttehit cephe teşkil etmişlerdi ve hala da öyledirler...

M. Sadık Azerbaycan'ın bağımsızlığının ne büyük meşakkatlerden geçtiğini ne kurbanlar vererek bağımsız olduğunu şu şekilde aktarır;

Hak ve hakikatin zaferiyle, birçok ağır mücadeleden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti teşekkül etti... Dünya milletlerince tanındı... Bu büyük ve mesul bir hadise idi. Fakat, bu yeni doğan varlık dahilden ve hariçten dış bilemiş birçok düş-

manların tehdidinde maruz idi... Vaziyet böyle iken, Azerbaycan kendi derterini unutmüş, çar ve kızıl generallerinin çizmesi altında çiğnenen Dağistan halkını korumak için kardeş yardımına koşması Panturanizm gütmek değildi. Anadolu'daki vaziyet Türkiye'nin perişanlığı Azerbaycan Türkünü daha çok perişan ediyordu... İşte Ermenilerin "Turan kapısı" dedikleri Azerbaycan böyle her tarafı yirtici düşmanlarla sarılmış bir öksüz vaziyetinde iken, kendisinden ziyade uzaktaki kardeşlerini düşünüyordu... Bu, yine, bir "Turan İmparatorluğu" kurmak; Bakü'yü İstanbul'a 'ilhak' için değildi... Bu bir kardeşlik kaykusu, için bir hak ve hakikat davasını korumaya iştirak içindi. Hariçte tek başına kalmış olan Türk ellerinin vaziyetlerine tesir yapmak imkanında değildi.

Azerbaycan iktisap ettiği bu vaziyetle, daha davalarını kazanmamış olan Türk elleri için bir örnek olmuştu: mukaddes örnek... öyle bir mukaddes örnek ki orasını, ziyarete gelmeğe muvaffak olanlar sevinçlerinden rast geldiği Azerbaycan askerlerini kucaklıyor, öpüyor ve ağlıyordu... (Göktepe Türkmenlerinin, Bakü sahil bahçesinde Azerbaycan subaylarının omuzlarındaki Ay-Yıldız öptüklerine bizzat şahit olduğunu yazar. (Arslan, 1931: S/4).

M. S. Aran'ın Finlandiya'daki

Kültürel Faaliyetleri

Mehmet Sadık Aran, Finlandiya'da bulunduğu yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıldönümü dolayısıyla orada bulunan İdil-Ural, Türkistan Türkleri, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkiye Türkleri ile sıcak ilişkiler kurmuştur. Kurulan bu ilişkilerle her yıl 28 Mayıs Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümlerinde kutlamalara katılmışlardır. Aran, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 14. kuruluş yıldönümü kutlamalarından sonra Helsinki'nin önemli gezinti yeri olan Bürünzpark'ta "Yıldız Tepesi denilen yeşil alanda sabahlamıştır. Helsinki'deki Bürünzpark adı bu yeşil alanın tarihiyle ilgilidir. Aran Yeni Turan gazetesinin (1932) 6. sayısında yayımlanan yazısında şöyle yazar:

"Füsün'u Mayıs'ın yirmi dokuzuncu gecesi saat iki raddeleridir. Bu mevsimde şimal kutbuna yakın ülkelerde yarı aydınlık gecelerin ne fü-

sunkar ve ne kadar cazip olduğunu, şu "Beyaz zambaklar memleketini gezmiş olanlar bilirler. Hüzünle karışık bir Neşe'nin coşkunuğu ile "Gurbet Türküsü 'nü mırıldanarak "Yıldız tepesi" ne kadar hızlı adımlarla yürüdüm. Burası Helsinki şehrinin limanına nazır yeşil ve latif bir bahçedir. Baltık denizinin şimal kıyılarının bir kıvrımına sığınan bu beldenin şirinliğini artıran müteaddit bahçelerden biridir. Brünzpark'ın önemli fonksiyonu abiturientlerin geleneksel Mayıs kutlamalarının mekanı olmasıdır. Aran bu tarihi alanda yer alan Brünzpark'ta kaleme aldığı yazıyı Hilal-i seher adlandırmıştı. Evet hür ve mesut yurdun bahtiyar genç evlatları, hiçbir yabancıнын çalım satamadığı bu ülkenin ufuklarından doğacak güneşi istikbale gelmişlerdi. Bunlara gıpta ettim.

"Bir zamanlar ben de Hazarın yeşil sularından doğan güneşi selamladığının hatırasını ruhuma sindirdim. Beni boğmağa hücum eden kara kanatlı hayalleri dağıttım... Vecde ve istiğrak içinde oradan uzaklaşırken Vatanıma şirin Azerbaycan'a dönüşümün hayaliye Yarınki Türküme başladım:(Haz; Abbasoglu, Jorma, 2020: 159-164).

- YARINKİ TÜRKÜM-

**Öpmeğe kan sızan topraklarını
Ey sevgili vatan ben sana geldim...
Dindir gönlündeki ahu zarını,
Ağlama hasretle ben sana geldim.!**

**Bir sancak yükselip biri inecek,
O gün gözlerdeki yaş silinecek,
Düşman ağlayacak; dost - sevinecek...
Aç bağrını annem ben sana geldim.!**

**Haydutlar kuşatmış her bucağını,
Kanla söndürüyor şen ocağını...
Aç sevgili yurdum; aç kucağını!
Nezre edip kanımı ben sana geldim.!**

**Yüce dağlarının murassa tacı
Kan kokar çiçekli yeşil yamacı...
Yandırdı kalbimi duyduğun acı;
Alnını öperek tuğyana geldim...**

*Ey viran bağlarda sızlayan ana!
Kim senin çehreni boyamış kana?
Aç dertli koynunu yanma hicrana...
Terk edip gurbeti ben sana geldim!
San'an, Bürünzpark - Helsinki*

MEHMET SADIK ARAN'IN TÜRKİYE'YE YENİDEN DÖNÜŞÜ

Mehmet Sadık Aran, Finlandiya'dan Türkiye'ye döndükten sonra devrin aydınlarından edebiyat Fakültesinden sınıf arkadaşı H. Nihal Atsız ve eski dava arkadaşı Mehmet Emin Resulzade ile İstanbul'da yeniden bir araya gelmiştir. 1934 yılında Türkiye'ye dönen M.S. Aran Cumhuriyet ve Ulus Gazetelerinin temsilci olarak İran'a gönderilmiştir. Vagif Sultanlı "Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı" adlı kitabında Mehmet Sadık Aran'ın yaratıcılığı hakkında şöyle yazar:

"M.S. Aran'ın çeşitli zamanlarda yayımladığı şiirlerinden Bir Rüya, Solofka Sürgünleri, Mayıs, Yarınki Türküm, Vatan Sevgisi, İstiklal Yolcusuna, İstiklal, Dağlar, Şafak Sökerken, Solğun Çiçek, Yanık Yolcular, Son Dilek, Ölüm Yolcusu vb. şiirleri bedii özelliği ile seçilir. Aran'ın şiirlerinde diğer muhacir şairleri gibi vatan hasretini daha kabarıklıkla görmekle birlikte milli azatlık motifleri kendini göstermektedir. M.S. Aran, bedii yaratıcılıkla yanaşı edebi tenkit ve Azerbaycan edebiyatının araştırılması ve tebliğ yönünde büyük hizmetleri olmuştur.

Mehmet Sadık Aran, sahibi ve yazarı olduğu Türk Yolu dergisinin (1951-1955) yıllarında yedi sayı çıkmıştır. Kapağında, Sarsılma karanlık yollarda yolcu! Koş-koş, görünüyor yolunun ucu... ibaresinin yer aldığı derginin yayın amacı şöyle belirtilir: Türk Yolu, milliyetçidir ve realist bir yol güder, Türk Yolu komünist ve kara irtica ile mücadele eder, Türk Yolu Türk dünyasının siyasi, coğrafi, edebi durumunu aydınlatmağa çalışır. Ergenekon Yolu dergisi ise tek sayıda kalmıştır (1952). Bu derginin amacı Yolumuz başlığı altında şöyle açıklanmıştır: "Türk ülkesinde Türk yolları hala yapılmamış olduğundan biz de Türk yolunda yürüyemedik. Bun-

dan ötürü amaca doğru eski dedelerimizin yürüdüğü kurtuluş yolunda, Ergenekon yollarında yürümek zorunda kaldık. Bu tılsımlı yollarda yürürken hiçbir yabancı dala tutunmadık. Kağıdımız, kefenimizden kalan son parçadır, mürekkebiz de turnağımızla kanattığımız bayrağımızın yarasından alınmıştır. Fakat, bize bu ıstırap içinde teselli veren biricik şey sevgi ve vicdandır. Yürüyelim. Bir gün bir bozkurt bizi Ergenekon tılsımından kurtaracaktır.

Aras dergisinde 1952 yılında İran Türklerine Karşı Yapılan Mezalim ve Türk Tarihinin Meşum ve Kara Bir Günü: 27 Nisan 1920 yazıları çıkmıştır. Azerbaycan Türklerinin Milli Bayramı Armağanı. (Aran, M. S. 1953, Azerbaycan Türklerinin Milli Bayramı Armağanı. [Risale] Milli Mecmua Basımevi. İstanbul.) risalesinde şiirleri yanında 28 Mayıs Bayramı Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 35-inci Yıldönümü 1918-1935 adlı yazısında, Azerbaycan istiklal beyanamesini imzalayanlar ve dönem hakkında bilgi vermektedir. Azerbaycan'ı Tanıtma Derneğinin broşürlerinde, Azerbaycan Balosu ve Azerbaycan Gecesi (ilki tarihsiz, ikincisi 1968 tarihli) şiirleri çıkmıştır. 1966-1970'de çıkan Türk Birliği dergisinde, Önyasa 1966 dergisinde Milletlerin Hakkı ve Tutsak Türkler Davası yazıları çıktığı gibi, ünlü Ötügen dergisinde Azerbaycan ve Rusya, Azerbaycan ve Türkiye'de Devrimcilik, İran'daki Türk Şairleri, Türk Kültürünün Yanlıları, Türk Kültüründeki Yanlılara Dair, Milli Azerbaycan İstiklalinin Dünya Milletlerince Tasdikinin 47. Yıldönümü, Kars Vilayetinde Ermeni Mezalimi, Kafkaslardaki Ermeni Mezalimi, Zengezur'da Ermeni Mezalimi, Sovyet Emperyalizmi ve Batılıların Tutumu daha sonra Azerbaycan, İran ve Türkiye başlıklı yazılarının yanında şiirleri de çıkmıştır. (Abbasoğlu, S. İrevanlı & Atilla, J. (Haz) (2020). Turan Yolunda Mehmet Sadık Aran, Doğu Kütüphanesi. İstanbul.)

Mehmet Sadık Aran'ın, hayatı boyunca sürdürdüğü çalışmalar sadece bunlarla sınırlı değildir; Ankara'da Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün kuruluşunda değerli hizmetleri geçen Aran asli üye olarak Enstitüde görev yapmıştır. Nitekim İstanbul'da ve bütün Türkiye'de Milli

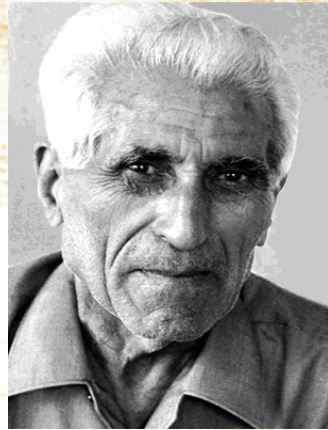
davaları savunan kuruluşlar, dernekler ve dergilerle, üniversite ve yüksekokulların öğrenci dernekleri ile temas halinde idi. Onların bütün toplantılarına koşarak gider konuşur ve konferanslar verir, gençlerin milli ruh, milli ahlak ve milli davalar yönündeki görüşlerinin kuvvetlenmesine, gelişmesine çalışırdı. Bu sebeple memleketin birçok yerinde konferanslar tertip eder, oralara koşarak milli bir havari gibi yetişir, konuşur, irşat ederdi. Bu suretle İstanbul'da, Kadıköy'de, Üsküdar'da, Ankara'da, Kayseri'de Samsun'da, Erzincan'da, Erzurum'da, Kars'ta ve diğer illerde birçok toplantılar tertip etmiş ve konferanslar vermiştir. Bununla da yetinmeyerek evini gençlerin bir milli mabedi haline getirmiştir. Öyle bir mabet ki orada yalnız milli ruh dile getirilir, yalnız Türklük davaları konuşulur, yalnız milli kültürden söz edilir ve yalnız Türklüğün büyük geleceği bahis konusu olurdu. Onun manevi muhitinde Milli imanını bileyip yüceltmiş ülkücü bir millet ve Devlet adamımızın dediği gibi, Aran'ın uzun yıllardan beri Cihangir semtinde ikamet etmiş olması, o muhite adeta bir kutsilik havası vermiş bulunuyordu. M.S. Aran ömrünü adadığı Türklüğün hal ve istikbali yolunda, değişik yayın organlarında kaleme aldığı yazılarla, gelecek için dönemin siyasi iktidarlarına uyarılarda bulunmayı kendisine vazife edinen bir Türk aydınıdır. Savaş yıllarının, bütün acılarını, sıkıntılarını, büyük siyasi ve içtima çalkantıları yaşamış olan Mehmet Sadık Aran, ömrünün sonuna kadar bir yol arayışına hep devam etmiştir.

Mehmet Sadık Aran 28 Mayıs 1971 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 53.Yıldönümünde ebedi olarak hayata gözlerini yummuştu. 29 Mayıs günü Feriköy Zincirlikuyu mezarlığında top-rağa verilmişti.

Kaynakça:

1. ABBASOĞLU, S. İREVANLI- JORMA, A (Haz) (2020). Turan Yolunda Mehmet Sadık Aran, Doğu Kütüphanesi. İstanbul, 66-69.
2. ATSIZ, H. Nihal (1971). Mehmet Sadık Aran - Tahsin Demiray. Ötüken dergisi. İstanbul.

3. İREVANLI, S. (2021). 'Türkistan'da Bağımsızlık Mücadelesi. Buhara Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Osman Hoca (Kocaoğlu). (1916-1930). Türk Dünyası Dil Edebiyat Kültür Yolunda IV. Kitap (Ed. Şerife Yalçınkaya). Türk-bilim Araştırmaları Dizisi. İstanbul.
4. YURTSEVER, A. V. (1972). Mehmet Sadık Aran (San'an). Azerbaycan Dergisi, Bakü, S/ 205.
5. LOİMA, J. (2006). Myytit, Uskomukset ja Kansa. Johdanto Moderniin Nationalismin Suomessa1809-1918. Helsinki: Yliopistopaino.
6. JORMA, A. (2006). "1931-1933 Yıllarında Finlandiya'da Yeni Turan Gazetesini Neşreden Mehmet Sadık Aran". Turan. Sayı/5.
7. VİRRANKOSKI, P. (2012.) Suomen Historia, Maan ja Kansa Kautta Aikoinen. SKS (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. [Finlandiya Edebiyat Derneği]
8. SULTANLI, V. 2023. "Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı". (Başlangıçtan Günümüze dek) Monografi Azereşr. Bakı.
9. ŞİMŞİR, S. (1999). Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991). Ankara, AKD S/49.
10. AKÜZÜM, İ. 1972. Mehmet Sadık Aran'ın Ardından (1895-28.05.1971). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ankara. S/112.

Fotoğraf 1: Mehmet Sadık Aran (1895-1971) Batı Azerbaycan Türkü Yayıncı, Yazar Şair ve Siyaset Adamı 1970'li yıllar.

Heydər Əliyevin ailəsi soyqırımı və deportasiya illərində

LEYLA CALALOVA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU - Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar
Mərkəzinin rəhbəri

"Mən inanıram, tam inanıram ki, bizim bölgədə hər şey ədalət naminə dəyişəcəkdir. Azərbaycan xalqının bu əzab-əziyyətinə görə onun xeyrinə dəyişəcəkdir"

HEYDƏR ƏLİYEV

XX əsrin sonlarına yaxın Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət ideyası gerçəkləşdi. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində silinməz iz qoyan Ümummilli Liderin mənalı və şəərəfli ömür yolunun hər bir parlaq səhifəsi xalqımızın yaxın tarixi və keçmişi ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edir. Dahi şəxsiyyət siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində vətənə, torpağa sonsuz məhəbbət hissi ilə, qurub-yaratmaq amalı ilə yaşayıb, hər zaman milli dəyərləri, milli mənafeləri üstün tutub.

Heydər Əliyev taleyin hökmü ilə iki dəfə hakimiyyətdə olub və Azərbaycanın müqəddəratının həll olunduğu təhlükəli və mürəkkəb məqamlarda xalqın köməyinə çatıb, onu zəmanənin ağır sınaqlarından xilas edib.

Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin bərpası, əbədi və dönməz xarakter alması, həmçinin dərin böhran vəziyyətində olan ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsi, dinamik inkişaf yoluna qədəm qoyması, həm daxili sabitliyin təmin olunması, həm də beynəlxalq siyasi strategiyanın müəyyənləşdirilməsi məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin fədakar, səmərəli və qətiyyətli fəaliyyəti nəticəsində mümkün olub.

Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətinin bütün dövrlərində daim milli maraqlarımızın təmin olunması mövqeyindən çıxış edib. Onun bütün görüş və çıxışlarında Vətən təəssübkeşliyinin, Azərbaycanı bütöv görmək arzusunun şahidi olurdu.

Ulu Öndərin siyasi strategiyalarında Qərbi Azərbaycan və Zəngəzur mövzusu hər zaman aparıcı mövzulardan olub. Hələ sərt sovet rejiminin hökm sürdüüyü imperiya şəraitində də müdrik siyasətçini daim Ermənistandakı qədim Azərbaycan torpaqlarının taleyi maraqlandırır və düşündürürdü. Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycanla bağlı siyasətində son 200 il ərzində tarixi torpaqlarımızın işğal olunmasının, xalqımızın dəfələrlə soyqırımına və əsassız deportasiyalara məruz qalmasının tarixi-hüquqi aspektlərinin araşdırılması, əsl həqiqətlərin ortaya çıxarılması məsələsi dururdu.

Heydər Əliyevin, xüsusən də Zəngəzurla bağlı, narahatlıqları bu qədim Azərbaycan torpağının milli tariximiz, mədəniyyətimiz, məişətimiz, xalqımızın milli özünüdərkli, azərbaycançılıq ideyaları baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə sıx bağlı idi.

Zəngəzurun tarixi coğrafiyasına dair görkəmli alimlərimizin son illərdəki tədqiqatları bu bölgə haqqında, oranın tarixi sakinləri barədə əsl həqiqətləri ortaya qoyur.

Tarixi sənədlərə əsasən, Azərbaycanın xanlıqlar dövründə Zəngəzurun böyük bir hissəsi Qarabağ, kiçik parçası isə Naxçıvan xanlığının tərkibində olub. 1813-cü ildə imzalanan Güllüstan müqaviləsinə əsasən Zəngəzurun böyük bir hissəsi Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdi. 1827-ci ildə Naxçıvan xanlığının süqutundan sonra Meğri-Güney ərazisi Naxçıvan əyalətinin tərkibinə qatılmışdı. 1868-ci il fevralın 25-də Bakı, Tiflis və İrəvan quberniyalarının bir hissəsindən Yelizavetpol quberniyası yaradılıb. Bu quberniyanın ən böyük inzibati ərazi bölgüsü Zəngəzur qəzası olub. Vaxtilə Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri, Zəngilan, Qubadlı, Laçın əraziləri onun tərkibinə daxil idi. Zəngəzurun əsas əhalisi də azərbaycanlılardan ibarət idi.

Musa Urud "Zəngəzur" kitabında yazır: "1920-ci ildə Zəngəzurun əhalisi 2233 təsərrüfatda birləşən 224 min 197 nəfərdən ibarət idi. Əhəlinin 70 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun ən böyük rayonu olan Sisyanı 76 yaşayış məntəqəsi vardı, onlardan 58-də azərbaycanlılar yaşayırdı"(1).

Tarixçilərin araşdırmaları Zəngəzur qəzasının inzibati-ərazi bölgüsü, kəndləri, insanları barədə müfəssəl məlumat verir və tarixi yurd yerlərimizin əsrarəngiz təbiəti barədə məlumatları bugünkü nəsə çatdırır, həqiqətlərin mənzərəsini yaşadır. Stepan Zelinski qeyd edir ki, Zəngəzur qəzası dörd mahala: Mehri, Qafan, Zəngəzur və Sisyan mahallarına bölünüb. Mehri mahalı qəzanın cənub hissəsində yerləşməklə, qərbdə Alagöz dağ silsiləsi, cənubda və cənub-şərqdə Araz çayı, şimalda və şimal-şərqdə isə Baybuğan dağlarının zirvəsinə qədər Cıband və Ustupi dağ silsilələri, oradan sonra isə Araz çayına tökülənə qədər Basut çayı ilə həmsərhəd idi. Mehri mahalı bu sərhədləri içərisində çoxlu sayda daşlı-qumlu dərələrlə və qayalı dağ silsilələri ilə kəsilirdi. Mahalın şimal hissəsi meşə ilə örtülmüş, cənuba getdikcə bu meşələri kiçik boylu kol meşələri əvəz edir, Araz sahilləri isə meşədən tamamilə məhrum idi. Bu mahalın cənub hissəsi çılpaq qayalar, qum və daşlarla örtülmüş kiçik talalardır. Mehri mahalının həmin hissəsi yayda yandırıcı, qışda isə şaxtılı iqlimi, suyun olmaması üzündən açıq düzənlik yerlərin istifadəsiz qalması ilə xarakterik idi. Dağ çaylarının yaxınlığında yerləşən və xəzinəyə

məxsus olan bu neçə kənddən başqa, həmin ərazilər məskunlaşdırılmamışdı (2).

Zəngəzur qəzasının orta hissəsində yerləşən Qafan Zəngəzur mahalından şimal və şərq tərəfdə Bərgüşad çayının orta axarı ilə ayrılmaqla, cənubda Meğri, qərbdə isə Sisyan mahalı ilə həmsərhəd idi. "Sisyan mahalından isə Ltse çayının əmələ gətirdiyi dərə, Məciddli və Gəzbel dağ silsilələri və Almeran dağları ilə ayrılırdı. Bu mahal yerli əhali tərəfindən 6 dairəyə bölünmüşdü:

1. Bacıdağ və Ciband dağ silsiləri arasında yerləşən və eyniadlı çayın axdığı Oxçu dərəsini əhatə edən Oxçu dairəsi,
2. Gıği çayın əmələ gətirdiyi Gıği dərəsini əhatə edən Gıği dairəsi;
3. Əcanan çay hövzəsini əhatə edən Əcanan-türk dairəsi;
4. Qafanın bütün şimal hissəsini və Bərgüşad çayının orta və aşağı axarlarına bitişən əraziləri əhatə edən Kəpəz dairəsi;
5. Çavundurçay;
6. Basutçay dairələri.

Sonuncu iki dairə adları çəkilən çayların əmələ gətirdiyi dərələri əhatə edirdi. Qəzanın digər əraziləri kimi Qafan mahalı da dağlıq, qayalıq və yaşayış üçün əlverişsiz olsa da, meşələrlə zəngin idi və demək olar ki, başdan-ayağa meşəliklə örtülmüşdü. Sakinlər meşələrlə əhatə olunmuş talalardan əkin yeri və yaylaq kimi istifadə edirdilər" (3).

S.Zelinski məlumatlarından məlum olur ki, Zəngəzur mahalı qəzanın şimal-şərq hissəsini əhatə edirdi. Bu mahalı cənub və cənub-qərb tərəfdə Qafan mahalından Bərgüşad çayının aşağı və orta axarı, Sisyan mahalından isə Ltse çayının mənsəbi ayırırdı. İşıqlı və Qızıltəpə çaylarının bu mahalın şimal sərhədini təşkil edən Mıxtökən dağ silsiləsinə qədər olan hissəsinin əmələ gətirdiyi xətlə ayrılırdı. Zəngəzur mahalı dörd dairəyə - Hacısamlı, Əliyanlı, Bərgüşad və Həkəri dairələrinə bölünürdü. Hacısamlı dairəsi Şəlvə, Ələkçi və Qoçaz çaylarının hövzələrini əhatə edirdi. Əliyanlı dairəsi Həkəri çayı ilə Şuşa-Gorus arabayolunun sağ tərəfi arasında qalan əraziləri, Bərgüşad və Həkəri dairələri isə Bərgüşad və Həkəri çaylarının orta və aşağı axarının hər iki tərəfini əhatə edirdi. Bu mahalın böyük hissəsi meşələrlə örtülmüşdü.

Sisyan mahalı Zəngəzur qəzasının şimal-qərb

hissəsində yerləşməklə, Cavanşir, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları ilə həmsərhəd idi. O, ərazisinin xarakterinə görə Zəngəzur qəzasının yaylaqlarının olduğu şimal-şərq və yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi cənub-qərb hissələrinə bölünürdü. Meşə örtüyündən tamamilə məhrum olan Sisyan mahalı digər mahallar kimi daşlı - qayalı deyildi. Başqa mahallarla müqayisədə burada əkinəyararlı daha çox torpaqlar vardı və taxılçılıq daha çox inkişaf etmişdi.

Erməni müəlliflər qeyd edirlər ki, 1921-ci ildə, Ermənistanın sovetləşdirilməsi ərəfəsində Zəngəzur qəzasının 59,6 faizi bolşevik Rusiyasının rəhbərliyi tərəfindən Ermənistanına verilib. Buraya I polis sahəsi bütövlükdə, II polis sahəsindən Əliqulukənd, Goranzır, Gorus, Dığ, Xoznavar, Xınzirək kənd icmaları, III polis sahəsindən Arsevanik, Oxtar, Ucanis, Xələc kənd icmaları, IV polis sahəsindən Aldərə, Astazur, Vartanizor, Güdkum, Kavart, Girətağ, Lehvaz, Meğri, Nüvədi, Oxçu və Şıxavuz kənd icmalarına daxil olan kəndlər idi (4).

Məlumdur ki, Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur tariximizdə önəmli rol oynamış, ölkəmizin inkişafına mühüm töhfələr vermiş bir sıra tanınmış şəxsiyyətlərin yurd yeridir. XX əsrin əvvəllərində daşnakların işgəncə və təqiblərindən Naxçıvana qaçan Qarakilsənin Comərdli kəndinin sakinləri arasında Azərbaycan xalqının milli iftixarı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi və qurucusu Heydər Əliyevi dünyaya bəxş etmiş Əliyevlər ailəsi də var idi.

Əvvəlcə Zəngəzurun hər bir Qərbi azərbaycanlı üçün müqəddəs olan tarixi yaşayış məskənlərinə üz tutaq. Tədqiqatçı Nazir Əhmədlinin tərtib etdiyi və ön söz yazdığı, akademik Şahin Mustafayevin elmi redaktoru olduğu 1874-cü ilə aid "Zəngəzur qəzasının kameral təsviri" kitabında XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində bu tarixi torpaqlarımızda mövcud olan siyasi, iqtisadi və demoqrafik vəziyyət ətraflı təsvir edilib. Kitabda Zəngəzur qəzasında yaşamış bir çox məşhur dövlət xadimlərinin, şair və yazıçıların, xalq qəhrəmanlarının, eləcə də digər peşə sahiblərinin əcdadlarını kameral təsvirlərdə müəyyənləşdirmək mümkündür.

N.Əhmədli qeyd edir ki, 1823-cü ildə tərtib edilmiş Qarabağ əyalətinin təsvirindən məlum olur ki, Pirnaut kəndi (66 ailə) istisna olmaqla,

1823-cü ildə Sisyan mahalında qeydə alınan Əhlətəyan, Şıxlar, Ərəfsə, Sisyan, Uz, Urud, Kürdlər və Dəstagirt kəndlərinin sakinlərinin hamısı Naxçıvan əyalətinin sakinləridir, ancaq bu əhalinin Naxçıvanın hansı ərazisindən Sisyanaya getdiyi qeyd edilmir. "İkinci mühüm məsələ bu əhali-nin Naxçıvanı tərk edib Sisyan mahalına getməsinin səbəbləri ilə bağlıdır. Burada 4 amil ayırmaq olar. Birinci amil ənənə ilə bağlıdır. 1750-ci illərə qədər Sisyan nahiyəsi Naxçıvan sancağının tərkibində idi Əslində, naxçıvanlılar üçün yad ərazi deyildi. İkinci səbəb, çox güman ki, Sisyan mahalındakı torpaqların daha məhsuldarlığı, üçüncüsü onlara verilmiş 6 illik vergi güzəştləri, dördüncü səbəb isə yerli idarəçilərlə bağlı idi. Bu əhalinin Sisyanaya qaçması Kəlbəli xanın Naxçıvan hakimi olduğu dövrə uyğun gəlir" (5).

Naxçıvanlılar Sisyanaya qovulan zaman bu mahal Qarabağ xanlığının tərkibində idi. 1813-cü ildə imzalanmış Gülistan müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyasına, Naxçıvan xanlığı isə İran Qacarlar dövlətinin tərkibinə qatılmışdı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin babalarının ilk dəfə qeydə alındığı Sisyan kəndi haqqındakı qeyddə deyilir ki, kənddə vergi ödəyən 12 ailə var, kəndin sahibi Məmmədəli bəy, onun qardaşları və 5 erməni rəncbər ailəsi vergi ödəmir. Kənddə bu yaxınlarda Naxçıvandan buraya köçmüş və Comərd uşağı adlanan 13 ailə və 5 sərkar ailəsi də yaşayır. Əvvəl gələn 12 ailə artıq maldəhət vergisi ödəməyə başlayıb, amma sonra gələn 13 ailə kasıb olduqlarına görə hələ heç nə ödəmirlər. Güzəşt müddəti başa çatdıqdan sonra şəhər məhkəməsi onları da bütün vergilərə cəlb etməlidir (6).

1823-cü ildə Sisyan kəndində qeydə alınan 37 ailədən 13-ü Comərd uşağı deyilən əhali idi. Bu əhali 1832-ci ildə Vələdani Comərd ("Comərd uşağı") adlanan ayrıca obada yaşayıblar. Qarabağ əyaləti üzrə 1832-1833-cü il tarixli kameral təsviri tərtib edən titulyar müşavir Suşkonun qeydinə görə, obanın sakinləri 1822-ci ildə İrana qaçan Qarabağ xanı Mehdiqulu xanla gediblər, 1827-ci ildə isə onunla birlikdə qayıdıblar. Qarabağ əyalətinin təsvirində (1823) yer aldıklarına görə hesab etmək olar ki, onlar Mehdiqulu xanla birlikdə deyil, onun çağırışı ilə bir qədər sonra İrana gedib, amma onunla birlikdə geri qayıdıblar.

Zəngəzur mahalının 1832-1833-cü illərdə tər-

tib edilmiş kameral təsvirində Heydər Əliyevin babaları belə qeyd edilib:

"Zəngəzur mahalının kameral təsviri. 1832-1833-cü illər. Vələdani Comərd obası

810. Cəfər Məhəmməd oğlu 50 y; oğlu Əli 25 y; qardaşları: Tarverdi 40 y; Vəli 34 y.;

811. Xıdır Məhəmməd oğlu 45 y; oğlu Məhəmməd 12 y" 304. Buradakı 25 yaşlı Əli Cəfər oğlu Heydər Əliyevin atası Əlirza Kərbəlayı Cəfər oğlunun babasıdır və onun daşdığı "Əliyev" soyadı 1807-ci ildə doğulan bu şəxsin adı ilə bağlıdır.

Kəndin adı isə İsmayıl, Allahverdi, Məmməd-bağır, Şirin və Şahgəldi qardaşlarının atası Cavanmərdin adı ilə bağlıdır. Bəzi mülahizələrə görə, Cəfər, Tarverdi, Vəli və Xıdır qardaşlarının atası Məhəmmədlə Cavanmərd qardaş olublar.

M.Urud yazır: "Heydər Əliyevin ulu babası Comərd kişi qardaşı Alagöz Məhəmmədlə birlikdə Comərdli kəndinin bünövrəsini qoyublar" (7).

Kameral təsvirdən görünür ki, Heydər Əliyevin ulu babası Comərd (Cavanmərd) deyil, Məhəmməddir, kəndin bünövrəsinin qoyulduğu 1827-ci ildə qardaşların həyatda olub-olmadıqları haqqında məlumat yoxdur. Amma başqa məlumatdan istifadə edərək bunu yoxlamaq olar. Kameral təsvirdə Cavanmərdin 56 yaşlı böyük oğlu İsmayılın 18 yaşında Cavanmərd adında bir oğlu var:

"806. İsmayıl Cavanmərd oğlu 56 y; oğlu Cavanmərd 18 y". İsmayılın atasının ölümündən sonra onun adını oğluna qoyacağı ehtimalına görə, hesab etmək olar ki, Cavanmərd ən gec 1814-cü ildə vəfat edib. Həmin məntiqə Məhəmmədin də ən gec 1820-ci ildə həyatdan getdiyini ehtimal edə bilərik, çünki Xıdırın oğlu Məhəmməd 12 yaşındadır.

Əgər Cavanmərd və Məhəmməd, doğrudan da, qardaşdırlarsa (bu faktı təsdiq, inkar edən sənəd yoxdur), bu sənədlərə görə onların atasının adını müəyyən etmək mümkün deyil. Ehtimal ki, qardaşlardan hansısa atasının adını öz oğluna qoya bilərdi, onda onun adı Cavanmərdin 5, Məhəmmədin 4 oğlundan birinin adı ola bilərdi. Amma bu, ehtimaldır.

Kənd sakinləri haqqında qeyddə deyilir ki, bu əhalini Qarabağın keçmiş hakimi Mehdiqulu xan 1827-ci ildə İrandan gətirib Qarabağ əyalətində yerləşdirib.

1849-cu ildə tərtib edilmiş kameral təsvirdə kənd haqqında məlumatlar belədir:

"Cavanmərd və Comərdli obası. 1849-cu il. Əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurlar.

Bu əhali 1842-ci ildə tərtib edilmiş kameral təsvirdə yazılmayıb. 1848-ci ilin kameral təsvirində isə mərhum general-mayor Mehdiqulu xanın qızı Xurşid Banu Bəyimin adına yazılıb. Onlar burada heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olurlar" (8).

Göründüyü kimi, kəndin iki adı var: Cavanmərd və ya Comərdli. Beləliklə, bir müddətdən sonra "Cavanmərd" sözü müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq daha asan tələffüz olunan "Comərdli" şəklinə düşüb, sonra isə "Cavanmərd" adı işlənməyib. Zəngəzur qəzasının 1874-cü ildə tərtib edilmiş kameral təsvirində bu kənd "Comərdli" kimi qeyd edilib:

"1849-cu ildə titulyar müşavir Tvardovski tərəfindən tərtib edilən kameral təsvirdə Heydər Əliyevin ulu babaları belə qeyd edilib:

10. Vəli Məhəmməd oğlu 50 y (ölüb); oğlanları: Mehdiqulu 10 y (ölüb); Məhəmməd 6 y.

11. Mustafa Cəfər oğlu 45 y (ölüb); oğlanları: Qasım 8 y; Həzrətqulu 5 y; Mustafanın qardaşı Əli 35 y".

Sənəddən məlum olur ki, Məhəmmədin oğlanlarından üçü Cəfər, Tarverdi və Xıdır həyatda yoxdur. Vəlinin ailəsində Mehdiqulu adında cavan rəhmətə gedən oğlan uşağının olması kənd sakinlərinin Mehdiqulu xana hörmətlə yanaşdığına göstərir.

Kameral təsvirdəki "ölüb" qeydi 1863-cü ildə yeni kameral təsvir tərtib edildiyi vaxt aparılan dəqiqləşdirmələr zamanı edilib. Yəni, Mustafa 59 yaşına çatmadan vəfat edib.

1863-cü ildə tərtib edilmiş kameral təsvirdə bu ailə belə qeydə alınıb: "Şuşa qəzasının Zəngəzur nahiyəsi, Comərdli kəndi, 1863-cü il".

1847-ci il Əsasnaməsi ilə mülkədar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

9.11. Məşədi Əli Cəfər oğlu 50 y; oğlanları: İbrahim 16 y; Cəfər 12 y, Sadiq 7 y (4/4).

10.11. Qasım Məşədi Mustafa oğlu 25 y; qardaşları: Həzrətqulu 18 y, Gülməmməd 9 y; Əbdüləziz 16 y (4/3).

11.10. Məhəmməd Vəli oğlu 29 y; qardaşları: Zaman 20 y; Zeynal 17 y; Cilovxan 10 y; Məhəmmədin oğlu İldırım 1 y (5/3)" (9).

Məlum olur ki, Mustafa və Əli qardaşlarının hər ikisi Məşhəd ziyarətində olublar, Mustafa anadan olandan sonra böyük oğlu Qasım ailənin başına keçib, Məşədi Əli isə qardaşının ailəsindən ayrılaraq müstəqil ailə qurub. Məşədi Əlinin 3 oğlu olub: İbrahim, Cəfər və Sadıq. Məşədi Əli 1851-ci ildə doğulan ortancıl oğluna atası Cəfərin adını qoyub. Böyük oğlu İbrahim, bu sənədə görə, 1847-ci ildə doğulub, amma 1849-cu ildə tərtib edilmiş kameral təsvirdə adı yoxdur, yəni yazılmayıb. Məşədi Əlinin ailəsində 4 qadın qeydə alınıb. Oğlanlarının hələ evlilik yaşında olmadığını nəzərə alsaq, bu qadınlardan birinin onun həyat yoldaşı, üçünün isə onun adlarını bilmədi- yimiz qızları olduğunu düşünməliyik.

Kameral təsvirdən Məhəmmədin oğlu Vəlinin də rəhmətə getdiyi məlum olur.

Zəngəzur qəzasının 1874-cü il tarixli kameral təsvirində isə bu ailələr belə qeydə alınıb:

"N 91. Comərdli kəndi

Keçmiş knyaginya Usmiyeva, indiki Haxverdovanın ömürlük istifadəsində olan xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

Əkinçiliklə məşğul olan müsəlman tatarlar.

8.9. Məşədi Əli Cəfər oğlu 60 y; oğlanları: İbrahim 26 y; Cəfər 22 y; Sadıq 17 y (4/3).

9.10. Həzrətqulu Məşədi Mustafa oğlu 28 y; qardaşları: Əbdüləzim 26 y; Gülməmməd 19 y (3/3).

10.11. Məhəmməd Vəli oğlu 42 y; oğlanları: İldırım 14 y; Bağır 3 y (3/3).

29.11. Zaman Vəli oğlu 27 y; qardaşları: Zeynal 27 y; Cilovxan 12 y, Zeynalın oğlu Rəsul 11 y (4/2)" (10).

"Keçmiş knyaginya Usmiyeva, indiki Haxverdova", o deməkdir ki, mülkün sahibi Xurşidbanu Natəvan əvvəlki əri Xasay bəy Usmiyevdən boşanıb və Haxverdiyev soyadlı başqa bir şəxslə ailə qurub.

Yuxarıdakı kameral təsvirlərə görə, Məşədi Əlinin yaşında fərqlər meydana çıxsada, sonuncu 3 kameral təsvirə görə, onun 1813-1814-cü illərdə doğulduğu aydınlaşır. Məşədi Əlinin ailəsindəki qadınlardan birinin azalmasını onun qızlarından birinin ərə getməsi ilə izah etmək olar. 9-cu ailədə Həzrətqulun ailə başçısı kimi qeydə alınması isə, böyük qardaşı Qasımın 37 yaşına çatmadan cavan və varissiz öldüyünü göstərir.

1886-cı ildə tərtib edilmiş "Əyal dəftəri"ndə isə bu ailələr belə qeyd edilib:

"Zəngəzur qəzası, Comərdli kəndi. 1886-cı il knyaginya Usmiyevanın ömürlük istifadəsindəki xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

Bəylərlə kəndlilər arasındakı münasibətləri tənzimləyən 1870-ci il Əsasnaməsi ilə mülkədar torpaqlarında yaşayan vergi mükəlləfiyyətli kənd əhalisi.

Şiə məzhəbinə mənsub olan müsəlman tatarlar.

1.9. Kərbəlayı Həzrətqulu Mustafa oğlu 40 y; oğlu Mustafa 4 y; qardaşları: Əbdüləzim 38 y; Gülməmməd 31y; Əbdüləzimin oğlanları: Teymur 5 y; Məhəmməd 3 y; Gülməmmədin oğlanları: Mikayıl 6 y; Nurulla 3 y".

Ədəbiyyat:

1. Musa Urud. "Zəngəzur. Keçmişdən bu günə". Bakı, "Nurlar". 2016, səh.35

2. Зелинский С.П. Экономический быт гос.крестьян в Зангезурском уезде, Елизаветпольской губернии // Материалы для изучения эконом.быта гос. крестьян Закавказского края. Тифлис: 1886, Т4, Ч1, стр.8.

3. Зелинский С.П. Экономический быт гос.крестьян в Зангезурском уезде, Елизаветпольской губернии // Материалы для изучения эконом.быта гос. крестьян Закавказского края. Тифлис: 1886, Т4, Ч1, стр.8.

4. Бадалян А. Население Армении со времен присоединения ее к России и до наших дней// Изв. АН Арм.ССР, Н5/ 1953, стр.50.

5. N.Əhmədli. "Zəngəzur qəzasının Kameral təsviri". 1874-cü il. Bakı: "Elm və təhsil", 2021, səh. 22

6. Описание Карабахской провинции за 1823г., Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv (ARDTA), F.24,s.1. s.v.142

7. Erm. Milli arxivi, F.93, s.1. s.v.51

8. Urud M. Zəngəzur. Bakı, 2005. s.9

9. Erm.Milli Arxivi F.90, 1, v.99.

10. Erm Milli Arxivi, F.93, s.l.s.v.161

(Ardı gələn sayımızda)

Məni məndən soruşun

FAZİLƏ YƏHYA HÜSEYNLİ,
ADPU-nun baş müəllimi

Göyçə mitinqləri

1988- ci il Qarabağda yaşayan ermənilərin Azərbaycanın tərkibindən ayrılıb Ermənistanla birləşmək iddiasının həyata keçirilməsi cəhdi başlamışdı. Bu addım Qarabağdan başlasa da bu işin bir ucunun Qərbi Azərbaycanda yaşayan biz Türklərə (düşmən də olsa ermənilər bizi öz adımızla Türk deyər çağırırdılar) toxunacağını hiss edirdik. Ermənilər getdikcə həyasızlaşıb, torpaqlarımızda yaşadıkları yetirmiş kimi, ayrılıb 1918-ci ildə 100 illik icarəyə verilmiş Azərbaycan torpaqlarında qurulan Ermənistan Respublikasına birləşməyi tələb edirdilər. Ermənilərin iştahı son dərəcə böyük idi. Azğınlaşmış ermənilər arxalı köpəklər idilər ki, onları SSSR himayə edirdi. Belə olan təqdirdə Azərbaycan Respublikası, SSSR-in tərkibindən ayrılıb öz müstəqilliyini elan etmək qərarına gəlirdi.

Bizə məlum olmuşdu ki, bir neçə gündən sonra ermənilər Yerevanda Plenum keçirib Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi olan "Dağlıq Qarabağ"ın ayrılıb Ermənistanın tərkibinə daxil olmasını tələb edəcəklər. Göyçə mahalında da bu haqda söz - söhbət gəzirdi. Bir axşam qonşu Ardanış kəndindən (Bakıdan gəlmiş) Fəxrəddin adlı soydaşımız və onun yanında kənd sakinlərindən bir neçəsi CİLə, yəni bizim kəndimizə gəlib, kəndimizin ağsaqqalları ilə çox ciddi müzakirələr etdilər. Bizim evimiz idarənin yanında olduğundan hər şeyi eş-

dib bilirdik. Məlum oldu ki, sabah qonşu Şorca kəndində mitinq keçiriləcək. Bunun CİL kəndindən başlayıb Şorcada baş tutması ona görə idi ki, qonşu kəndlərin orada toplaşması rahat olacaqdı.

Kənd sovetinin sədri Talib İsmayılovun rəhbərliyi ilə mitinqdə insanların əlində tutmalı olduqları şüarlar yazıldı və xüsusi taxtaların üstünə bərkidildi. İyun ayının 15-də saat 12:00 da 4-5 maşın adamla Ardanış kəndinə, oradan da bizə qoşulanlarla birgə Şorca kəndinə getdik. Nəzərdə tutulan əraziyə 5 km qalmış maşınlardan düşüb əsas daşıyıcı olan maşın yolunu kəsdik və piyada ona görə gedirdik ki, rayondakı vəzifəli şəxslərin bundan xəbəri olsun, raykom katibinə və digər məmurlara xəbər çatsın. Beləliklə, Şorca kəndindəki düzənlikdə mitinq başladı. İlk mitinq 300-400 nəfərin iştirakı ilə keçirildi. İkinci gün mitinqin keçirilməsi ilə bağlı demək olar ki, bütün Azərbaycan kəndlərinin sakinləri dəstəyə qoşuldu. Bizə məlumat vermişdilər ki, İrəvanda Ali Sovetin iclası keçiriləcək. Gündəlikdəki əsas məsələ isə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi idi. Böyük izdihamı görən milis işçiləri mitinqin gedişinə mane olmurdu. Mitinqdə bizə məlumat verildi ki, Ermənistan Ali Soveti Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini gündəlikdən çıxarıb. Həmin mitinqdə Cildən mən Fazilə Hüseynova, İmamət Kərimov, Ardanışdan Zülfüqar Hübətov, Məsmə Abbasova və b. çıxış etdik. İlk gün istifadə etdiyimiz mikrafonu Hüseyn İsrəfil oğlu Fətəliyev Norəddin əmi motosikletindən istifadə edərək təşkil edə bildi. Sonradan öyrəndim ki, ikinci gün istifadə etdiyimiz mikrofonları Ardanışlı Mais İsmayılov təşkil edə bilmişdi.

Mitinqlərdə aşağıdakı şüarlar qaldırılmışdı: "Torpaqdan pay olmaz!", "Qarabağ Azərbaycandır!", "Göyçə mahalına muxtariyyət verilsin!", "Eşq olsun Azərbaycana!" və s.

Bəli Göyçəlilərin 15 iyun 1988-ci ildə başlayan mitinqləri bir həftəyədək davam etdi, hər gün mitinqə yüzlərlə yeni insan qoşulur, yeni şüarlar və tələblər irəli sürülürdü.

Rayon partiya komitəsinin II katibi və digər səlahiyyətli nümayəndələri ilə mitinqdə görüşümüz oldu. Onlara şifahi və yazılı şəkildə tələblərimizi çatdırdıq. Mən çıxışında xeyli tələblər irəli sürdüm. Yadımda qalnlardan bir neçəsini sizlərlə paylaşım:

1) Azərbaycanlılar yaşayan ərazidə Azərbaycan televiziyasının yayımlanması;

2) Ermənistan televiziya və radiolarında azərbaycanca verilişlərin təşkili;

3) Ümumtəhsil məktəblərində erməni dilinin tədris edilməsi;

4) Azərbaycanlıların yuxarı vəzifələrə irəli çəkilməsi;

5) Azərbaycanlı həkimlərdən ibarət xəstəxanaların açılması;

6) Göyçənin soydaşlarına məxsus televiziya və radio açılışın

7) Göyçə mahalına muxtariyyət verilsin.

8) Əgər bu tələblərimiz yernə yetirilməsə, Göyçə mahalı ayrılıb Azərbaycan Respublikasının tərkibinə qoşulacaq, yəni keçmişdə sizə verilən hədiyyə geri qaytarılacaq və s.

Bir daha çıxışımın sonunda da təkrarən bildirdim ki, tələblərimiz yerinə yetirilməyəcəyi halda Göyçə mahalının müstəqilliyini elan edəcək və Azərbaycan Respublikasına birləşəcəyik!

Mitinqlər bir neçə gün davam etdi. Erməni katib soydaşlarımızın təhlükəsizliyinə söz versə də, rayona gedərkən insanlarımızı incidirdilər. Cil kəndinin camaatı verilən vədə inanmayaraq erməni təxribatından qorunmaq üçün gecələr növbəli şəkildə kəndi keşiyini çəkirdi. Qış ayları olduğundan hər tərəf qarla örtülmüşdü, ehtiyat üçün kənddən Gədəbəyə gedən iki yol (Ke-

çili yolu və Pəri bulağı yolu) sovxozun traktorları tərəfindən qardan təmizlənmişdi. Keçili yolu nisbətən yaxın və rahat idi. Bu yolla Gədəbəy rayonunun İvanovka kəndinə təhlükəsiz çatmaq mümkün idi. Əlbətdə bu bizə görə nəmər qonşularımızdan qorunmaq üçün bir ehtiyat tədbiri idi. Necə deyirlər, ehtiyat igidin ya-raşığı idi.

Şorca kəndində mitinqin təşkilində Cil kəndinin camaatı fəal iştirak edib.

Cəlal müəllim 3 gün ərzində mitinq iştirakçılarının 100-dən çox şəklini çəkmişdi. Şəkillərin yayımlanmasının qarşısını almaq üçün o, rayon milis şöbəsinə aparılaraq sorğu-sual edildi. Atası Zəki müəllimin erməni tanışlarının köməyi ilə həbs olunmaqdan zorla qurtaran Cəlal

müəllim həmin şəkilləri Bakıya gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Mitinqlər sakitləşəndən bir neçə gün sonra mən bulaq başında evimizə su aparmaq istədiyim zaman raykomluqda çalışan qulluqçulardan ibarət maşın idarəmizin qabağında dayandı. Mən maşını o, dəqiqə tanımışdım. Bu gəliş mənim ürəyimcə olmadı. Çünki mənim mitinqdə çıxışım ermənilərin xoşuna gəlməmişdi. Hətta çıxışım zamanı katiblikdə işləyən bir soydaşımız mənə yaxınlaşıb qulağıma pıçıltı ilə belə söylədi. “Əgər artıq-əskik bir söz desən saçını yolub gözünə soxacam bunu bil”.

İndi həmin insan bizim kəndə gəlib və yolumun üstündə dayanıb. Mən gözləyirdim onlar idarəyə keçsinlər mən də evə gedim. Ancaq hər şey tərsinə oldu. Mənim yanımda olan uşaqlar da narahat olmuşdular bu gəlişdən. Bu zaman anamın səsi gəldi: “_ay Fazilə, harda qaldın ay bala, axı su lazımdı mənə, gəlib çıxsana. Uşaqlar kolların arxasında gizlənib mənim xəsarət almadan keçib evə getməyimi gözləyirdilər. Yolu yarı etmişdim ki, həmin şəxs mənim adımları çəkərək yanına çağırırdı. Düzünü desəm, vaxtım da yox idi. Amma, ona dedim ki, mənim səninlə işim yoxdur, sənin sözün, hər hansı bir işin varsa buyur sən mənim yanıma gəl, mən

deyil, get özünün gücün çatdığı işlə məşğul ol. Boş-boş danışma!

- Atalar demiş, o mənim “Üstümü unlu görüb adımları dəyirmançı qoyurdu”. Mənsə təssüfləndim. Bəs onda bura niyə gəlmişən?

Anam yenə səsləndi: “_ay qız, harada qaldın?”

“Gəlirəm, ana, _deyərək üzümü həmin şəxsə tutaraq bildirdim ki, sən indi bir ətrafına bax gör bu kolların dibində kimlər var. Bir işarəmlə gizlənen uşaqlar bir anlığa ayağa qalxıb, yenə gizləndilər. Mən evə gələrkən arxamca onun səsinə eşitdim.

- Kənddən get səni həbs etdirəcəklər!...

Evə gələndə anamın danlağını eşitsəm də söhbət haqqında heç nə demədim. Qağam axşam işdən təzəcə gəlmişdi ki, onu idarəyə çağırdılar. Yarım saat keçməmiş geri qayıtdı. Çox narahat gördüm qağamı. Qonşumuz Daşdəmir müəllimlə nə isə söhbət edirdilər. Müəllim çox tez getdi. Qağam məni yanına çağıraraq dedi: Get paltarlarımı yığ qızım. Sən oxumaq istəyirdin, sənədlərini idarə

səni tanımıram. Bəli o, mənə yaxınlaşdı və məni ittiham etməyə başladı ki, sən mənim haqqında nalayiq sözlər işlətmisən, səndən şikayət edəcəm. Maraqlı idi, mən onun haqqında vəzifədə işləməyindən başqa heçnə bilmirdim və kiminlə danışa bilərdim. Söhbətimiz uzandı, nəhayətində bəlli oldu ki, mən kəndi tərk etməliyəm, yoxsa məndən şikayət olunacaq və ermənilər tərəfindən həbs olunacam. Məni gülmək tutdu. Yəni ermənilər bir qızdan bu qədərmi qorxurlar?

O yoldaşa sonda bu sözləri dedim ki, qulağında sırğa et “Bizlər nə qədər varıqsa, sənin kimilər də var olacaq, bizsiz səni bir gün də tutduğun vəzifəndə saxlamazlar ay adam”!

Mənim bu sözlərimdən alınmış fikri söylədi.

- Savadsız bir kənd qızısan siyasət sənlik

rədə hazırlayırlar, gecə səni kənddən gizli çıxaracam, səhər tezdən Qazaxdan Bakıya gedən sərnəşin nəqliyatına mindirəcəm. Bu adresi də taksi sürücüsünə ver səni yazılan ünvana çatdırırsın. Hə, əgər Hüseyn əmingilin evini tapa bilməsən Göyçəli Oruc desən onu hamı tanıyır, sənə köməklik edərlər. Beləliklə, mən o gün doğma kəndimizdən mühacir kimi çıxasam oldum. Bu arada onuda qeyd edim ki, Bakıya ikinci dəfə gəlsəm də heç bir yeri tanımırdım. O, günləri xatırlayanda hələ də qeyri-ixtiyari gözlərim dolur, qəhər məni boğur, çünki, vətənimə o gündən sonra bir daha dönmə bilməyəcəyimi çox yaxşı bilirdim.

Bakıya gəldikdən sonra sənədlərimi indiki ADPU-ya verdim. “Tarix və əlavə dövlət hüququ” fakültəsinə qəbul oldum. Azərbaycanın o dövrki, hakimiyyəti Göyçə mahalında, Dərə-

ləyəzdə, Ağbabada, Zəngibasarda, Qaraqoyunlu dərəsində və digər türklər yaşayan ərazilərdə baş verən hadisələrə biganə qaldı. Mitinqləri və mitinqçiləri müdafiə etmədi.

Göyçəmizdə olduğu kimi bütün mahalları-mızda vəziyyət getdikcə gərginləşirdi. Buna baxmayaraq, erməni silahlıları cəsarət edib bizim kəndə hücum etmirdi. Rus əsgərlərinə kəndi qorumaq həvalə edilən gün hər şey alt-üst oldu. Ermənilər rus əsgərlərinin əli ilə bir həftənin içində yarım milyondan çox insanı doğma kəndlərindən, ata-baba yurdlarından çıxartdılar.” Rus əsgərlərinin və ermənilərin əhatəsində köməksiz qalan əliyalın insanlar doğma ev-eşiyini tərk etməyə başladı. Azərbaycana yol rayon mərkəzinin içindən keçirdi. Bu yol olduqca təhlükəli və qorxulu olmasına baxmayaraq, qağam azyaşlı xalam və bibim qızlarını baş keçiddən çıxarmaq qərarına gəlir. Maşında 5 qız uşağı olur. Rayondan çıxıb bir az uzaqlaşmışdıq ki, qarşılarını erməni dığaları kəsdi. Maşında xalçaya bükülü bir ov tüfəngi də varmış. Maşının baqajını açıb enməsinə tələb edirlər. Qağam deyirdi ki, bunu fürsət bilib baqajı açdım. Məni düşürmək istəyəndə qızlar qorxudan qışqıraraq ağladılar. Bu arada onların başı tüfəngə qarışan kimi mən maşını sürətlə sürüb uzaqlaşdım. Arxamızca bir neçə atəş açsalar da heç kimə zərər dəymədi. Mən qorxudan donmuş qızları mənzil başına çatdırdım. Camaatın əksəriyyəti isə dağ cığırları ilə Gədəbəyə uz tutmuşdu. Əhaliyə məxsus ev heyvanları da həmin yolla Azərbaycana gətirilmişdi. Bu heyvanların bir hissəsi yolda şaxtadan, çovğundan tələf oldu, qarlı gədiklərdə dondular.

...O illərdən nə az, nə çox, düz 36 il keçir. Qaçqınlıq, deportasiya, etnik təmizləmə elə bil ki, Qərbi Azərbaycanlıların taleyinə yazılıb: 1828-1831-ci illərdə İrəvan xanlığının süqutundan sonra xeyli əhali İrana, Türkiyəyə getmək məcburiyyətində qaldı. 1905-1907 və 1918-1920-ci illər qırğımından canını qurtaranlar yenə də İrana, Türkiyəyə və Azərbaycana sığındı. 1948-1953-cü illərdə Stalin köçürülməsinin qurbanına çevrildilər. Dağlıq yerdən Azərbaycanın Mil-Muğan zonasına köçürülənlərin böyük əksəriyyəti iqlimin dəyişkənliyinə dözmürək həyatları ilə vidalaşdı. Bildiyimiz

kimi 1987-1991-ci il deportasiyası daha dəhşətli və amansız oldu. 500 mindən çox azərbaycanlı 2-3 həftə ərzində öz vətənlərindən didərgin salındılar. Göyçə yadlara-yağılara qaldı, Göyçə bızsız qaldı. Minillərlə Göyçədə yanan həyat şamımız söndü, ruhumuz parçalandı, əzildik, kiçildik, qapı-qapı gəzsək də, dərdimizi eşidən olmadı, qaçqına çevrildik...

Bu dağda duraram hey...

Boynumu buraram hey...

Göyçə burdan görünür,

Durduqca duraram hey...

Dəniz qırağı boyu dağlara söykənib Göyçə gölünü üzük qaşı kimi halqaya alan kəndlərimizi görmək istəyirəm bu gün. Toxlucadan keçib Şorcada dayanmaq, üz tutub Ağbulağa çaparaq getmək, Ardanişda at oynatmaq, Cildə laylalar dinləmək, Babacanda haray salmaq, Pəmbəkdə də ova çıxmaq, Səmənd ağa dərəsində kəmənd atmaq istəyirəm əzizlər...

Cil kəndinin ümumi görünüşü

Bəli, əziz oxucum, məni keçmişimizə apan acılı-şirinli ömür yolumdan sizlərə bəhs etdim. Hər bir insanın dünyaya gəlişində də bir missiya, bir görev var. Mən də zaman-zaman öhdəmə düşən, gücüm çatan işləri, öhdəlikləri yerinə yetirirəm, tez-tez ziyalılarımızla, kəndimizin xanımları ilə görüşür, acılı-şirinli xatirələrimizi paylaşırıq. 10 ilə yaxındır ki, “Cil kənd xanımlarının xatirələr qrupu” (2018-ci ildən) fəal fəaliyyət göstərir. Ən ağır hisləri, duyğuları xanımlarımız öz qəlblərində yaşayırlar. Ondan dolayı bu qrupun yaradılması zərurətini hiss etdim. Qoy xanımlarımız istəyib də yaşaya bilmədiklərini özgür olaraq kənd sakinləri kimi rahat bir şəkildə arzu və istəklərini ifadə etsinlər, deyə düşündüm. Və bu çox səmərəli alındı. Birliyi-miz genişlənir, yardımlar edir, yubleylər və digər tədbirlər keçiririk. Atalar demiş: “El gücü, sel gücü”

Göyçə adlı bir Türk yurdunun olduğunu, onun övladlarının tərkivətənliyini sizlərə çatdırıram. Onun üçün deyirəm: -Dostlar Məni, məndən soruşun...

İrəvan Quberniya Ruhani Məclisinin üzvləri

ZƏKIYYƏ ƏBİLOVA

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu "Əlyazmaların və
əski çap kitablarının tərcüməsi" Şöbəsinin
baş elmi işçisi, fəlsəfə elmləri doktoru*

XIX əsr və XX əsrin I yarısı Azərbaycan tarixində maraqlı, həm də ölkənin xalqlarının həyatında köklü iz buraxan dövr olmuşdur. Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında yerləşən Qafqaz diyarı XIX əsrin əvvəllərində 6 quberniya, 4 vilayət, 2 mahaldan ibarət idi. O, Rusiya imperiyasının müstəqil bir hissəsi olub, Qafqaz idarəçilik orqanları tərəfindən idarə olunurdu. O zaman Qafqaz diyarı idarəçilik münasibətlərinə görə Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya kimi iki inzibati bölgəyə ayrılırdı (1, 818).

Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) dedikdə, Bakı quberniyasının İranla həmsərhəd olan Lənkəran qəzasında Talış silsilə dağları ilə Xəzər dənizinin cənub sahillərini əhatə edən Elbrus dağlarının sonluğu arasında yerləşən ərazi nəzərdə tutulurdu.

1813-cü il, sentyabrın 27-də Qarabağda Zeyvə çayı sahilindəki Gülüstan kəndində İranla Rusiya arasında başlayan sülh danışıqları Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Dərbənd,

Quba, Bakı və Talış xanlıqları, həmçinin, bütün Dağıstan, Gürcüstan, İmeretiya, Quriya, Mingreliya və Abxaziyanın Rusiyaya məxsus (5,105.), İrəvan və Naxçıvan xanlığının isə İranın hakimiyyəti altında olaraq qalması ilə oktyabrın 22-də tamamlandı. Rusiya Xəzərdə qoşunlarını saxlamaq səlahiyyəti qazandı. Rus, eləcə də İran tacirlərinə tam ticarət azadlığı verildi (1, XIIIa, 965).

XIX əsrin 20-ci illərində Rusiya Qarabağ, Şəki və Şirvanda xanlıqlar sistemini ləğv etdi. Xanlar və bir çox bəylər İrana qovuldu. Keçmiş Qarabağ xanlığı - Şusa, Cəbrayıl və Cavanşir Elisavetapol quberniyasının Zəngəzur qəzası kimi tanındı. Talış xanlığı Bakı quberniyasının Lənkəran qəzası, Şirvan xanlığı Bakı quberniyasının Şamaxı, Göyçay və Cavanşir qəzaları, Şəki xanlığı isə Elisavetapol quberniyasının Nuxa və Ərəş qəzaları kimi tanınmağa başladı (1, XIII, 838.) Bu vaxta qədər müsəlman ruhaniliyi çar çinovniklərini lərzəyə salırdı. Elə buna görə də Şiə və Sünni Ruhani İdarələri haqqında Əsasnamə Dövlət Şurasının təqdimatı ilə çar tərəfindən imzalandı və müsəlman ruhaniliyi dövlət inzibati idarə sistemində daxil edildi. Şiə Ruhani idarəsinin başında Şeyxülislam, Sünni Ruhani İdarəsinin başında isə Müfti dururdu. Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərinin Rusiyaya birləşdirildiyi uzun və kəşməkeşli müddət ərzində burada demək olar ki, özü yaranmış və müsəlman dünyasında ən ziyalı

təbəqə sayılan müsəlman ruhanilərinin başçısı çar hökuməti tərəfindən təyin edilirdi (2, 290; 3, 288; 4, 289).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şiə Ruhani İdarəsinin sədri Şeyxülislam idi. Şeyxülislamdan başqa idarənin daha 3 nəfər üzvü var idi. Şeyxülislam Qafqazda mülki hissənin baş komandanının təqdimatı, Daxili İşlər Nazirliyinin tələbi ilə çar tərəfindən təyin edilirdi. Ruhani idarəsinin üzvləri isə, baş komandan tərəfindən təyin edilirdi. İdarənin aşağıdakı səlahiyyətləri var idi: Quberniya məclis idarəsinin və ruhani fərdlərin şikayətlərinə baxmaq, məlumatların təqdimatı və tərtibatına, hesabatlara, dini məktəblər və dini adların verilməsi üçün imtahan proqramlarının hazırlanması, dini mənəblərin təyin edilməsi, ruhani fərdlərin təcrübədən keçirilməsinə nəzarət və s. dini adətlərin keçirilməsi, nikah, dini qaydaların və ənənələrin pozulması kimi mübahisəli hallarda həmçinin müsəlmanlar arasında mübahisəli məsələlərin həllində son qərar çıxartmaq da idarənin üzərinə düşürdü. Tiflisdə yerləşən idarənin fəaliyyəti Qafqaz Mülki İdarəsinin Baş Komandanının nəzarəti altında həyata keçirilirdi (2, f. 290).

Ruhani idarəsinin yarandığı tarixdən onun dəftərxanası da yaradıldı. Dəftərxananın işçi tərkibi bir katib, 2 köməkçi və mirzələrdən ibarət idi. Ruhani idarəsinin işlərini şeyxülislam yoxlayırdı. Dəftərxana Bakı, Tiflis və Qazax mahalında doğulanların, vəfat edənlərin və nikahı kəsilənlərin hesabat cədvəllərini hazırlayırdı. Hökumət əleyhinə çıxış edənlər idarədən uzaqlaşdırılırdı.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin xəzinəsində Şeyxülislam idarəsinin fəaliyyəti ilə bağlı 2 siyahıda verilmiş 3911 sənəd mühafizə olunur. Siyahı ruhani idarəsinin vəzifələri ilə bağlı aşağıdakı məzmunlarda olan sənədləri əhatə edir: müsəlman ruhaniliyinə daxil olan fərdlərin yoxlanılması qaydaları, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında, eləcə də Zaqafqaziya yada olan məscidlərin, məscid məktəbləri-

nin, onlarda təhsil alanlar və ruhani titulları alanlar haqqında sənədlər, vəqfnamələr və s. Fonda daxil olan sənədlərdən çoxu Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında doğum, ölüm, nikah və talaq haqqında olan şəhadətnamələrdən ibarətdir.

Fondada İrəvan Quberniyası ilə bağlı da tarixi sənədlər vardır. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və başqa şəhərlər ilə yanaşı İrəvan da Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Belə ki, elm, din və ürfan böyüklərinin Badkubeyi, Gəncəvi, Lənkərani, Tiflisi, Bərdəi, Qarabaği nisbələri kimi İrəvani təxəllüsü ilə seçilən nümayəndələri də olmuşdur. Azərbaycanın elm və incəsənət tarixinə "İrəvani" təxəllüsü ilə daxil olmuş" (7, 23) xeyli elm adamına rast gəlmək mümkündür ki, onların arasında din xadimlərinin xüsusi yeri vardır. Həzrət Ayətullahlar Əllamə Mirzə Əli İrəvani, Şeyx Məhəmməd Cavad İrəvani, Şeyx Əbdülhökət İrəvani, Mirzə Yusif İrəvani, Hacı Seyid Əbdülməcid İrəvani, Hacı Şeyx Məhəmməd Təqi İrəvanini və b. göstərmək olar ki, "bəşəriyyət haqqa qovuşmaq üçün" dünya, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrindən olan din alimləri kimi adları sadalananlara da bərludur (9, 20.) . Hər bir cəmiyyətin əslini onun keçmişində axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan, elmin bütün sahələrində olduğu kimi, "İrəvani" təxəllüsü alimlərin din tariximizdə də qalması adı çəkilən bölgədə azərbaycanlıların kompakt yaşadığına dəlalət edən faktdır. Bir qədər geriye nəzər salsaq, fikrimizi təsdiqləyən tarixi olayların şahidi olarıq. Belə ki, İrəvan quberniyası Rusiya imperiyası tərkibində Cənubi Qafqazda inzibati ərazi vahidi olub, mərkəzi İrəvan şəhəri idi. 1849-cu il iyunun 9-da yaradılmış İrəvan quberniyası İrəvan, Aleksandropol, Novobayazet, Naxçıvan və Ordubad kimi beş qəza dan ibarət idi. Bəzi qəzalar sahələrə bölünmüşdü. İrəvan quberniyasında Zəngibasar, Sürməli, Şərur və Sərdarabad sahələri var idi. Naxçıvan qəzası isə Naxçı-

van və Dərələyəz sahələrinə bölünmüşdü. Ordubad qəzasında sahələr yox idi. Şərur sahəsinin inzibati mərkəzi Başnoraşen kəndi, Dərələyəz üçün Keşişkənd, Naxçıvan üçün Naxçıvan şəhəri idi. Digər sahə inzibati mərkəzləri iri kəndlərdə (Qəmərli, Qazıqışlaq, Zeyvə və b.) idi. İrəvan quberniyası təşkil edildikdən sonra da onun xarici hüduqları və tərkibi müəyyən dəyişikliklərlə müşahidə edilmişdi. Bu tədbirlərdə məqsəd idarəçilik üsulunu təkmilləşdirməklə yanaşı, azərbaycanlıların əksəriyyət təşkil etdiyi əraziləri ermənilər yaşayan ərazilərlə birləşdirib birincilərin təsir dairəsini azaltmaq, idarə aparatında ikincilərin nümayəndələrini yerləşdirmək, beləliklə, ərazini yavaş-yavaş erməniləşdirmək olmuşdur. Nəticədə, 1917-ci ilin statistikasına görə keçmiş İrəvan quberniyası əhalisinin 38 faizini müsəlmanlar, 60 faizini ermənilər təşkil edirdi: Şərur-Dərələyəz mahalında ümumi əhalinin 66.7 faizi, Sürməlidə 63.6 faizi, Naxçıvanda 59 faizi müsəlmanlar idi. İrəvan şəhərinin özünün əhalisi 43.4 faiz müsəlmanlardan ibarət idi. Ermənistan ərazisində əsrlər boyu yaşamış azərbaycanlılara məxsus zəngin tarixi-mədəni-dini irs nümunələri mövcud olmuşdur. Hələ 1869-cu ildə Qafqaz Rusiya qubernatorluğunun dərc etdiyi "1870-ci il üçün Qafqaz təqvimini" adlı sənəddə verilən statistik məlumatlara görə, təkcə İrəvan quberniyasında 269 məscid olmuşdur. Son zamanlar bu sayın 310 olduğunu da söyləyənlər vardır. Göy məscid, Novruzəlibəy məscidi, Günnüklü məscid, Hüseynəli məscidi, Qala məscidi, Hacıbəyim məscidi, Şəhər məscidi, Zalxan məscidi şəhərin mərkəzi küçələrinə yerləşirdi. 1829-cu ildə yaranmış İrəvan Quberniya Ruhani Məclisi İrəvan şəhərində Göy məsciddə yerləşirdi.

Məclis bir rəis və bir neçə üzvdən ibarət idi. Quberniyanın Aleksandropol, Naxçıvan, Novobayazet, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, İrəvan, Eçmiədzin və Ordubad qəzalarının müsəlmanlarına xidmət edirdi.

Qəza qazilərini, Şəhər və kənd prixd axundlarını təyin edir, imtahan götürürdü.

İrəvan Quberniya Ruhani Məclisi quberniya ərazisində olan vəqf torpaqlarını idarə edir, icarəyə verirdi. İrəvan Quberniya Ruhani Məclisi quberniya ərazisində olan məscid, türbə, zaviyə və digər dini tikililəri inşa və təmir edir, müsəlmanların doğum və vəfat qeydlərini aparırdı. İrəvan Quberniya Ruhani Məclisi 1918-ci ildə ləğv olunub (11).

Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Arxivində İrəvan Quberniya Ruhani Məclisi və onun üzvləri, səlahiyyət və vəzifələri ilə bağlı tarixi sənədlər mövcuddur. Həmin sənədlərdən biri də Əməkdaşların Formular Xidmət Siyahısıdır. Bu siyahıda İrəvan Quberniya Məclisinin qazisi vəzifəsini icra edən Axund Məmmədbağır Hacı Molla Mehdi oğlu Qazizadə, işlər vəkili İsmayıl Bəy Hacı Mirzə Hüseyn bəy oğlu Mirzə Bağırbəyov, məclisin üzvü Axund Abdulla Axund Qaziyev Xəlil oğlu, məclisin üzvü vəzifəsini icra edən Axund Molla Əli Məşhədi Müzəffər oğlu Əli Nağıyev və başqaları haqqında məlumat vardır. Formular Xidmət siyahısına əsasən İrəvan Quberniya Ruhani Məclisinin bir neçə üzvü barədə qısa məlumatı nəzərinizə çatdırmaq istərdim.

Axund Məmmədbağır Hacı Molla Mehdi oğlu Qazizadə İrəvan Quberniya Məclisinin sədri vəzifəsini icra edirdi. "Əzimkarlığa görə" gümüş medalı ilə təltif olunmuşdur. Bir ildə qazi vəzifəsinə görə 300 manat, dəftərxana xərclərinə görə 150 manat, Quberniya Məclisinin üzvü olduğuna görə 100 manat, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında dərs dediyinə görə 500 manat, xarici dil müəllimi kimi 445 manat, cəmi 1495 manat məvacib alırdı. Təhsilini ali müsəlman təhsil müəssisəsində almışdı. İrəvan Quberniyasının təklifi ilə İrəvan Müsəlman Şəriətinin üzvü təyin edilmişdi. İrəvan şəhərinin sakini Şəhrəbanu Bəyim Ağa Mircəfər qızı ilə evlənmişdir. Bu izdivacdən 1878-ci ildə qızı Rükəyyə xanım dünyaya gəlmişdir. Şəhrəbanu Bəyim Ağa vəfat etdiyindən ikinci dəfə ailə həyatı qurmuş və bu izdivacdən oğlu Musa dünyaya gəlmişdir. Bu xanımla boşandığından üçüncü

dəfə Fizə Bəyim xanım Hacı Mir Həsən qızı ilə evlənmiş və daha bir oğlu dünyaya gəlmişdir (12, 51).

İsmayıl bəy Hacı Mirzə Hüseyn bəy oğlu Mirzə Bağırbəyov bir ildə 294 manat məvacib alırdı. İrəvan Quberniyasınının bəy ailəsindəndir. Xüsusi mülki olmayıb. İrəvan Quberniyasında təhsil almış, tam kursu bitirmişdir. 1890-cı il, 16 noyabr tarixdən İrəvan Quberniya məclisinin işlər müdiri vəzifəsinə təyin edilmişdir. Statistika məsləhətçisi Qazi İsmayıl bəyin qızı Fatimə xanımla evlənmiş, 18 oktyabr, 1888-ci il tarixdə Ağabəy, 17 dekabr, 1893-cü ildə Əbülfət adlı oğlanları, 8 oktyabr, 1890-cı il tarixdə Həyat xanım adlı qızı dünyaya gəlmişdir (12, 58).

Axund Abdullah Axund Xəlil oğlu Qaziyev 39 yaşında ikən İrəvan Quberniya Məclisinə üzv seçilmişdir. İldə 300 rubl məvacib alırdı. Şiə məzhəbindəndir. İrəvan zadəgan ailəsindən çıxmışdır. Şəhər məhəlləsində evi və İrəvan uyezdirinin Reyhanlı kəndində bağ yeri vardır. Bunlar miras kimi ona qalan paydır (12, 61).

Axund Molla Əli Məşhədi Müzəffər oğlu Əli Nağıyev İrəvan Quberniya məclisinin üzvi vəzifəsini icra edəndə 44 yaşında idi. Şiə məzhəblidir. Fərqlənmə nişanları yoxdur. İllik əmək haqqı 300 manatdır. Dini təhsilini Təbrizdə almışdır. İrəvan Quberniyasının qubernatorunun 9 dekabr 1892-ci il tarixli 5115 sayılı əmrinə əsasən bu vəzifəyə təyin edilmişdir. Sonradan İrəvan Quberniya Məclisinə üzv seçilmişdir. Ruhani ailəsindəndir. İrəvan şəhərinin Seyid Kənar kəndinin sakinisi Sayalı Əli qızına evlənmiş, 20 yanvar, 1882-ci il tarixdə Rübabə adlı qızı dünyaya gəlmişdir (12, 64).

Aydındır ki, tarixi abidələrin mövcudluğu həmin ərazidə yaşayan xalqların milli mənsəbiyyətindən və dinindən xəbər verir. Bu baxımdan, bir qədim şəhərdə 269 (6) və ya 310 məscidin olması, əlbəttə əhalinin əksəriyyətinin müsəlmanlardan ibarət olduğuna dəlalət edir.

Ədəbiyyat:

1. Brokqauzğ F.A. (Leypüiqğ) Efronğ İ.A. (S.Peterburq). Gnüklopedičeskiy slovarğ pod red. prof. İ.E.Andreevskoqo, tom 11a. Aumo-Banlı. S.Peterburq. Selinovskaə. Tipo - Litoqrafie (İ.A.Efrona) fontanka №92, 1891-1917; XIIIa (tom), 818 s. Q.A.U.Zakavkazskoe Şiitskoe Duxovnoe Pravlenie. Qosudarstvenniy İstoriçeskiy Arxiv Azerbaydjanskoy Respubliki. Fond №290 (1872-1893) opisğ 1. (Bakinskoe qubernskoe pravlenie 44).
2. Q.A.U. pri Sovete Ministrov Az.SSR. İz istorii narodnoqo obrazovanie v Azerbaydjanskoy SSR (1920-1932q.). 1 l.
3. Q.A.U. Kanüelğəriə Şeyxulğ-islama Zakavkazğə 1827-1890 q. Fond №288
4. Q.A.U. Kanüelğəriə Zakavkazskoqo muftie Omarova. Fond "289, opisğ 1. 1843-1872 q. ÜQİA Az.SSR.
5. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı-Elm, 2004.
6. culture.gov.az/az/umumi-xeber14104. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. 1870-ci il üçün Qafqaz təqvimini.
7. Abdullaverdiyev Cəlal. İrəvan Ədəbi mühiti (1920-1950-ci illər). Bakı 2010., 249 s.
8. Əbilova Zəkiyyə. Axund Hacı Ağamirzə Əbdülkərim Ağa Badkubinin müasir Azərbaycan islamşünaslığında yeri. Elm və təhsil.Bakı, 2013. S.19. 387 s.
9. Mövlayev Adil. Qafqazda elm dünyasının ulduzları.2013 Bahar. 223 s. s.19.
10. Oşibka! Nedopustimiy obcekt qipersilki. Quberniya Ruhani Məclisi
11. axtar.len.az#?q=_Quberniya_Ruhani_Məclisi#Tarixi
12. Q.A.U. Qosudarstvenniy İstoriçeskiy Arxiv Azerbaydjanskoy Respubliki. Formulnıy spisok o slujbe.

Göyçəli Aşıq İdris

RÜBABƏ ŞİRİNOVA
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu

Ulu Öndər Heydər Əliyev Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Göyçə mahalından didərgin düşmüş göyçəliyərin daim qayğısına qalmış, onların sosial-məişət şəraitini hər zaman diqqətdə saxlamışdı. Ümummilli Lider 2002-ci il sentyabrın 13-də Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində göyçəliyərlə görüşü zamanı onların bir gün öz doğma yurdlarına qayıdacaqlarını söyləmiş, əminliyini bildirmişdir ki, göyçəliyərlə öz doğma dağlarını, bulaqlarını, şəhərlərini görəcek, ata-babalarının qəbirlərini ziyarət edəcəklər.

Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarının birində qeyd edirdi: "İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim tələyüklü məsələləri, planları, işləri İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyə böyük ümidlər bəsləyirəm". Ata nəsihətini yerinə yetirən Müzəffər Ali Baş Komandan, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şəhidlərimizin canı, qazilərimizin qanı, ordumuzun şücaəti hesabına torpaqlarımız azad edildi. Artıq Azərbaycan xalqı öz əzəli-əbədi torpaqlarına sahibdir. 44 günlük Vətən müharibəsi Ermənistanın kapitulyasiyası, təxminən 30 il davam edən işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələndi. Qarabağın azad edilməsi ilə Azərbaycanın xarici və daxili siyasətində yeni prioritetlər meydana çıxdı. Azərbaycan Ordusu Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru azad etməklə, artıq soydaşlarımızın bütün tarixi ata-baba tor-

paqlarına qayıdışını təmin etmək üçün yol açdı. Bu gün Prezident cənab İlham Əliyev Ulu Öndərimizin yolunu uğurla davam etdirir. Ölkə başçımız ötən il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə demişdi: "Bu gün biz artıq Bala Göyçənin sahilindəyik. Bu gün biz Göyçə gölünü binoklsuz görürük. Bu gün yerləşdiyimiz yüksəkliklərdən, hətta Naxçıvan dağları da görənir" (1.). Bu fikirlər bütün göyçəliyərlə yaşadıkları torpaqlara dönmək, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının, Ağ Aşığın gözəl yurdu, aşıqlar diyarı Göyçəmizə, Göyçə gölümüzə qovuşmaq ümidini verir.

Şairlər yurdu olan Göyçə mahalı Azərbaycan ədəbiyyatına, incəsənətinə Cənab Prezidentimizin də xatırladığı kimi, görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan aşıq sənətinin ən yüksək zirvəyə çatmasında Göyçə aşıq məktəbinin əvəzsiz rolu var. Bu məktəbin yetirmələrindən biri də el sənətkarı Aşıq Şirindir. Onun söylədiyi şeirlər, nağıllar, dastanlar sağlığında dilindən qələmə alınsa da təəssüf ki, illərlə dövlət arxivlərində tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalaraq çap olunmamışdır. Aşıq Şirin haqqında ilk məlumatı Dədə Şəmşirin 1972-ci il 16 mart "Azərbaycan gəncləri" qəzetində çap olunan "Qulağımdan getmir səsi" adlı məqaləsindən almışıq (2, s. 4; 3.I,104). Belə ki, Dədə Şəmşir Aşıq Şirinin oğlu Aşıq İdris haqqında yazır ki: "Aşıq İdris aşıqlıq sənətinə erkən yaşlarından maraq göstərmiş, 12 yaşında ikən atası Aşıq Şirindən ilk ustad dərsi almışdır". Aşıq Şirin haqqında ikinci bir məlumatı isə folklorşünas alimimiz Rüstəm Rüstəmzadənin "Gənclik" nəşriyyatı tərəfindən 1984-cü ildə çap olunan "El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında" kitabından əldə etmişik (4, s.67). Müəllif xalq qəhrəmanı "Qaçaq Kərəm" haqqında tədqiqat apararkən AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun arxi-

vində rast gəldiyi "Kərəm xan Sərtib" dastanından söhbət açaraq yazır: "Dastanın başqa bir variantı Bülbülün rəhbərliyi ilə 1937-ci ildə Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun əməkdaşlarının Şəki ekspedisiyası zamanı Aşıq Şirin Məhərrəm oğlu İsmayılovdan toplanmışdır". Orada verilmiş qeyddən göründüyü kimi, o vaxt Aşıq Şirin 90 yaşlı olmuşdur. "Kərəm xan Sərtib" dastanını isə yeznəsi Aşıq Məhərrəmdən öyrənmişdir. Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun arxivinə müraciət etdik. Arxivdən həmin dastanı, aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında olan qısa materialları aşkar etdik. 61№-li qovluqda olan həmin materiallar iki şagird dəftərinə yazılmışdır (5, s.8). Dəftərin birinci səhifəsi belə başlayır: "Şirin Məhərrəm oğlu İsmayılovun 90 yaşlıdır. 30 il aşıqlıqla məşğul olmuşdur. İndi qocaldığından oğlu Aşıq İdrisin himayəsində olur". "Kərəm", "Dilqəm" nağıllarını yeznəsi Aşıq Məhəmməddən öyrənmişdir. Aşıq Məhəmməd Zər-zəbilli olub, hal-hazırda sağ deyil. Şirin kişi sovet tematikası ilə də yeni sözlər yazır, çünki özü yaradıcıdır. Bildiyi nağıllar bunlardan ibarətdir: "Tahar", "İbrahim", "Abdullah", "Alı xan", "Nəcəf", "Hüseyn", "Novruz", "Muqim şah", "Xəstə Qasım", "Valeh", "Bəy Çoban", "Dilqəm", "Kərəm", "Koroğludan iki nağıl". Bu məlumatdan sonra "Kərəm xan Sərtib" dastanı aşığın dilindən iki şagird dəftərinə tam şəkildə yazılmışdır. Dəftərin sonunda olan "Aşıq Şirin Məhərrəm oğlu İsmayılovun söylədiyi "Kərəm" haqqında - Ərtoğrul Cavid" adlı yazı diqqətimi cəlb etdi. Yazıdan məlum olur ki, Ərtoğrul Cavid bu dastana rəyi 19.11.39-cu ildə yazmışdır (5, s.8; 6, s.104). 50a №-li qovluqda isə Aşıq Şirin iki şerini: "Şuraya", "Gözəlləmə", "Gürcü qızı", "Maral" nağıllarını və "Nadir şah" dastanını üzə çıxarmışdır. Bu materiallar isə üç şagird dəftərinə yazılmışdır və həmin dəftərin sonunda Ərtoğrul Cavidin yazdığı rəy verilmişdir: "Aşıq Şirin Zər-zəbillinin şeirləri və söylədiyi əsərlər haqqında - Ərtoğrul Cavid". 69a №-li qovluqda isə Aşıq Şirin söylədiyi "Qafar və Teymur" nağılı üç şagird dəftərinə yazılmışdır. Həmçinin bu nağıla da Ərtoğrul Cavid rəy yazmışdır. "Aşıq Şirin söylədiyi "Qafar və Teymur" nağılı haqqında Ərtoğrul Cavid" (5, s.8). Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun arxivində saxlanan həmin qovluqlar sonradan Hüseyn Cavidin ev muzeyinə köçürüldü. Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi tərəfindən 2011-ci ildə 11 cildə "Azərbaycan Qeyri-maddi mədəniyyət

abidələri və Ərtoğrul Cavid" adı altında kitablar nəşr olundu. Həmin abidələr bu kitablarda nəşr olunub (7.V,53-73). Aşıq Şirin Yunus, Ələs və İdris adlı 3 oğlu olub. Onun yolunu oğlu İdris davam etdirmişdir.

Göyçə kəndlərinin hər birindən neçə-neçə igid oğullar qanlı-qadalı İkinci dünya müharibəsinə yollanmış, onların demək olar ki, yarısı geri qayıtmamışdır. Bu sənətkarlardan: Aşıq Müseyib, Ağkilsəli Aşıq Nəcəf, Aşıq Əli Rəsulov, Aşıq Niftalı, Aşıq Məhərrəm Hacıyev, Aşıq Rəcəb, Aşıq Qəmbər, Aşıq Abbasəli Xəlilov, Aşıq Abbasəli Nəzərov, Aşıq Cahad, Aşıq Musa Həsənov, şairlərdən Həsən Xəyalı, Xəstə Bayraməli, Şair Həşim, Qəmgin Fəzi, Əli Coşqun, Qəşəm Kərimov, İsmayıl Hüseynov, Coşqun Ağababa, Firudin Məmmədov və başqaları müharibə veteranı kimi doğma yurda dönə bilməzlər. Araşdırıb məlumat toplaya bildiyim Şair Aqil, İsoy Qurbanov, Aşıq İdris, Şair Əbülfət, Aşıq İslam Yarpızlı, Aşıq Ziyad, Qul Yunus, Aşıq Əli Şairov, Muxayıl Göyçəli, Aşıq Süleyman, Aşıq Səfiyar və s.

İslam Ələsgərin "Sazlı-sözlü Göyçə" kitabında müharibədən doğma yurda dönə bilməyən saz-söz bəhədlərləri haqqında oxuyuruq: "Böyük Vətən müharibəsi" adlandırılan 1941-1945-ci il müharibəsi zamanı cəbhəyə yollanan Göyçə oğulları, öz canları, qanları bahasına Vətəni düşməndən təmizləməkdə fəal iştirak elədilər. Onların bir çoxu həlak oldu, doğma yurda qayıda bilmədi; öz əllərilə divardan asdıqları saz müharibədən sonra da uzun müddət sahibinin yolunu gözlədi" (8,s.13). Doğma yurduna qayıda bilməyən öz əllərilə divardan asdığı saz müharibədən sonra, uzun müddət yolunu gözləyən vətən oğullarından biri də Məhərrəmov İdris Şirin oğlu idi. O, 1894-cü ildə Göyçə mahalının Zərkənd kəndində sənətkar ailəsində anadan olmuş, ilk ustad dərslərini 12 yaşında ikən atası Aşıq Şirindən almışdır. Aşıq Ələsgərdən, Aşıq Musadan saz-söz sənətinin incəliklərini öyrənib. Səksəndən artıq saz havasına bacarıqla yiyələnib, otuz beş dastanı hər dəfə yeni əlavələrlə danışmış. Ailə arxivimizdə qorunub saxlanan azərbaycan, rus, erməni dilində olan 1938-194-cü illəri əhatə edən arayışların verdiyi məlumatlara görə Aşıq İdris İkinci Dünya müharibəsinə gedənə qədər Basarkeçər rayonunun Aşıqlar birliyinin sədri, Aşıqların I (5 may 1928-ci il) və II (12 mart 1938-ci il) qurultaylarının nümayəndəsi və Əməkdar İncəsənət xadi-

mi olub (5, s.66; 9, s.69-71). 1941-ci ildə könüllü olaraq İkinci Dünya müharibəsinə gedib (baxmayaraq ki, bir neçə dəfə hərbi komissarlıq tərəfindən geri qaytarılıb) və müharibədən qara kağızı gəlib. Aşıq İdrisin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumatı Dədə Şəmşirin "Qulağımdan getmir səsi" adlı məqaləsindən alırıq (2, s.4; 10, s.28). Dədə Şəmşir məqaləsində yazır: "Sizə nə vaxtsa itirib, yaxınlarda tapdığım bir "dünya"dan danışacağam. Sinəsində söz ümmanı çağlayan həmkarım Aşıq İdrisdən söhbət açacağam. Aşıqlar müqəddiməsiz danışmazlar, deyirəm, bu qaydanı pozmayaq. Bir etirafımı sizə çatdırmaq istəyirəm... Aşıq İdris haqqında mənim xatirələrim də bu kökə düşmüşdü. Xəyallarımnda məndən uzaqlaşan, solğunlaşan nəğməkarımı bir təsadüf qəflətən elə tez mənə yaxınlaşdı ki, diksinən kimi oldum. Gözümü yumdum - Aşıq İdris gülər üzü ilə bəbəklərimi naxışladı, ürəyimi həsrətlə közərtti. Dodaqlarıma onun şirin qoşmalarının sərin misra yağışı səpələnməyə başladı. Qulaqlarıma səsi gəldi. Birlikdə keçdiyimiz toy məclisləri, el şənlikləri yenidən məni qoynuna aldı. Düşüncələrim damla-damla birləşdi, gurlaşdı, hay-haraya çevrildi. Aşıq İdris dayandı qarşımda. Dünyada qəribə təsadüflər olur. Bakıda bir əcxanaxaya girdim. Piştaxta arxasında dayanmış qadının ilk gəlişimdən mənə çox zəndlə baxdığını duydum. Marağımı gizlədə bilmədi: "Bağışlayın, siz Aşıq Şəmşirsinizmi?" Qayınatasına 30 il əvvəl bağışladığım şəkildən məni tanıyıbmış. Fəhmə-fərəsətə bax! Evlərinə gəldim. Divardan asılmış şəkildən İdris məni salamladı. Siğə qardaş olduğumuz aşığın oğlanları Bahadır və Qəzənfər mənə ehtiram göstərdilər, ataları barədə xatirələr söyləməyimi xahiş etdilər. Aşıq İdris həm yaradıcı, həm də ifaçı sənətkarlarımızdan sayılırdı, hər ikisində də qabil idi. Göyçə mahalında, Kəlbəcər kəndlərində ad çıxarmışdı. Şöhrəti məclisdən məclisə yayılır, hörməti gündən-günə artırdı. Məlahətli zil səsi vardı. Səsinin ləngərindən otaqların pəncərə şüşələri cingildəşərdi, zəngüləsinin zərbəndən otuzluq lampa sönərdi. Peşə yoldaşları onun kamil qoşmalarını sevə-sevə oxusa da, o, özündən bir kəlmə çalıb-çağırılmazdı. El sənətkarlarının qaymaq nümunələri dilinin əzbəri idi. Nə qədər söz bilirdi, nə qədər dastan öyrənmişdi! Ona həsəd aparardıq. Məclislərdə bir çox dastanı biz bilmədiyimizdən o, təkbaşına danışardı. Amma

yorulmazdı. Təbiət ona əksilməz güc vermişdi, böyük qüdrət bəxş etmişdi. "Koroğlu" dastanını söyləməkdə usta idi. Koroğlunun yerinə necə də məğrur nəvə çəkərdi! Elə özü də görkəmcə Koroğluya oxşayardı. Bugünkü kimi yadımdadır: 1938-ci ilin payızında Qasım İsmayilov rayonunun (indi həmin rayon Goranboy adlanır) Qızıl Hacı kəndində toy keçirirdik. Şənlik Paşa kişinin evində idi. Mağaraya qəflətən 9 nəfər aşıq girdi. Hamısı da hədəli, hamısı da qızmış şir kimi. Çatan kimi: "Toy bizimdir. Bu meydan, bu şeytan"- dedilər. Onda belə sənət savaşıları, qabaqlaşmalar tez-tez olurdu. Elə bu səbəbdən hər yerindən duran əlinə saz alıb, məclisə girməyə cürət etməzdi. Adam xofa düşürdü: birdən məni meydana çağırın olar, cəngimə gələn tapılar, döyüş cəbhəsində basılıram. Aşıq sənətdə özünü yetkin bilməmiş üstünə sənətkar adı götürməzdi. Nəsə, qayıdaq həmin məclisə. Doğrusu, 9 aşığın qəflət "savaşı" mənə yoxuş gəldi, pəhsindim. Aşıq İdris isə halını da pozmadan mənə ürək-dirək verdi:

- Bəxtimiz onda gətirərdi ki, onlar 15 nəfər olaydı. Hərəməzə yeddisi düşərdi. Qalardı birisi, o da evlərinə xəbər aparardı.

Sözün doğrusu, Aşıq İdrislə "doqquz qəhrəmana" divan tutduq. Bayaqqı toy yaddan çıxdı, əsil "toyu" aşıqlara elədik. Onlar sazlarını qoyub, əkilmək istəyəndə, İdrisin əvvəlki qış sərtliyi bir anda bahar nəsimi ilə əvəz olundu. Mehribanlıqla:

- Elə şey yoxdur, - dedi.

- Ərənlər basdığını kəsməyiblər. Biz də onların övladlarıyıq. Əyləşin məclisdə, özü də hərəniz bir ağız oxuyub, təzə ailə quranlara xeyir-dua verin.

Toy qurtardıqda isə Aşıq İdris yığılmış pulu qardaş malı kimi düz on bir yerə böldü. "Doqquzlar" həm rıqqətlənmişdilər, həm də əməlli-başlı pört olmuşdular.

Aşıq İdris Aşıq Ələsgərdən, Aşıq Musadan, saz-söz sənətinin incəliklərini öyrənməyə can atmışdır. Həştaddan artıq söz havasına bacarıqla yiyələnmişdir. Otuz beş dastanı hər dəfə yeni əlavələrlə danışardı. Dinləyicilər dastan söylətməmiş, ondan əl çəkməzdilər (5.67). Azərbaycan aşıqlarının birinci qurultayında o, öz məharətini nümayiş etdirdi... Sənət yoldaşları olan biz-mən də, Aşıq Talıb da, Aşıq Hüseyn Çirkin də, Aşıq Ələsgərə on iki il şagirdlik etmiş Aşıq Ağayarda onun sənətinə heyran qalar, hörmətini uca tutardıq.

1941-ci il. Vətənimizin dar günündə Aşıq İdrisi cəbhəyə yola saldıq. Gedəndə gözündə, könlündə füsunkar yurdunun duyğularını apardı, bir də... O, hər kəsdən, hər şeydən ayrıla bilirdi, amma sirli sazından cüda düşmək onun üçün ölümdən betər idi. Sazını da özü ilə götürdü. Sevindik. Bilirdik ki, qovğalarda söz silahla qoşa döyüşüb. Saz olmasa, söz olmasa, elə kəsməzdi Koroğlu qılıncı. Aşıq İdrisin cəbhədən yolladığı məktublarda cəbhə yoldaşlarının onun sənətinə vurğunluğundan da danışılırdı. Döyüşçü aşığın qoşma ilə arvadı Zərnişana yazdığı məktub heç yadımdan çıxmır:

*Zərnişanım, gözlə, gözlə yolumu,
Səndən üzülməmiş gümanım mənim.
Oğul əmanəti, qız əmanəti,
Yaxşı saxla, dinim-imanım mənim.*

*Qoyma ürəyində arzu pasdana,
Göz yaşından tər yanağın isdana.
Dikilsin yoluma gözün mastana,
İstəkli sevgilim, cananım mənim.*

*Uzaqdan-uzağa sən məni dinlə
Ucalır avazım hey pillə-pillə.
Yayınmır düşməndə atdığı güllə,
Əyilməz ərlərdir hayanım mənim!*

Ayağım Göyçəyə düşdükcə Aşıq İdrisgilə gedər, haqqında hal-əhval tutardım. Yenə... Zərnişan mənə məktub gətirdi. Amma göz yaşı ilə. Ağ kağızla qara xəbər, "Qara kağız" - bu adı kim siftə qoyub, bilmirəm. Onu bilirəm ki, çox uyğun addı. "Qara kağız" - ağ günlərimiz naminə qara qüvvələrə qarşı döyüşlərdə həlak olmuş fədailərimizin mərdənəliyindən xəbər verən kağız. Qaradan sonra ağ, Qara günlərə qələm çalıb, ağ günləri yaxınlaşdırmaq cəhdi!..." (12,s.67).

Aşıq İdris tarda da gözəl ifa edirmiş. O, çox vaxt konsertlərə və toylara balabançısı Cabbar Fərzəliyev, dəf çalanı Xanbaba Əliyevlə gedərmiş. Arayışlarda olan məlumatlar və ailə arxivimizdə qorunub saxlanan şəkil də bunu təsdiqləyir. Bu arayışların arasında 1939-cu il 11-ci ay tarixli sənəd çox maraqlıdır. Orada yazılır: "Basarkeçər rayonunun maarif şöbəsinin nəzdində təşkil olunmuş aşıqlar təşkilatının heyət üzvləri və təşkilat üzvləri Aşıqlar təşkilatının sədri İdris Məhərrəmov təşkilatın sədrinin müavini Bəhmən Qarayev, üzvləri:

Nəcəf Məmmədov, Talıb Məmmədov, Ziyad Nadirov. Təşkilat üzvləri: Hüseyn İskəndərov, Yunus (Babacan), Kərəm Vəliyev (Pənbək), Səyyaf Əvəzov, Lətif Hüseynov (Qaraqoyunlu), Cahad Nağıyev, Qabil Vəliyev (Zərzəbilli), Cabbar Fərzəliyev (Kəlbəcər), Xanbaba Əliyev, Mikayıl Nəsimov, Xudu Namazov (Sorucan), Nağı Bədəlov (Kəsəmən), Qərib İsmayılov (Zod) (5,70).

Aşıq İdrisin həyat və yaradıcılığı haqqında mərhum alimimiz Əhliman Axundov çapa kitab hazırlayırmış. Təəssüflər ki, nə kitab nə də sənədlər haqqında indiyə qədər heç bir məlumat əldə edə bilməmişik. Həmçinin Dədə Şəmşir Aşıq İdrislə görüşü haqqında dastan yazıbmiş. Bədnam qonşularımız Aşıq Şəmşirin evin də əlyazmaları qorunub saxlanılan dəmir seyfi də güllə boran etdilər. Dədə Şəmşirin əlyazmaları və həmçinin bu dastan da kül olub getdi. Aşıq İdrisin həyat və yaradıcılığını əhatə edən sənədlərin kulliyatının əsas hissəsi isə bədnam qonşularımızın arxivində saxlanır. Təəssüflər ki, bu arxivdə olan material və sənədləri əldə etmək mümkün deyil. Lakin ailə arxivimizdə qorunub saxlanan Aşıq İdris haqqında olan 1938-1941-ci illəri əhatə edən Azərbaycan, rus, erməni dilində olan arayışlardan əldə etdiyimiz məlumata görə Aşıq İdris Azərbaycanın şəhər, rayon, kəndlərini qarış-qarış gəzərək, zəhmətkeş xalq qarşısında konsertlər vermişdir (13, s.66-70; 14, s.6). Bu arayışlardakı maraqlı faktlardan biri də odur ki, orada qeyd olunan yer adları Azərbaycan adlarıdır. Lakin bədnam qonşularımız sonradan o yer adlarını dəyişib erməniləşdiriblər. Bu arayışlardan bizə məlum olur ki, o, ən çox Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngibasar, Tərtər, Goranboy, Ağcabədi və s. rayonlarında olmuşdur. Həmçinin bu sənədlər onun Basarkeçər rayonunun aşıqlar birliyinin sədri olmasını, incəsənət xadimi fəxri adını almasını da təsdiqləyir. Aşıq İdrisin vala yazılmış səsi də olduğunu söyləyirlər (5, s.71, 79-131; 15, s.245).

Aşıq İdrisin 7 övladı olub: Maral adlı bir qızı, Şəmdin, Xasay, Surxay, Bahadır, Qəzənfər, Məmməd adlı 6 oğlu. Qızı Maral xanım atasının qara xəbərini eşitdikdə, bu acı xəbərə dözməyib 12 yaşında vəfat edib.

Aşıq İdrisin nəvəsi Natiq Şirinov (Bahadır müəllimin oğludur) sazda mahir ifaçı olmasa da, bu gün nağarada mahir ifaçılardan biridir. O, bu milli musiqi aləti ilə Azərbaycanı dünyanın bir çox ölkə-

lərində təmsil edir: Rusiyada, İranda, Türkiyədə, İngiltərədə, Almaniyada, Fransada, Belçikada, Çində, ABŞ-da, Albanyada və s. 2002-ci ildən, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq zərb musiqi alətlərindən ibarət "Natiq" ritm qrupunu təşkil etmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 17 sentyabr 2007-ci ildə əməkdar, 27 may 2018-ci ildə isə Xalq artisti fəxri adına layiq görülüb (11,s. 48; 9,s.71).

Bu günlərdə Lütfiyar Nəsimovun " Göyçə mahalı II Dünya savaşında" adlı kitabı ilə tanış oldum. Lütfiyar Nəsimov kitabın 193-cü səhifəsində Zərzəbil (Zərkənd) sakinlərindən müharibəyə gedənlər haqqında yazır: "İkinci Dünya müharibəsində Zərkənd sakinlərindən 57 nəfər döyüzlərdə həlak olmuş və ya itkin düşmüşdür. Onların siyahısı və hər biri haqda qısa məlumat təqdim olunur: ... Məhərrəmov İdris Şirin oğlu (1905, Zərkənd) 28 avqust 1942-ci ildə səfərbər edilmişdir. S.ə. Basarkeçər RHK-nın 65618 sayılı, 14 dekabr 1949-cu il tarixli, 1 inv.883 sayılı, tarixsiz, müharibədən sonrakı dövrün məlumatında 1943-cü ilin fevralında itkin düşdüyü göstərilir. Arxiv fondlarında araşdırmalar zamanı aşkar edilmiş digər sənəddə: 107-ci atıcı birqada İdarəsinin 11698 sayılı, 26 mart 1943-cü il tarixli qaytarılmaz itkilər haqqında məlumatında 18 fevral 1943-cü ildə döyüşdə həlak olduğu və Krasnodar diyarı Novorossiysk şəhəri Mixxako qəsəbəsində dəfn olunduğu göstərilir (ş. 539)". Bu məlumat məni çox sevindirdi, çünki illərdi babam haqqında axtarış aparıram, babamın dəqiq neşənci ildə anadan olduğunu və nə vaxt harada həlak olduğunu tapa bilmirdim. Mən əminəm ki, biz tezliklə öz elimizə - obamıza qayıdacağıq, Göyçə aşiq məktəbinin yaranmasında böyük xidmətləri olan el sənətkarı, babalarım Aşiq Şirin və Aşiq İdrisin xatirəsi əbədiləşdiriləcək, babalarımın kəndimizdə tikdirdiyi ev abadlaşdırılaraq muzey kimi fəaliyyəti təmin ediləcəkdir. Onların söylədikləri şeirlər, nağıllar, dastanların arxivlərindən toplanaraq çap etdirilməsi, büstlərinin ucaldılması əziz xatirələrinə bir ərməğan olacaq.

Bir məsələyə çox təəssüflənirəm, bu gün Göyçə mahalı, bu mahalın aşiq sənətinin beşiyi olması ilə bağlı filmlər çəkilir, silsilə verlişlər hazırlanır, amma nə Aşiq Şirinin, nə Aşiq İdrisin, nə də Göyçə mahalında Gilli çayı üzrində "Qızılı körpü" saldıran, neçə - neçə xeyriyyə işləri görən Aşiq Şiri-

nin atası pullu Məhərrəmin adları heç çəkilmir. Gələcəkdə bu məsələyə də xüsusi diqqət yetiriləcəyinə ümüd edirəm. Çünki Aşiq Şirin, atası pullu Məhərrəm, Aşiq İdris də tarixdə izləri olan el sənətkarlarından olmuşlar. Və onların xalq üçün etdikləri danılmaz fakttır.

Ədəbiyyat:

1. Aşiq Şəmşir. Qulağımdan getmir səsi // "Azərbaycan gəncləri" qəzeti. - 1971. - 16 mart.
2. Namazov Q. Aşıqlar. K.1 /Qara Namazov. - Bakı : Səda, 2004.
3. Rüstəmzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. -Bakı:Gənclik,1984.
4. Göyçə Aşıqları : Aşiq Şirin Aşiq İdris / Toplayıb tərtib edən Rubabə Şirinova. - Bakı, 2003.
5. Hüseyinov R. Vaxtdan uca / R. Hüseyinov. - Bakı : İşiq,1987.
6. Azərbaycan qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid /AMEA Hüseyin Cavidin Ev Muzeyi. - Bakı : Çaxoğlu, 2011. - C.5.
7. Sazlı-sözlü Göyçə / Toplayıb tərtib edən və ön sözün müəllifi İslam Ələsgərli. - Bakı : Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı -1999.
8. Şirinova R.Torpaq uğrunda ölənlərsə vətəndir / Rubabə Şirinova // Yada düşdü : ədəbi-bədii, nostalji jurnal. - 2020. - 1(39).
9. Şirinova R.Ərtoğrul Cavid - Aşiq Şirin yaradıcılığı haqqında / Rubabə Şirinova // Ozan dünyası jurnalı. - 2018. - 2 (30).
10. Şirinova R. Unudulan Göyçə aşıqları: Aşiq Şirin və Aşiq İdris / Rubabə Şirinova // Elmi əsərlər, 2023, 1 (16) 49.
11. Dədə Şəmşir yaddaşlarda / toplayıb tərtib ed. Qəmbər Şəmşiroğlu - Bakı : Gənclik,2000.
12. Şirinova R. Aşiq Şirinin söylədiyi "Kərəm Xan Sərtib" dastanı/ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Filologiya məsələləri №5. Bakı,Nurlan, 2002.
13. Şirinova R. Ərtoğrul Cavid və folklorumuz / Rubabə Şirinova // Elm. - 2000. - 4 may.
14. Ozan-aşiq ensiklopediyası. C.2 /Azərbaycan Aşıqlar Birliyi. - Bakı : Gənclik, 2019.
15. <https://president.az>

İrəvanda qalan evlər

DİLQƏM ƏHMƏD,
tarixçi

Türkiyəyə mühacirət edən irəvanlıların mülklərinin taleyi

Ötən əsrin birinci yarısında İrəvandan Türkiyənin müxtəlif bölgələrinə köç edən azərbaycanlıların vətənlərində qalan evlərinin, mülklərinin taleyi ilə bağlı Türkiyə arxivlərində maraqlı məlumatlar var. Bu sənədlərdə İrəvandaqı məhəllələrin, küçələrin, eləcə də sakinlərin adları qeyd edilib, mülklərinin, mallarının siyahısı təqdim olunub. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında qurulan Ermənistanın sovetləşməsindən sonra imkanlı ailələrin evləri, malları müsadirə edilib, ona görə də artıq Türkiyə vətəndaşı olmuş irəvanlıların cəhdlərinə rəğmən onlar ailə mülklərinə qovuşa bilməyiblər. Amma buna baxmayaraq sənədlərdəki məlumatlar Qərbi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Səriyyə Dəmirbulaqın müraciəti

23 fevral 1945-ci il tarixli bir sənəddə Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi Batum konsulluğuna Qarsda yaşayan Səriyyə Dəmirbulaq adlı bir vətəndaşın ərizəsi ilə bağlı məlumat verib. Sənəddən aydın olur ki, Səriyyə xanımın atası Hacı Əli, anası isə Əfruzədir. Həyat yoldaşı vəfat edib. Bəlgədə bilgilərə görə Səriyyə xanımın həyat yoldaşına aid İrəvanın Novruzəli məhəlləsində bir evi, başqa bir küçədə də digər bir evi, eləcə də meyvə bağı olub. Ailə 1926-cı ildə Qarsa köçdüyü üçün evlərini və bağı kirayəyə verib, 8-10 il əvvələ qədər kirayədən gələn pulları alıblar. Səriyyə xanım hazırda səhhətinə görə İrəvana gedə bilmədiyini, oradan sonuncu dəfə çıxdıqları zaman mülklərinə aid sənədlərini Türkiyənin İrəvandaqı konsulluğuna təqdim etdiyini bildirib. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi eyni mövzulu bir sənədi 7 mart 1945-ci ildə Türkiyənin Moskva səfirliyinə də göndərmiş və Səriyyə Dəmirbulaqın ərizəsinin araşdırılmasını tələb edib. Məsələni tədqiq edən Moskva səfirliyi mərkəzə göndər-

diyi 6 noyabr 1945-ci il tarixli sənəddə Dəmirbulaq ailəsinin mülklərinə dair sənədlərin İrəvan konsulluğunda olmadığını bildirib. Nazirlik 16 mart 1946 tarixli sənədlə bu barədə Qars vilayətinə məlumat göndərmiş. Araşdırmanın nəticəsi Səriyyə xanıma da bildirilib. Lakin bununla razılaşmayan Dəmirbulaq ailəsi 1948-ci ildə məsələnin yenidən araşdırılmasını nazirlikdən xahiş edib. Səriyyə xanım 1937-ci ilə qədər kirayə haqqı aldıqlarını, əgər sənədlər İrəvan konsulluğunda yoxdursa, mülkə dair iddiasının mümkün olub-olmadığını soruşub. Nazirlik 3 noyabr 1948-ci ildə yenidən araşdırma aparması üçün ərizəni Moskva səfirliyinə göndərmiş. Moskva səfirliyi mərkəzə göndərdiyi 13 yanvar 1949-cu il tarixli bəlgədə Səriyyə xanıma aid mülk sənədlərinin İrəvan konsulluğunda əmanət edilmiş sənədlər arasında tapılmadığını, mülklərin taleyi ilə bağlı Sovet Xariciyyə Nəzarətindən münasib şəkildə soruşulduğunu bildirib. Nazirlik son məlumatlarla bağlı Qarsın Yusuf Paşa məhəlləsi, Ordu caddəsi, Çıkmaz küçəsi 44 ünvanında yaşayan Səriyyə xanıma 5 fevral 1949-cu il tarixli sənədlə bilgi verib. Mülklərin vəziyyəti ilə bağlı Sovet tərəfindən məlumat öyrənən Moskva səfirliyinin mərkəzə yazdığı 4 aprel 1949-cu il tarixli sənəddə mülklər və onların kirayəyə verilməsi ilə bağlı iddiaların təsdiqlənmədiyini ifadə edilib. Nazirlik Səriyyə xanıma göndərdiyi 21 aprel 1949-cu il tarixli sənədlə onu son yeniliklərlə bağlı məlumatlandırır. Lakin Səriyyə xanım bununla yenə də razılaşmayıb. 24 iyun 1949 tarixli bir bəlgədə Səriyyə xanımın rusca, farsca və ermənicə olan mülk sənədlərinin surətinə

rapt numarası							
Kaytettim							
Hariciye Vekâleti D : 3 . Ş : 1 .		Müdiriyyəti					
Evrakın ümumi nömrəsi	müstəni olduğu evrakın nömrəsi	subenin kayıt nömrəsi	mübeyyiz	müsavvit	mümeyyiz	müdir	ümumi müdir
81398	Dahiliye Vekâleti 183 .	275.	W.H			1-2-30	4.
Evrakın hususi nömrəsi							
56							
Evrakın tarixi							
5 / 21 / 30							
Hulasa		<p>Moskova Büyükəçliğine .</p> <p>Dahiliye Vekâletindən alınan 28-1-30 tarixli tezkəredə : Rusların şu günlərdə Azərbaycandan və Ermənistan və bilhissə hudut vıvarındakı türkləri dahilə sevk və yerlərinə Rus və Erməniskân edəcəği və Azərbaycanı Ruslaşdırmaq və Ermənistanı tamamilə bir erməni kütləsi halində bulundurmaq istədiği və bu vəzəyettən korkan türklərin bilâ kaydu şart Türkiyəyə iltica için müracaatda buldukları Bayazıt vilâyetinin iş, əminə atfen bildirilməkte və səfaletten vikayeleri için aale-riyə gelecek türklərin kabulü və Birinci Umum Müfəttişlik mıntakasında iskânları zimmində icap edenlərə tebligat yapıldığı ilâve olunmaktadır .</p> <p>Məlumat husulu için keyfiyyət arz olunur Efendim .</p>					
Kuriyə ilə gonderilecektir .							

sahib olduğu, icazə verilərsə, İrəvana getmək istədiyi bildirilib. Moskva səfirliyinin 10 mart 1950-ci ildə mərkəzə göndərdiyi sənəddə onlara göndərilən farsca, ermənicə sənədlərin tərcümə edilməsi imkanı olmadığından geri qaytarılması şərtiylə Sovet tərəfinə verildiyi bildirilib.

Arxivdəki 1 aprel 1950-ci il tarixli bir sənəddən irəvanlı Səriyyə xanımın oğlu Muxtar Dəmirbulaqın Sürməne qəsəbəsində istintaq hakimi olduğu, ailənin istəyərsə, sənədləri tərcümə edib təkrar göndərə biləcəkləri bildirilib.

Səriyyə Dəmirbulaqın mülklərinə dair sənədlər burada bitir. Bu yazışmalardan aydın olan odur ki, 1937-ci ilə qədər Qarsda yaşayan Dəmirbulaq ailəsi mülklərindən gələn kirayə haqqını ala bilib. Ehtimal ki, böyük repressiya dövründən sonra bir çox ailələr kimi Dəmirbulaq ailəsinin mülklərini də sovet hökuməti müsadirə edib.

İrəvanda doğulmuş ABŞ-də vəfat etmiş İslam

incəsənəti üzrə məşhur alim Məhəməd Ağaoğlunun da müraciətlərinə eyni səpkidə cavab verilib. Hətta Ağaoğluya mülklərini hökumətin açıq şəkildə müsadirə etdiyi də bildirilib. Eyni şəkildə İğdırda yaşayan irəvanlı Vəli əfəndi Babazadənin də mülkləri müsadirə edilib. Buradan aydın olur ki, İrəvandan Türkiyəyə köçən qərbi azərbaycanlıların mal-mülkləri Ermənistan sovetləşdikdən sonra ələ keçirilib.

Türkiyə sərhədində yaşayan qərbi azərbaycanlıların köçürülməsi

Türkiyə dövlət arxivində Türkiyə sərhədində yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı da sənədlər mövcuddur. Xarici İşlər Nazirliyinin Moskva səfirliyinə göndərdiyi 5 fevral 1930-cu il tarixli sənəddə rusların Azərbaycan və Ermənistan sərhədində yaşayan türkləri (qərbi azərbaycanlıların - D.Ə) daxilə göndərdikləri, yerlərinə isə rus və erməniləri məskunlaşdırdıqları yazılıb. Sənəddə həmçinin burada məqsədin Azərbaycanı ruslaşdırmaq, Ermənistanı isə tamamilə ermənilərdən ibarət bir dövlət halına salmaq olduğu bildirilib, buna görə də oradakı türklərin Türkiyəyə mühacirət etmək istədikləri qeyd olunub.

Görünür, 1930-cu illərdən başlanan bu proses sonrakı illərdə də davam edib. Çünki Türkiyənin Leninkan (Gümrü) konsulluğunun mərkəzə göndərdiyi 20 iyun 1937-ci il tarixli şifrəli teleqrafda yazılıb: "Bu ayın 18-də əşyaları və heyvanları ilə birlikdə qırx yük vaqonu olaraq bir qafilə mühacir də yenə İrəvan cəhətindən gələrək Tiflis istiqamətinə doğru göndərilmişdir. Bu qatara mühafizlər üçün ayrı bir vaqon xidməti də birləşdirilmişdi. Qatar buraya çatdığı zaman mühafizlər kilidli mühacir vaqonlarının qapılarında gözləməkdə idilər".

Türkiyəyə köçən irəvanlıların taleyi, onların siyahısının tərtib edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Məhz bunların nəticəsində Qərbi Azərbaycanın türk bölgəsi olduğu bir daha isbat ediləcəkdir.

Qaradolaq tayfalarının Qərbi Azərbaycan torpaqlarında izləri

MÖHÜBBƏT MƏMMƏDOV,
ADPU - Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar
Mərkəzinin baş mütəxəssisi

Qaradolaqlılar - XX əsrin əvvəllərində Kəngərliyə daxil olan, yarımköçəri həyat keçirmiş Azərbaycan tayfalarından biridir.

Kəngərli IX əsrdə cənubdan Azərbaycan ərazisinə köçmüş türk qəbiləsinin adıdır. "Qaradolaqlar" anlayışı Azərbaycan tarixində və folklorunda bir neçə mənə daşır:

1. Tarixi mənada - Qaradolaqlar qədimdə Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan ərazilərində) və Anadolu bölgəsində yaşayan köçəri və yarıkəçəri türklərin bir qolu kimi qeyd olunur. Onlar əsasən maldarlıqla məşğul olublar və tayfa birliyi şəklində yaşayırdılar.

2. Folklor və ədəbiyyatda - Qaradolaq obrazı bəzən qəhrəman, cəsur, döyüşkən türk tayfalarını, bəzən də sərhəd bölgələrində yaşayan, sərt təbiətli insanları ifadə edir. Onlar haqqında rəvayətlərdə qəhrəmanlıq, mərdlik, qorxmazlıq xüsusiyyətləri ön plana çıxır.

3. Coğrafi ad kimi - Azərbaycanda və Anadoluda "Qaradolaq" adlı kənd və ya məkan adlarına da rast gəlinir. Bu da həmin tayfanın müəyyən ərazilərdə məskunlaşmasından irəli gəlir.

Yəni "Qaradolaqlar" həm tarixi tayfa adı, həm də milli yaddaşda qəhrəmanlıq simvolu kimi yaşayıb. Tək Qərbi Azərbaycanda deyil Azərbaycan Respublikasının fərqli rayonlarında da Qaradolaq kəndi mövcuddur. Qaradolaq toponimi qara və dolaq sözlərindən əmələ gəlib. Kənd sakinlərinin dediklərinə görə qaradolaqlılar çox-çox əvvəllər həmişə başlarına və qollarına qara dolaq bağlayarmışlar. Bu, onları digər tayfalardan fərqləndirirdi. Elə bu səbəbdən də onlara qaradolaqlar deyilmişdir. Yuxarıda qeyd edilən məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qaradolaqlılar kəngərliyə daxil olan Azərbaycan IX əsrdə gəliblər.

Qaradolaqlılar tayfası ilə bağlı araşdırma apararkən yazılı mənbələrlə yanaşı, yaşlı nəslin nümayəndələrinin də fikirlərinə əsaslandıq.

Məmmədov İmdad Bədəl oğlu 1938-ci ildə Ağcabədi rayonunun Qaradolaq kəndində anadan olmuş, 1961-ci ildə V.I.Lenin adına APİ-nin (indiki Pedaqoji Universitet) filologiya fakültəsini bitirmişdir, 1970-1974-cü illərdə Qaradolaq kənd orta məktəbinin direktoru vəzifəsində çalışmışdır. (10 övlad, 23 nəvə və 3 nəticə sahibidir) İmdad müəllim qaradolaqlılar tayfası ilə bağlı apardığı araşdırma zamanı eşitdiyi, bildiyi və gördüklərini yazılı mənbələrlə bacarıqla əlaqələndirə bilmişdir. İmdad Məmmədov yazır: "Qaradolaqlılar Azərbaycan etnosunun qədim qəbilələrindən biridir. Məndə olan bilgiyə görə bu tayfa XV əsr Azərbaycan hökmdarı Qara Yusifin hakimiyyəti dövründə formalaşaraq qaradolaqlılar adını daşımağa başlayıb. Qaradolaqlıların əvvəlki yaşayış yerləri Təbrizin cənub-qərbində, Ərdəbil istiqamətində olmuşdur. Bu tayfa əsasən köçəri həyat tərzini yaşamışdır. Qaradolaqlıların əsas məşğuliyyəti qoyunçuluq olmuşdur. Qaradolaqlılar həm də Azərbaycan türklərinin döyüşkən tayfalarından hesab olunur. Qaradolaqlılar əsasən çomaqla döyüşməyi daha məharətlə bacarırmışlar. Bunu sübut etmək üçün Qaradolaq camaatının yaşlı nəslinin bu gün də dilində işlənən məşhur bir atalar sözü fikrimizi təsdiq edən faktlar-

dan biridir. Evində bir neçə kiçik yaşlı oğlan uşağı olan ailələrə qonşular deyərmişlər: "İndi qaşiq şaq-qılıtsı eşidilir, inşallah bir azdan çomaq şaq-qılıtsı eşidilər". Qaradolaq camaatı sonralar Qərbi Azərbaycana, oradan da Şimali Azərbaycanın Kür-Araz ovlağına gəlib çıxmışlar. Qaradolaqlıların əsas məskəni Kür çayının sahilində olmuşdur. Qaradolaqlılar Kür sahilindəki "Yastı yol" deyilən yerdən başlamış İmişli rayonunun sərhəddinə yaxın əraziyə qədər olan sahədə məskunlaşmışlar.

Təxminən 100-150 il bundan əvvəl qaradolaqlılara "400 evli" qaradolaqlı deyərmişlər. Kür sahilində qaradolaqlıların ondan artıq kəndi-obası olmuşdur. Qaradolaq camaatı Kür sahilində məskunlaşandan sonra həm oturaq, həm də köçəri həyat tərzini yaşamışdır. Qaradolaqlıların köçəriləri "tərəkəmə" adlanmışlar. Qaradolaqlıların köçəriləri - tərəkəmələri aşağıdakı məhəllələrdən (tirə) ibarət olmuşlar:

1. Şahsevənli
2. Qulamli
3. Cahangirli
4. Həşimli
5. Mənsumlu
6. Təhməzli
7. Həsənخانli
8. Tatarlı

Qaradolaqlıların oturaq məhəllələri isə aşağıdakılardır:

1. Atakişibəyli
2. Məmmədbəyli
3. Abışbəyli
4. Mehrabli (bir hissəsi Yeni Qaradolaqda yaşayır)
5. Qayalı
6. Cancan".

Qaradolaqlıların Qərbi Azərbaycanda yaşaması haqqında akademik Budaq Budaqovun "Elim, obam mənim" kitabında daha ətraflı məlumat var və orada belə deyilir: "Kəndimizin yaşı məni çox düşündürmüşdür. Kəndimizin tarixi haqqında az-çox mülahizə söyləmək üçün ancaq bir əsaslı dəlil var. Bu da ondan ibarətdir ki, kənddə iki qəbiristanlıq vardı. Onlardan biri təzə, digəri isə köhnə qəbiristanlıq idi. Köhnə qəbiristanlıq "Qaradolaq qəbiristanlığı" adlanırdı.

Qaradolaq qəbiristanlığında olan qəbirlərin çoxu batmışdı. Lakin orada 3-4 qəbrin üstündə daş-

dan yonulmuş iri qoç heykəlləri var idi. Qəbiristanlıqda olan bu daşların adına qoç daşı deyirdilər. Qoç daşlarını zamanın yağışı, qarı, temperatur aşınması "yemişdi". Onun çox yeri aşındığından qırılıb parçalanmışdı.

Qoç daşları Ələyöz dağının yamaclarında yayılmış vulkan tuflarından idi. Onlar açıq qırmızı və tünd sarıya yaxın bir rəngdə idilər. Arxeoloqların dediyinə görə qoç daşlarının azərbaycanlıların qəbri üstündə qoyulmasının başlanğıc tarixi 400 ildən artıq deyil. Deməli, bu kənd XIV əsrdən əvvəl salınmışdı.

Kənddə olan ən qədim qəbiristanlıq Qaradolaq qəbiristanlığı adlandırılırsa da, qaradolaq adlı tayfalardan bir ailə də olsa bu kənddə yaşamırdı. Kəndi birdən-birə onlar kütləvi şəkildə nə vaxt və nə üçün tərk ediblər? Onun səbəbi nədir? Bu sirrin bir qədər açılmasına başqa bir fakt kömək edə bilər. O da Azərbaycanın Bərdə, Ağcabədi və Zərdab rayonları ərazisində yaşayan əhalinin müəyyən hissəsinin Qaradolaqlar adlandırılmasıdır. Ağcabədi və Bərdə rayonları ərazisində yaşayan qaradolaqlıların dediyinə görə, onlar qərbdən köçüb gəlmişlər".

F.ü.f.d, millət vəkili Əziz Ələkbərli və Səbuhi Hüseynovun müəllifi olduğu "Qərbi Azərbaycan irsi: "Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqların sistemli qaydada dağıdılmasının nəticələri və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə dair" hesabat və materiallar adlı kitabında qədim müsəlman qəbiristanlıqlarından biri olan Qaradolaq qəbiristanlığı haqqında tarixi faktlar öz əksini tapmışdır.

Qaradolaq Zəngibasar mahalında (31 dekabr 1937-ci ildən Zəngibasar rayonu, 1969-cu ildən Masis rayonu), Çobankərə kəndinin yanında yerləşən azərbaycanlı qəbiristanlığı. Buradakı qəbirlərin bir neçəsinin üstündə iri qoç heykəlləri sovet dövründə mövcud olması haqqında elmi ədəbiyyatlarda qeydlər mövcuddur. Qaradolaqlılar Kəngərli tayfasının bir qolu olmuşlar. Həmin tayfa XVIII əsrdə Çobankərə kəndini kütləvi şəkildə tərk etmişdir. Həmin dövrdən çobankərəlilər bu kənddə yerləşmişdir.

Qaradolaq qəbiristanlığı bölgənin qədim müsəlman qəbiristanlıqlarından biri olmuşdur. Belə ki, 1967-ci ildən 1980-ci ilə qədər bir dövrdə qəbiristanlıq yer üzündən silinmişdir. Qaradolaq qəbiristanlığının məhv edilməsi Azərbaycan xalqı üçün dərin tarixi və mədəni itki anlamına gəlir. Qəbiris-

tanlıq xalqın mənəvi dəyərləri, keçmişi və kökləri ilə sıx bağlıdır. Tarixi qəbiristanlıqların məhv edilməsi, yalnız maddi bir məkanı itirmək deyil, həm də bir xalqın tarixini, onun ənənələrini və milli kimliyini zədələməkdir. Bu kimi mədəni mirasların məhv edilməsi, Azərbaycan xalqının öz keçmişi ilə əlaqəsini zəiflətməyi, yaddaşını silməyi hədəfləyən bir təcavüz aktı kimi qiymətləndirilə bilər. Bu, həm də xalqın öz torpaqları ilə bağını qırmaq və bölgədəki demoqrafik dəyişiklikləri daha da gücləndirmək məqsədi daşımıdır.

Qaradolaqlar keçmişdə Kür çayı sahillərində Çılpaqqaya, İcqan, Qaraca, Canavar yeri, Mehmanhəsən yeri, Axmaz arası və başqa ərazilərdə yaşamışlar. Qaradolaq tayfaları 1900-1905-ci illərdə oturaqlaşaraq müəyyən tirələrə parçalanmış və İmamqulubəyli, Məmmədbəyli, Məşədiismayılı, Əbişbəyli, Əmirxanlı, Qaradolaq və s. kəndlər yaratmışlar. Bəzi araşdırıcılar qaradolaqları (Cavad qəzası ərazisində yaşayan qaradolaqları) təklə tayfaları ilə eyniləşdirir. Təklələr səlcuq-oğuz tayfalarındandır. Sonra bəzi mənbələrdə onlar şahsevənlərin tirəsi kimi göstərilir. Qaradolaq elinin tirə və nəsilərindən avashılar, alxanuşağı, qralar, quluuşağı, şahverdilər, əmirxanlılar, tanrıverdilər, allahverənlər, mehdiuşağı və başqalarını göstərmək olar. İrili-xırdalı 30 kənddən ibarət olan Qaradolaq eli yayı yaylaqlarda, qışı qışlaqlarda Kürün sağ sahillərində, Nəfəqulubəylidən Zərdab rayonunun ərazilərinə qədər uzanan torpaqlarda keçirərdilər. Qaradolaq camaatının bir hissəsi köçəri həyat, bir hissəsi isə oturaq həyat tərzini keçirirdi.

Qaradolaq camaatının köçəri-tərəkəmə hissəsi hər il may ayının əvvəllərindən avqustun sonlarına kimi Qaradolaq yaylaqlarında yaşayırmışlar. Avqustun sonlarında arana doğru köç edərək payızlığı Haramı düzündə təxminən 40-45 gün keçirir, sonra Kür sahilinə, qışlaqlara dönərək qışı orada yaşayırmışlar. Köçəri qaradolaqların yaylaq yerləri Soltanheydər, Qızılboğaz, Dəvəgözü, Sarı yer və Alagöllər yaylaqları olmuşdur. 1937-1938-ci illərdə qaradolaq obalarını bütünlüklə Kür sahilindən köçürüb Ağcabədi rayonunun cənubunda 4 kənddə yerləşdirmişlər. Bu köçürülmə SSRİ-də həyata keçirilən kollektiv təsərrüfat yaratmaq siyasəti ilə bağlı idi. Həmin kəndlər sovet dönməndə müxtəlif cür adlandırılırsa da, indi "Qaradolaq", "Yeni Qaradolaq" və "Mehrablı" adlanır. Qaradolaq camaatı

Kür sahilindən köçürülərkən toplum halında indiki yaşayış yerinə qayıtmamış, onların bir qismi Ağcabədiyə, bir qismi Yevlax rayonuna, bir qismi Samux rayonuna, bir qismi Qax rayonuna və başqa yerlərə köçüb oralarda məskunlaşmışlar.

İSTİNADLAR:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası", III cild, səh. 58 (Bakı, 1979).
2. R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Şəfiyev "Azərbaycanın coğrafi adları" səh.41 (Bakı, Maarif, 1972).
3. Əziz Ələkbərli, Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngiba-sar, Gernibasar və Qırxbulaq mahalları (Zəngiba-sar, Qəmərli və Ellər rayonları) (Bakı, 2002), s.145.
4. Budaq Budaqov, Çobankərə eli (Bakı: Elm, 1996).
5. KH-7 Gambit, DZB00403800073H01-5001, June 09, 1967, USGS EROS Data Center.
6. May 22, 2023, Airbus via Google Earth.
7. Voенно-Топографическое Управление, XXXV-32 (Гчмиадзин) (xəritə], 1:42000, 1931.
8. Nazim Tapdıqoğlu (Vəlişov). Ağcabədi Ensiklopediyası. Bakı-2007
9. Qaradolaq (Qax) // Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb. 2007. 304. ISBN 978-9952-34-155-3.
10. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qaradolaqlar>
11. https://www.anl.az/download/meqale/dovlet_ve_din/2020/4/09%28meqale%29.pdf
12. <https://folklor.az/uploads/library/files/Qarabag-folklor-da-tarixdir-21693912000.pdf>
13. https://www.anl.az/download/meqale/bdu_dil_edebiyat/2023/1/28%28meqale%29.pdf
14. <https://memorial.az/az/qehremanlari-miz/1597>
15. <https://www.dovlet-din.az/upload/artfile/1692863663.pdf>
16. Fazil Sənan (Vəliyev Fazil Şirin oğlu) Ya-xın və uzaq adamlar Şəcərə-roman (41-47 s.)
17. Əziz Ələkbərli, Səbuhi Hüseynov, Qərbi Azərbaycan irsi: "Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqların sistemli qaydada dağıdılmasının nəticələri və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə dair hesabat və materiallar. 1 cild, Bakı, "Şərq-Qərb", 2055. - 896 səhifə.

Təsisçi və Baş redaktor:
f.e.d., prof. **Mahirə HÜSEYNOVA**

Redaktor:
t.ü.f.d. **Leyla CALALOVA**

Məsul katib:
Möhübbət MƏMMƏDOV

Redaksiya heyəti:

Əziz Ələkbərli (millət vəkili), **Misir Mərdanov** (akademik),
Abel Məhərrəmov (akademik), **Vaqif Şadlinski** (tibb elmləri doktoru),
Sadiq Qurbanov (millət vəkili), **Nizami Cəfərov** (akademik),
Hikmət Babaoğlu (millət vəkili), **Musa Urud** (millət vəkili),
Mələhət İbrahimqızı (millət vəkili), **Pərvanə Vəliyeva** (millət vəkili),
Afət Abbasova (f.e.d., professor), **Mirvari İsmayılova** (professor),
Cəbi Bəhramov (tarix üzrə fəlsəfə doktoru),
Nazim Mustafə (tarix üzrə fəlsəfə doktoru), **Elman Quliyev** (f.e.d., professor)
Könül Həsənova (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru), **Səməd Vəkilov** (hüquqşünas-
tədqiqatçı), **Zakir İsmayılov** (prezident kitabxanasının bölmə müdiri),
Hacı Həsənov (professor), **Elmar Məhərrəmli** (t.e.d., professor),
Elçin Qarayev (t.e.d., dosent), **İbrahim Bayramov** (professor),
Fərrux Rüstəmov (professor), **Avtandil Ağbaba** (f.e.d., professor),
Nazir Əhəmdli (k.ü.f.d.), **Səyyarə İbadullayeva** (b.e.d., professor).

TÜRKİYƏ: **Haluk Şükrü Akalın** (Hacəttəpə Universitetinin əməkdaşı)

RUSİYA: **Aleksandr Nesterov** (t.e.d., professor)

ÖZBƏKİSTAN: **Gülbaxar Aşurova** (professor),

Saodat Muhamedova (f.e.d, professor)

QIRĞIZSTAN: **Baybolat Abitov** (t.e.d., professor),

Tintikbek Çoroteqin (t.e.d., professor)

GÜRCÜSTAN: **Quram Marxulia** (t.e.d., professor)

Ünvan: AZ1000, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi 68.

adpu.qaam@gmail.com

Telefon: (050) 285 87 17

Azərbaycan Respublikası Media Reyestri Şəhadətnaməsi
Qeydiyyat № CA61EF814733BA

Çapa imzalanıb: 15.04.2025. “İz” jurnalının redaksiyasında
yığılıb səhifələnmiş, “Azərbaycan Nəşriyyatı” MMC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Sifariş:758

Tiraj:200